

*Моїм бабусям Ненсі Морган і Вірджинії Вільямсон,
моїй матері Мері Сюзанні Лілеквіст
і моїм сестрам Вірджинії Лауер і Лорі Лауер*

Фіналіст Національної книжкової премії США
Фіналіст Національної єврейської книжкової премії

Книжка «Фурії Гітлера» – це передусім смілива книжка. Відважність її у тому, що вона дістає з архівів історії на поверхню те, про що ніхто не хотів говорити. Також її сміливість полягає у готовності уявити жінок, здатних на не менш вбивчу волю і ненависть, ніж чоловіки... Це успіх.

New Republic

Книжка [«Фурії Гітлера»] викликає як подив, так і відчуття глибокого занепокоєння, і є важливим внеском до списку літератури з Голокосту.

Booklist

Ґрунтовне дослідження... Разюче, повчальне і жахливе.

People

Дослідження [Лауер] не переважає важливу людяність історій... висвітлює життя пересічних жінок, які йшли пліч-о-пліч зі «звичайними чоловіками» з видатного дослідження Кристофера Браунінґа.

New Statesman

Віртуозна майстерність академічного дослідження.

Kirkus Reviews

Жахливі історії молодих жінок, які крали майно євреїв, із власної волі брали участь у масових убивствах і старанно керували нацистським проектом *Judenrein* у Європі.

Australian

Ґрунтовне дослідження Лауер, акцентуючи увагу на ролі пересічних жінок., доводить, що не лише чоловіки здатні до байдужої жорстокості, ця риса властива кожному з нас.

Washington Post

Нове слово... Як і відомі дослідження Кристофера Браунінґа та Данієля Гольдгагена, книжка доводить, що кількість звичайних німців, які брали участь у Голокості, є набагато більшою, ніж ми думали раніше.

Daily News (Kentucky)

«Фурії Гітлера» – це тривожний і водночас вагомий внесок у наше розуміння того, як було упорядковано, зміцнено і регламентовано націоналізм, зокрема, його концепції лояльності. Лауер ставить важливі запитання про всеохопність провини нацистських жінок, а отже, заповнює білу пляму історії.

Los Angeles Review of Books

«Фурії Гітлера» сприйматимуть і пам'ятатимуть як поворотний етап і в дослідженнях ролі жінок, і в студіях Голокосту.

Тімоті Снайдер, автор книжки «Криваві землі»

«Фурії Гітлера» – перша книжка, що досліджує повороти долі окремих жінок, котрі через юнацький максималізм, відданість фюреру, амбіції і расизм потрапили до найкривавіших місць Європи, окупованої німцями. Лауер, опрацювавши неймовірну кількість джерел, вписує жінок – злочинниць і співучасниць – у соціальну історію Третього райху і зображує їх як невід'ємну частину колективної пам'яті повоєнної Східної і Західної Німеччини, що до виходу цієї книги була нерозкритою.

Клаудія Куні, авторка книжки «Mothers in the Fatherland»

«Фурії Гітлера» – давно очікуваний і надзвичайний внесок в історію Голокосту. Роль жінок-злочинців в остаточному розв'язанні надто довго замовчували. Книга Лауер є важливим і приголомшливим виправленням ситуації. Вона значно доповнює наше розуміння ролі пересічних німців у геноцидній політиці Райху.

Дебора Ліпштадт, авторка книги «The Eichmann Trial»

Лауер відходить від вузької перспективи вивчення лише кількох тисяч наглядочок концтаборів, яким були присвячені попередні дослідження участі жінок у злочинах нацизму. Авторка окреслює низку професій (медсестри, соціальні працівниці, вчительки, офісні клерки), які, на додаток до родинних зв'язків, привели близько пів мільйона жінок на окуповані Німеччиною східні території, безпосередньо до місць учинення масштабних нацистських злочинів проти людства. Ретельно вивчивши біографії жінок, авторка відображає цілий спектр їхніх кар'єрних шляхів і особливостей поведінки. Ця книга майстерно поєднує гендерні студії з вивченням індивідуального досвіду особистості.

Кристофер Р. Браунінг, автор книжки «Ordinary men»

Wendy Lower

HITLER'S FURIES

GERMAN WOMEN
IN THE NAZI KILLING FIELDS

Mariner Books
Houghton Mifflin Harcourt
Boston New York

Венді Лауер

ФУРІЇ ГІТЛЕРА

НІМЕЦЬКІ ЖІНКИ
У НАЦІСТСЬКИХ ПОЛЯХ СМЕРТІ

Київ
Український центр вивчення історії Голокосту
2020

УДК 94:305-055.2 (430) (477)

Лауер Венді

Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті / Венді Лауер ; пер. з англійської В. Іваненко. – Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2020. – 280 с. : іл.

Під час Другої світової війни на окупованих Німеччиною східних територіях дотичними до місць учинення масштабних нацистських злочинів проти людства стали близько пів мільйона німецьких жінок. У книжці представлено історії декількох молодих німецьких жінок, які через різні життєві обставини, бажання професійних здобутків або особисту відданість нацистським ідеям опинились віч-на-віч із Голокостом і геноцидом. Деякий час вісім із тринадцяти жінок, про яких іде мова у виданні, були тісно пов'язані з окупованою Україною. Вони відвідували гетто у Львові, Рівному і Дрогобичі, були спостерігачками «акцій» у Тернополі, Бучачі та Житомирі, а деякі з них стали вбивцями у Львові та Гряді. Ці жінки були вчительками, медсестрами, секретарками або ж дружинами нацистів. Венді Лауер досліджує, яким чином їхні професійні або родинні зв'язки впливали на їхні споглядання та навіть участь у вчиненні злочинів. Окрему увагу авторки присвячено подальшим долям жінок, їхнім розповідям про побачене та почуте. Повоєнні судові розслідування, розглянуті у дослідженні, демонструють, як гендерні стереотипи та ув'язнення ставали на заваді покаранню злочинниць і пошуку справедливості тими, хто вижив у гетто та концентраційних таборах.

Видання розраховано на всіх, кого цікавить історія Голокосту на теренах України в роки Другої світової війни, жіноча історія, історії геноциду.

Видання здійснено за підтримки програми книжкових перекладів Відділу преси, освіти і культури Посольства США в Україні

*Published by special arrangement
with Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company*

Наукова редакторка перекладу
Надія Уфимцева

Літературна редакторка перекладу
Олена Пазюк

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Ілюстрація на обкладинці: Аннетте Шюкінг в уніформі медсестри, літо 1941 р.

© Wendy Lower, 2013

© Вікторія Іваненко, переклад з англійської, 2020

© Український центр вивчення історії Голокосту, 2020

ISBN

ЗМІСТ

8	Список ілюстрацій
9	Список скорочень назв архівів
11	Передмова авторки до українського видання
16	Передмова видавців
22	Передмова перекладачки
24	Головні героїні
26	Вступ
41	Розділ 1. Втрачене покоління німецьких жінок
61	Розділ 2. Схід потребує тебе
108	Розділ 3. Свідки
130	Розділ 4. Співучасниці
157	Розділ 5. Злочинниці
185	Розділ 6. Чому вони вбивали?
211	Розділ 7. Якою була їхня подальша доля?
248	Епілог
254	Подяки
257	Предметний покажчик
265	Іменний покажчик
271	Географічний покажчик

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- c. 80 Аннетте Шюкінг в уніформі медсестри, літо 1941 р. Люб'язно надано Аннетте Шюкінг-Гомеер та Джулі Паулюс
- c. 84 Штабна армійська секретарка Ільзе Штруве за робочим столом, 1942 р. © Aufbau Verlag GmbH & Co. KG, Berlin 1999
- c. 86 Лізелотте Маер, близько 1941 р. Люб'язно надано Landesarchiv, Speyer Collection
- c. 90 Гертруде Зегель, близько 1941 р. Люб'язно надано U.S. National Archives and Records Administration
- c. 97 Фотографії Вери Штели із заяви до СС про реєстрацію шлюбу, 1942 р. Люб'язно надано U.S. National Archives and Records Administration
- c. 99 Фотографії Лізель Рідель із заяви до СС про реєстрацію шлюбу, 1935 р. Люб'язно надано U.S. National Archives and Records Administration
- c. 106 Ерна Петрі в Тюрингії, 1930-ті. Люб'язно надано Bundesarchiv, Berlin
- c. 123 Ільзе Штруве на пікніку з колегами, Україна, 1942 або 1943 р. © Aufbau Verlag GmbH & Co. KG, Berlin 1999
- c. 142 «Фрау Апфельбаум» із рушницею у лісах Ліди. Люб'язно надано Landesarchiv, Speyer Collection
- c. 144 Мапа, на якій позначено кількість євреїв, убитих айнзацгрупою А у кожному регіоні у 1941 р. Люб'язно надано United States Holocaust Memorial Museum, Thomas Wartenberg
- c. 156 Вера і Юліус Воляуфи п'ють прохолодні напої, літо 1942 р. Люб'язно надано Staatsarchiv, Hamburg
- c. 169 Ерна Петрі у садибі Гженда: з сином у полі (вгорі), у візку перед будинком (нижнє фото). Люб'язно надано Bundesarchiv, Berlin
- c. 209 Комісар Ганвер (із рушницею) і невідома жінка виганяють молодого єврея з укриття. Люб'язно надано Landesarchiv, Speyer Collection
- c. 237 Світлини Ерні Петрі, зроблені під час арешту. Люб'язно надано Bundesarchiv, Berlin

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ АРХІВІВ

Німеччина

BAW – Федеральний архів Німеччини, Берлін

BAK – Федеральний архів Німеччини, Кобленц

BAL – Федеральний архів Німеччини, Людвігсбург

BSL – Баварська державна бібліотека

ICH – Інститут сучасної історії, Мюнхен

ITS – Архіви Арользена, Міжнародна служба розшуку, Бад-Арользен

LAS – Архів федеральної землі Шпеер

MCA – Мюнхенський міський архів

Австрія

SWA – Архів Симона Візенталя, Віденський інститут Візенталя досліджень Голокосту, Відень

VCA – Віденський міський і державний архів

Ізраїль

YVA – Архіви Яд Вашем, Єрусалим

Росія

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації

Сполучені Штати Америки

BDC – Центр документації у Берліні, Національне управління архівів і документації, Вашингтон, округ Колумбія

IMT – Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, Національне управління архівів та документації, Вашингтон, округ Колумбія

NARA – Національне управління архівів та документації, Вашингтон, округ Колумбія

SFA – Архів візуальної історії Інституту Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії, Лос-Анджелес

USHMMA – архіви Меморіального музею Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія

Україна

ДАЖО – Державний архів Житомирської області, Житомир

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ

Франція

Yahad-In Unum – колекція організації «Яхад-Ін Унум», Париж

ПЕРЕДМОВА АВТОРКИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Український переклад книжки «Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті» є особливим із багатьох причин. Більшість читачів цієї книжки, можливо, спочатку навіть не усвідомлюють, що її тема великою мірою стосується Голокосту саме на території України. Вісім із тринадцяти біографій звичайних німецьких жінок, які були злочинницями, співучасницями і свідками подій Другої світової війни, прожиті у межах сучасної території України. «Фурії Гітлера» демонструють очевидний факт: сексизм був однією з убивчих рушійних сил, які розпалювали ненависть у контексті модерного націоналізму, імперіалізму, колоніалізму та геноциду. Жінки й діти ставали основними жертвами сексизму як цивільні особи, заскочені перехресним вогнем війни, як проголошені вороги або расово неповноцінні загрози для нацистських носіїв геноцидної політики. Однак постаті німецьких жінок-убивць, про яких ідеться у цій монографії, слугують застереженням і нагадуванням про те, на що ми здатні і чого маємо уникати. Ерна Петрі, Йоганна Альтфатер і Гертруде Зегель не були аномаліями. Вони втілювали дух часу, коли вади расизму та антисемітизму стали офіційною державною ідеологією та щоденними практиками національної держави і громадянського суспільства. Ці жінки, як й інші німецькі жінки – співучасниці і свідки злочинів, із власної волі стали частиною режиму нацистського терору, зокрема, у Новограді-Волинському, Рівному, Володимирі-Волинському, Дрогобичі, Львові, Тернополі, Бучачі, Житомирі та інших містах.

На початку книжки я згадую про мою першу поїздку до Житомира влітку 1992 р., що стала відправною точкою для подальших десятиліть дослідження Голокосту, відкриття цих «красивих земель», як

охрестив їх Тімоті Снайдер, і «Голокосту від куль», за словами отця Патріка Дебуа. Згадані праці з-поміж кількох інших досліджують різні аспекти історії України часів війни уже після того, як історію було переосмислено внаслідок розпаду СРСР (і коли центри дослідження української історії перемістилися із Москви до Києва й обласних центрів України, зокрема, Житомира). Західні дослідники, зокрема, Амір Вайнер, Стівен Зіпперштейн, Цві Гігельман, Павло-Роберт Магочій, Омер Бартов, Дітер Польш, Кейт Браун, Мартін Дін, Карел Беркгоф, Таня Пентер, Іван-Павло Химка та ін., змінили фокус досліджень у бік соціально-політичних і культурних аспектів, етнічного і регіонального розмаїття і конфліктів, антисемітизму і погромів, питань колабораціонізму і національної ідентичності. Згадані та інші історики подавали статті до збірки, яку я редагувала разом із Реєм Брандоном, – «*The Shoah in Ukraine: History, Testimony and Memorialization*» (2008)¹.

Чим більше я дізнавалася, завдяки власним дослідженням і розвідкам колег, про знищення єврейських спільнот, поневіряння українських примусових робітників, польсько-українські бойові дії і жахи, що з ними пов'язані, долю радянських полонених, роль місцевих поліцаїв, тим більше я усвідомлювала загальнолюдську значущість цих фактів і те, що замовчувалося в офіційно виданих історіях України. Я почала налагоджувати міцніші зв'язки з українськими дослідниками і місцевими програмами зі студій Голокосту. Я познайомилася з Анатолієм Подольським і Михайлом Тяглим, які вітали мою роботу і зусилля багатьох інших колег, які хотіли проводити дослідження і встановити академічні зв'язки зі студентами і професурою в Україні. Щедрі відгуки та ентузіазм, з якими реагували на мої запити і приїзди, були більше ніж традиційними проявами української гостинності, яка сама по собі вражає.

Вивчення Голокосту в Україні стає поширеним явищем і продовжує розвиватися в Європі, Північній Америці, Ізраїлі та Україні. Тепер є можливість вивчати студії Голокосту, здобути освіту у цій сфері в українських закладах вищої освіти. Ще двадцять років тому це було неможливо.

¹ Український переклад «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення» вийшов у 2015 р. у видавництві «Дух і Літера» (перекладачка Наталя Комарова).

Видатний історик Голокосту в Україні, харківський учений Олександр Круглов разом зі своїми колегами, провідним дослідником із Німеччини Андрієм Уманським та українським істориком з Дніпра Ігорем Щупаком редагували і видали (російською мовою) збірку основних джерел і свідчень «Холокост в Україні: Рейхскомиссариат “Україна”, Губернаторство “Транснистрия”» (Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016).

Магістри, аспіранти і докторанти українських ЗВО торують нові шляхи у царині, досліджуючи нові теми і нові архівні матеріали. Андрій Усач з Українського католицького університету у Львові вивчає особливості періоду окупації району Бар (1941–1944), Наталія Івчик із Рівненського державного гуманітарного університету (колежанка Романа Михальчука і Петра Долганова) досліджує історію гетто на Волині та Поділлі, а також розглядає гендерні питання, зокрема, у статті, написаній у співавторстві з Максимом Гоном, – «Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності», що вийшла друком 2016 р. у Києві у науковому часописі «Голокост і сучасність». Юрій Капарулін із Херсонського державного університету, керівник Центру студій геноцидів ім. Рафаеля Лемкіна, проводить компаративні дослідження єврейства Херсона під час Голодомору і Голокосту. Нещодавно Юрій Капарулін і Лесь Касьянов створили разючий документальний фільм «Калініндорф».

Українські науковці приділяють багато уваги вивченню різних груп жертв Голокосту: ромів (Михайло Тяглий), пацієнтів психіатричних закладів (дослідження Альберта Венгера (Дніпро) і Олени Петренко (Бохум, Німеччина)). Ранні роботи Анатолія Подольського, Олени Іванової та Ігоря Щупака у царині педагогіки й освіти з історії Голокосту стимулювали розвиток нових педагогічних напрямів і вивчення підходів, пов'язаних із гендерними студіями (дослідження Марти Гавришко, PhD, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, Львів, і Наталії Івчик, PhD, Рівненський державний гуманітарний університет), освітніми проектами і навчальними матеріалами (Віталій Бобров, Надія Уфимцева). Нещодавно Анна Медведовська написала одну з найцікавіших докторських дисертацій на тему пам'яті і свідчень – «Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.».

Це нове покоління спрагло шукає факти і доступ до будь-якого матеріалу, щоб з усіх можливих ракурсів реконструювати те, що

сталося, щоб зупинити процеси замовчування, придушення і заперечення та наблизитися до минулого зі співчуттям, а не зі зневагою, байдужістю чи страхом. Такі зміни не відбуваються автоматично. Для цього потрібні об'єднання різних груп людей, у яких є спільна справа і мета: винести урок із травматичного українського ХХ століття війн, окупацій і геноцидів, просвітити і навчити інших для увічнення і застороги, розширити спільноту дослідників, викладачів і гуманістів. Українські вчені, студенти і викладачі можуть знайти такі спільноти в Українському центрі вивчення історії Голокосту в Києві, в Українському інституті вивчення Голокосту «Ткума» в Дніпрі, в Яд Вашем в Єрусалимі, в Меморіальному музеї Голокосту США та у Центрі перспективних досліджень Голокосту імені Джека Джозефа і Мортона Манделя у Вашингтоні (США), в організації Яхад-Ін Унум отця Патріка Дебуа в Парижі, в «Українсько-єврейській зустрічі» в Торонто (Канада), у низці університетів України і в багатьох інших місцях Європи і Північної Америки.

Окрім академічної підтримки, організації та уряди різних країн, зокрема, посольство Сполучених Штатів Америки в Києві, демонструють відданість і залученість до висвітлення історії, зокрема, Голокосту і його механізмів в Україні, і зрештою, до визнання цих глибоких ран і шрамів, які потрібно вивчити і зрозуміти. Україна не самотня у своїх зусиллях і прагненнях осмислити власне травматичне минуле.

«Фурії Гітлера» – це не лише українська, а й загальноєвропейська історія. Моделі поведінки злочинців в Україні можна побачити деінде в історії злочинів Голокосту, вчинених жінками: у Польщі, Білорусі, Румунії, Угорщині, Латвії, Литві, Німеччині, балканських країнах тощо. Ті, хто анексував українські території під час війни, окупанти України – військові сили радянської Росії, Німеччини, Угорщини, Словаччини, Італії і Румунії – також формували історію України. Українська історія, багатонаціональна, багатошарова і регіонально розмаїта, – одна з найскладніших у Європі. А тому будь-якому історику важко написати узагальнений великий наратив про те, що відбулося на цій території у часи Другої світової війни і зокрема Голокосту. Це потребує часу й ретельного, неухильного, прискіпливого складання частин цілого у кожному окремому випадку. Це мають робити спільно історики, дослідники у відповідних сферах,

викладачі, студенти, журналісти, а також нащадки жертв і злочинців, робити всупереч теперішнім обставинам і кризам.

Від щирого серця дякую перекладачці Вікторії Іваненко, спонсорам і колегам, завдяки яким цей проект став можливим. Я ціную їхній внесок і вдячна за стійкість і витримку, адже ми втілювали цей задум у життя під тиском важких викликів і непередбачуваних подій, зокрема, російсько-української війни і пандемії COVID-19. Окрема подяка – моїм українським колегам Анатолію Подольському і Надії Уфимцевій, без відданості яких і підтримки на кожному кроці це видання не змогло би побачити світ.

*Венді Лауер,
Клермонт, Каліфорнія,
серпень 2020 р.*

ПЕРЕДМОВА ВИДАВЦІВ

Український центр вивчення історії Голокосту з великою приємністю і відповідальністю представляє нове наукове видання – український переклад монографії відомої американської дослідниці нацистського окупаційного режиму й зокрема історії Голокосту, докторки Венді Лауер «Фурії Гітлера. Німецькі жінки у нацистських полях смерті». Переклад було зроблено з оригінального англійського видання, що побачило світ у 2013 р.¹ Фахову рецензію на цю наукову працю було опубліковано 2015 р. у фундаментальному часописі з проблематики досліджень Голокосту та інших геноцидів «Holocaust and Genocide Studies»².

Для нас це видання є важливим щонайменше з двох аспектів. По-перше, дослідження Венді Лауер присвячено гендерним студіям, а саме співучасті німецьких жінок у Голокості в добу панування нацизму і Третього райху. Ця проблематика є майже недослідженою в сучасній українській історіографії, а тому монографія точно зацікавить українських істориків, гуманітаріїв, котрі студіюють тему Другої світової війни, історії Голокосту, жіночу історію в екстремальних умовах панування тоталітаризму. По-друге, Центр уже не вперше публікує українською наукові праці Венді Лауер. Десять років тому УЦВІГ видав український переклад монографії, присвяченої подіям з історії Голокосту в житомирському регіоні³. Відтоді маємо постійну професійну співпрацю з авторкою.

¹ Wendy Lower, *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013).

² Leon Stein, *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*, Wendy Lower (review). *Holocaust and Genocide Studies* 29, no 2 (Fall, 2015): 284–286.

³ Венді Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*, пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця (Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010).

Ще одна річ є для нас важливою. Видаючи працю Венді Лауер, УЦВІГ продовжує традицію перекладів наукових творів з історії Голокосту, авторами яких є американські та європейські історики⁴ і які містять відомості про український контекст трагічної долі євреїв у роки Другої світової війни. Переклади українською саме таких монографічних робіт сприяють формуванню високих критеріїв і відповідного наукового рівня досліджень з історії Голокосту. У монографії докторки Венді Лауер історії життя головних героїнь, зокрема, їхня участь у Голокості, пов'язані з українськими теренами. З-поміж 13 жінок, долі яких аналізує авторка, восьmero перебували на землях України під час німецької окупації.

Ґрунтовність цієї монографії вражає, позаяк авторка під час роботи використала неймовірну кількість різних за походженням і змістом джерел. Копітка наукова робота тривала в архівних сховищах США, Німеччини та Ізраїлю, в університеті Людвіґа-Максиміліана у Мюнхені, в Бундесархіві у Людвіґсбурзі, в Меморіальному Музеї Голокосту у Вашингтоні, в Яхад-Ін Унум у Парижі, в Житомирському державному обласному архіві тощо. Важливим джерелом для дослідження стали зустрічі з родинами жінок, долі яких описано у книжці. Все це свідчить, на нашу думку, про те, що перед нами фундаментальне видання із надважкої теми, унікальна книжка, присвячена долі жінок, які стали на шлях скоєння злочинів під час війни.

В епілозі своєї книжки авторка пише: *«Ми ніколи не дізнаємося всієї правди про нацизм, Другу світову війну і Голокост. Жодна історія не може розповісти геть усе, і частини, які ми поступово збираємо, можуть не справдити наших сподівань. Однак цей колаж з історій і спогадів, відважності й жорстокості й надалі випробовує наше розуміння історії і людства, допомагає нам зрозуміти, у що люди – не лише чоловіки, а й жінки – здатні вірити і що здатні чинити»*. Нам точно про це треба знати і пам'ятати, щоб сьогодні зуміти захистити жінок і чоловіків від участі у злочинах.

Українське видання книжки докторки Венді Лауер – це наш внесок у розвиток сучасної української історіографії. Також ми переконані, що український переклад монографії американської історикині допоможе вирішити дослідницькі завдання, сприятиме розвитку

⁴ Див., наприклад: Роберт Кувалек, *Табір смерті у Белжеці*, пер. з польської О. Колесник (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2018).

студій з жіночої історії в Україні, теми Голокосту, розумінню абсолютної жорстокості і бруталності війни й окупації.

Дякуємо всім колегам, які сприяли появі цієї книжки українською. Насамперед, ініціаторці видання та науковій редакторці Надії Уфимцевій і перекладачці з англійської Вікторії Іваненко. Докторка Венді Лауер люб'язно пристала на нашу пропозицію перекласти її працю, ба більше – фінансово її підтримала. Вагому фінансову допомогу ми отримали від програми книжкових перекладів Відділу преси, освіти і культури Посольства США в Україні..

Ця книжка обов'язково стане у пригоді нашим колегам, учасникам освітніх заходів УЦВІГ, присвячених жіночому досвіду під час Голокосту.

Анатолій Подольський,

директор

Українського центру вивчення історії Голокосту

Читати цю книжку може бути непросто, для когось вона може стати тригером через описи деяких подій.

Ідея видати цю монографію українською зародилась у мене давно, років зо п'ять тому. 2015-го я цілком випадково, навіть уже не пам'ятаю, як саме, натрапила на неї – і читала, не випускаючи з рук. Я вважала себе досить добре обізнаною з історією Голокосту. За плечима були власні дослідження, стажування в Ізраїлі, Німеччині та Франції, викладання і проведення тренінгів в Україні для вчителів і учнів. Аж тут, здавалося б, відома історія відкривається геть із нового боку. І перше, що мені спало на думку тоді: «Чому я про це сама не подумала?». Адже це начебто очевидно: суспільство складається із чоловіків і жінок, і коли йдеться про тоталітарну систему і геноцид, це зачіпає усіх і участь у цьому беруть усі.

Але це не очевидно. Жінок називають «слабкою статтю», кажуть, що вони не здатні до стратегічного мислення, не можуть керувати, не спроможні бути політикинями, бо вони ж «берегині», вони можуть лише оберігати і страждати. І мене трохи шокувало, що ці стереотипи виявились настільки вкоріненими у свідомість, і мою також.

Інше потрясіння я відчула, коли читала історії цих 13 жінок. Не всі вони стали вбивцями, але чи були винуватими ті, хто не вбивали,

а лише перебували на місці злочину, спостерігали за знущаннями і насильством? Певно, що так. Насильство такого розмаху не стається за один день, до нього готується суспільство, потроху, крок за кроком, починаючи зневажати Іншого. Однак чи мали ці молоді жінки можливість встати і сказати «ні» тим змінам, що відбувались довкола них? Так, були жінки, які знаходили для цього спосіб: членкині групи опору «Біла троянда», котрі розповсюджували антинацистські листівки; дружини, які влаштували протести на Розенштрассе у 1943 р., і зрештою їхніх заарештованих чоловіків-євреїв було звільнено; такі, як Марія Зайденбергер, про яку ви прочитаєте у цьому виданні. Проте всі вони не мали влади. Влада була в руках чоловіків, і саме чоловіки вирішували долі країни, співвітчизників і співвітчизниць, долі своїх майбутніх жертв. І це перший урок цієї книжки: жінки **повинні** бути при владі. Сучасна історія демонструє, що жінки, наділені владою, також можуть схвалювати насильство або бути причетними до геноциду (як-от Мар'яна Маркович, дружина Слободана Мілошевича, чи Аун Сан Су Чжі, президентка М'янми). І вони, жінки, так само можуть ефективно дбати про добробут своїх співгромадян, що ми можемо спостерігати зараз під час пандемії COVID-19⁵.

А ще я відчувала сором. Я знала історію табору примусових робіт «Янівська», багато разів приїздила до цього місця. Однак я не знала, що серед убивць була дружина коменданта Густава Вільгауза – Лізель. Оце незнання неначе стирало пам'ять про тих, кого вона вбила. І мені було соромно перед цими людьми, чиїх імен я досі не знаю. Цей факт остаточно переконав мене, що книжку Венді Лауер потрібно перекласти українською. Щоб пам'ятали про тих, хто загинув від рук жінок. Щоб назвали імена їхніх убивць. Щоб було зафіксовано, що трапилось із цими людьми і хто винен у цьому. Другий урок цієї книжки – це наша відповідальність за пам'ять, що може набувати різних форм: дослідження нових історій, встановлення нових меморіалів або догляд за вже наявними, викладання цієї історії найрізноманітнішій аудиторії, протистояння проявам ксенофобії і нетерпимості, розуміння, що в історії нашої країни немає «своєї» і «чужої» трагедій, а є «наша».

⁵ Luca Coscieme, Lorenzo Fioramonti, et al., *Women in power: Female leadership and public health outcomes during the COVID-19 pandemic*, <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2020.07.13.20152397v2.article-info>.

І останнє, але найважливіше: тема цієї книжки, на мою думку, резонує з останніми подіями в Україні, з насильством з боку держави під час Революції Гідності, з війною і жорстокістю проти цивільних і військових. Якби мене попросили підібрати ілюстрацію до цієї книжки із сучасної історії України, я б, довго не роздумуючи, взяла фото з тимчасово окупованого Донецька, де зображені дві жінки. Одна з них – прикута до стовпа й загорнута в український прапор Ірина Довгань, котру в 2014 р. взяли в полон проросійські бойовики. Інша жінка – перехожа, яка з радісною посмішкою копає Ірину ногою. Це третій урок, який нам ще належить вивчити: як ми, на рівні особистості й суспільства, долатимемо травми, яких зазнаємо зараз, про що ми захочемо змовчати і про що ми розповідатимемо широко. Бо ця книжка і про вибір – про те, на чиєму ти боці.

Тому для мене ця книжка пов'язана з тими жінками, які сьогодні чинять опір і захищають Україну. Так само, як у 1930-ті в Німеччині, не маючи удосталь ресурсів, борючись із бюрократичними перепонами і стереотипами у суспільній свідомості. У 2015 р. прикладом такої боротьби стали активістки, дослідниці й військові з «Невидимого батальйону» – адвокаційного правозахисного громадського проекту про українських жінок на війні⁶. Цей проект про те, як далеко жінки просунулись у своїх правах і можливостях, про те, як багато ще залишилось зробити, і про те, яким складним є цей процес. Я дуже тішуся з того, що перекладачкою цієї книжки стала Вікторія Іваненко, яка перекладала англійською матеріали для однойменного проекту та фільму.

Я щиро вірю, що ця книжка стане ще однією нагодою для нас поміркувати над тим, якими є наша влада, наша відповідальність і наша пам'ять і де у цьому всьому ми, і жінки, і чоловіки.

Насамкінець я дякую колегам, без яких це видання навряд чи побачило би світ українською. Передусім перекладачці з англійської Вікторії Іваненко та літературній редакторці Олені Пазюк, які глибоко занурились у важкий текст і зробили все залежне від них, щоб це видання було цікавим для читачів і читачок. Велика подяка докторці Венді Лауер, яка надзвичайно схвально поставилась до ідеї українського перекладу і зі свого боку всіляко сприяла та підтримувала нас.

⁶ Докладніше про проект на офіційному сайті: <https://invisiblebattalion.org>.

Це видання було б неможливим без фінансової підтримки Програми книжкових перекладів Посольства США. Супроводжувала нас на цьому шляху і допомагала з усіма організаційними моментами Ольга Кречотень. Як наукова редакторка я дуже вдячна усім колегам з Українського центру вивчення історії Голокосту, які підтримали ідею видання цієї книжки і допомагали порадами та справами.

А ще окрема подяка жінкам із мого жіночого кола, які підтримували, вислуховували, оберігали й вірили, навіть коли я втрачала впевненість і розуміння того, чи потрібна буде ця книжка українській читацькій аудиторії. І хоча жіноча діяльність часом і постає у своїх найвідразливіших формах, про що йдеться у цій книжці, сестринство все ж таки робить світ кращим.

*Надія Уфімцева,
наукова редакторка,
Український центр вивчення історії Голокосту*

ПЕРЕДМОВА ПЕРЕКЛАДАЧКИ

Це коротке переднє слово видалося мені необхідним, оскільки робота над книжкою «Фурії Гітлера» потребувала зважених і непростих перекладацьких рішень. Деякі з них не самоочевидні й потребують пояснення.

Осьовий термін книжки Венді Лауер, довкола якого вибудовуються смисли та контексти дослідження, – «*German women*». Після довгих роздумів я зупинилася на варіанті перекладу «німецькі жінки». І, хоча, можливо, він скидається на простий дослівний переклад, – це зовсім не так. Звісно, одразу постає запитання, чому не «німкені»? Я відмовилася від такого варіанта перекладу з кількох причин. Перша і найголовніша: слово «німкені», так само як «француженки» або «українки», окрім національної належності передбачає етнічну складову. Однак у Німеччині, як і в інших країнах, проживають, працюють і мають громадянську позицію не лише жінки етнічної більшості. Друга причина: виведення наперед етнічної компоненти перегукується з негативними смислами «Фурій Гітлера» і резонує з «расовою гігієною», яку широко практикували у Третньому райху. Третя причина: у книжці Венді Лауер ідеться не лише про жінок, які народилися і виростили у Німеччині. Серед них, зокрема, є австрійки. Тож зрештою я зупинилася на варіанті «німецькі жінки».

Поняття «німецькості» тут потрібно розуміти як добровільний громадянський вибір долучитися до, насамперед, соціально-ідеологічного контексту. Німецькі жінки – це ті, хто за власним вибором долучився до ідеології та практик машини геноциду, часом потай вправляючи навіть своє етнічне походження. Девід Голлінгер («*Postethnic America: Beyond Multiculturalism*», 1995) свого часу запропонував термін «громадянська національність», який передбачає добровільне конструювання себе як певної ідеологічної і національ-

ної колективної єдності. Переклад терміна «німецькі жінки» відображає саме такі світоглядні засади.

Термін *«killing fields»* я переклала як «поля смерті», а не «місця масових убивств» чи «місця масових страт». Чому його було важливо перекласти саме так, пояснює авторка у примітках. Вважаю, однак, доречним звернути на це увагу читачів, адже не всі й не завжди читають примітки. Венді Лауер пише, що свідомо вживає термін «поля смерті», який запозичила з історичного дискурсу про терор «червоних кхмерів» у Камбоджі. Авторка зазначає, що *«попри те, що терор “червоних кхмерів” відбувся через три десятиліття після закінчення Другої світової війни, геноцид у Камбоджі привернув загальну увагу до історично поширених і неіндустріальних методів масових убивств і ролі жінок як революціонерок і вбивць»*. Саме перенесення акценту з наглядочок концтаборів як єдиних агенток геноциду на широку залученість німецьких жінок до злочинних практик не лише у межах державних інституцій Третього райху, а й у «побутових умовах», зумовило використання словосполучення «поля смерті». Автором цього терміна був камбоджійський журналіст Дит Пран.

Окремим викликом під час перекладу праці Венді Лауер була неунормованість правил транслітерування іншомовних власних імен в українській мові, зокрема німецьких. Генрих чи Гайнрих, Рейх чи Райх – щодо цих форм нині точаться дискусії. Я намагалася зберегти максимальну (наскільки це можливо) фонетичну наближеність до німецьких слів.

Ця книжка дуже непроста. Інколи аж занадто. І для перекладу, і для переживання її як особистого досвіду. Однак вона потрібна кожному з нас. Для розуміння, передусім, самих себе і меж того, що ми називаємо «людяністю». Я ж доклала усіх зусиль, аби ви змогли цю книжку прочитати і самостійно дійти висновків.

Вікторія Іваненко

Головні героїні

СВІДКИ, СПІВУЧАСНИЦІ, ЗЛОЧИННИЦІ

ІНГЕЛЕН ІВЕНС, шкільна вчителька з міста Кіль, відкомандирована до міста Познань (Польща).

ЕРІКА ОР, медсестра з села Штахенгаузен у Швабії, донька пастуха, направлена до шпиталю в Житомирі (Україна).

АННЕТТЕ ШЮКІНГ, студентка права з міста Мюнстер, прапраонука відомого письменника Леона Шюкінга, донька активіста Соціал-демократичної партії Німеччини і журналіста, була медсестрою у солдатському домі у Новограді-Волинському (Україна) та у Краснодарі (Росія).

ПАУЛІНЕ КНАЙССЛЕР, медсестра з Дуйсбурга у Райнланді, народилася в Одесі (Україна), емігрувала до Німеччини наприкінці Першої світової війни, відкомандирована до Польщі й Білорусі.

ІЛЬЗЕ ШТРУВЕ, секретарка з передмістя Берліна, разом із німецькими збройними силами була у Франції, Сербії та Україні.

ЛІЗЕЛОТТЕ МАЄР, секретарка з містечка Райхенбах у Саксонії на німецько-чеському кордоні, направлена до Мінська і Ліди (Білорусь).

ЙОГАННА АЛЬТФАТЕР, секретарка з Міндена у Вестфалії, донька бригадира сталеливарного цеху, поїхала до Володимира-Волинського (Україна).

ЗАБІНЕ ГЕРБСТ ДІК, секретарка у штаб-квартирі Гестапо у Берліні, випускниця гімназії, за походженням – із середнього соціального класу, поїхала до Латвії і Білорусі.

ГЕРТРУДЕ ЗЕГЕЛЬ ЛАНДАУ, донька командира СС, секретарка у штаб-квартирі Гестапо у Відні, з власної волі поїхала служити до

Радома (Польща) і Дрогобича (Україна), дружина командира айнцацкоманди й очільника Гестапо Фелікса Ландау.

ЙОЗЕФІНЕ КРЕПП БЛОК, машиністка у штаб-квартирі Гестапо у Відні, часто відвідувала свого чоловіка, майора СС Ганса Блока, очільника відділка Гестапо у Дрогобичі (Україна).

ВЕРА ШТЕЛІ ВОЛЯУФ, світська левиця з Гамбурга, дружина капітана Юліуса Воляуфа, командира СС і поліцейського батальйону 101, приєдналася до чоловіка у Польщі.

ЛІЗЕЛЬ РІДЕЛЬ ВІЛЛЬГАУЗ, машиністка, донька начальника цеху металургійного заводу з регіону Саар, здобула католицьку освіту, дружина Густава Вілльгауза, коменданта концентраційного табору «Янівська», приєдналася до чоловіка в Україні.

ЕРНА КЮРБС ПЕТРІ, донька фермерів і дружина фермера, закінчила сім класів загальноосвітньої школи, керувала сільськогосподарськими угіддям СС в Україні разом зі своїм чоловіком, молодшим лейтенантом СС Горстом Петрі.

ВСТУП

Улітку 1992 р. я купила квиток на літак до Парижа, придбала стареньку «рено» і разом із другом попрямувала сотнями кілометрів поганих радянських доріг до Києва. Зупинятися нам доводилося часто: шини спускало на щербатій бруківці, не було бензину, допитливі селяни і далекобійники щосили прагнули зазирнути під капот, щоб роздивитися двигун західного авто. Єдина траса, що веде зі Львова до Києва, проходить через місто Житомир, яке ми відвідали. Колишній центр єврейського життя у смузі осілости, Житомир за часів Другої світової війни став штаб-квартирою архітектора Голокосту Гайнриха Гімmlера. На південь від Житомира, у Вінниці, була ставка Адольфа Гітлера «Вервольф». Територія цього регіону колись слугувала ігровим майданчиком для нацистів з усіма відповідними жахливими наслідками.

Поставивши за мету збудувати імперію, що існуватиме тисячі років, Гітлер прибув на землі омріяної житниці Європи з легіонами розробників, адміністраторів, офіцерів служби безпеки, «науковців із расових питань» та інженерів, перед якими стояло завдання колонізації та експлуатації регіону. Німці стрімко просунулися на схід завдяки «бліцкригу» у 1941 р., спустошили захоплену територію, потім почали евакуюватися на Захід у 1943–1944 рр. Коли Червона армія відновила контроль над територією, радянська влада знищила незчисленну кількість німецьких офіційних документів, тек із фотографіями і газетами, відеоматеріалів. У державних і регіональних архівах було сховано і засекречено «трофейні» документи, які залишатимуться за «залізною завісою» упродовж десятиліть. Я приїхала до України вивчати саме ці матеріали.

У житомирському архіві я натрапила на сторінки з відбитками взуття та обгорілими краями. Документи пережили як нацистську

евакуацію за тактикою «випаленої землі», яка полягала, зокрема, й у знищенні будь-яких інкримінувальних доказів, так і руйнівні бої за місто у листопаді – грудні 1943 р. У теках зберігалися уривки кореспонденції, пошматовані рештки паперу з вилинялим чорнилом, постанови з бундючними нечитабельними підписами нацистів, поліцейські протоколи допитів, підписані нерозбірливими каракулями переляканих українських селян. Я бачила багато документів нацистів і раніше, коли працювала, зручно влаштувавшись, у читальній залі Національного архіву США у Вашингтоні. Однак тепер, перебуваючи безпосередньо у приміщенні, яке було захоплено німцями, я знайшла щось особливе, окрім «сирого» вихідного матеріалу. Я знайшла імена молодих німецьких жінок, які були активними учасницями розбудови імперії Гітлера в регіоні. Це були буденні бюрократичні списки виховательок дитсадків. Мене це здивувало, тож я повернулася до архівів США і Німеччини й почала систематично шукати документи щодо німецьких жінок, яких відправляли на схід, особливо тих, хто стали свідками або умисними злочинцями Голокосту. Кількість матеріалів зростала, історії почали набувати форм.

Досліджуючи документи повоєнних розслідувань, я зрозуміла, що сотні жінок викликали до суду як свідків, і багато з них охоче співпрацювали зі слідством, оскільки обвинувачення було більше зацікавлене у жахливих злочинах їхніх колег чоловічої статі, або, власне, їхніх чоловіків, ніж у злочинах жінок. Багато жінок залишалися байдужими і безтурботними, коли пригадували те, що вони бачили або пережили. Наприклад, колишня вихователька дитсадка в Україні зауважила про «ту штуку з євреями під час війни». Разом зі своїми колегами-жінками вона отримала короткі інструкції під час перетину кордону між Німеччиною і східними окупованими землями в 1942 р. Вона пригадувала, як нацистський посадовець у «коричнево-золотій уніформі» запевняв їх, що не потрібно боятися пострілів, бо це «просто стріляють кількох євреїв»¹.

Якщо вбивства євреїв не були причиною для занепокоєння під час війни, як ці жінки реагували на те, що відбувалося довкола, коли вони обійняли свої посади? Вони робили вигляд, що не помічають, чи уважно спостерігали, або, можливо, самі хотіли долучитися?

¹ Елізабет Г., Нойштадт, 11 серпня 1977 р.: BAL, 76-K 41676-Кое.

Я вивчала² роботи таких історикинь-першопроходиць у цьому питанні, як Гюдрун Шварц та Елізабет Гарві. Вони підтвердили мої підозри щодо участі німецьких жінок у розбудові нацистської системи, але також залишили відкритими питання про ступінь провини цих жінок. Шварц пише про жорстокість дружин офіцерів СС, як-от: у польському місті Грубешів жінка забрала пістолет із рук свого чоловіка і вбивала людей під час масового знищення євреїв на місцевому цвинтарі. Проте Шварц не назвала імені цієї вбивці. Гарві зазначає, що жінки-вчительки були достатньо активними в Польщі, зокрема, коли-неколи відвідували гетто та крали речі євреїв. Однак масштаб участі жінок у масових злочинах на східних територіях наразі не встановлено. Здається, нікому не спало на думку докладно вивчити документи часів війни і післявоєнні записи в контексті таких питань: чи брали пересічні німецькі жінки участь у масових убивствах євреїв? чи брали участь німецькі жінки у Голокості на території України, Білорусі, Польщі в таких формах, про які вони воліли не згадувати після війни?

Під час післявоєнних розслідувань у Німеччині, Ізраїлі та Австрії ті, хто пережив Голокост, називали німецьких жінок «злочинницями», стверджуючи, що вони були не лише радісними спостерігачками, а й жорстокими мучительками. Однак імен цих жінок жертви здебільшого не згадують. Можливо, ці жінки після війни вийшли заміж, взяли нові прізвища, і їхній слід було втрачено. Незважаючи на те, що моє дослідження було обмежене джерелами, з часом стало зрозуміло, що список імен виховательок та інших нацистських активісток, який я знайшла в Житомирі у 1992 р., був лише вершиною айсберга. Сотні тисяч німецьких жінок поїхали на нацистський схід: до Польщі та на західні території колишнього СРСР, сьогоденні Україну, Білорусь, Литву, Латвію та Естонію, – усі вони були невід’ємною частиною гітлерівської нищівної машини.

Однією з таких жінок була Ерна Петрі. Я знайшла її ім’я в архівах американського Меморіального музею Голокосту влітку 2005 р. Му-

² Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992); Gudrun Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite: Ehefrauen in der "SS-Sippengemeinschaft"* (Hamburger Edition, 1997); Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (Yale University Press, 2003); Susannah Heschel, "Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS," in Jeffrey Diefendorf, ed., *Lessons and Legacies*, vol. 6, *New Currents in Holocaust Research* (Northwestern University Press, 2004), pp. 300–321.

зей провів успішні перемовини щодо придбання копій мікроплівок у колишнього Міністерства державної безпеки Східної Німеччини (Штазі). Серед документів були протоколи доповідей і судових засідань справи проти Ерни та її чоловіка Горста Петрі, яких було обвинувачено у розстрілі євреїв у приватній садибі Петрі в окупованій нацистами Польщі. Наводячи доволі переконливі деталі, Ерна Петрі описувала, як напівроздягнені єврейські хлопчики заскиглили, коли вона наставила на них пістолет. Коли слідчий запитав у неї, як вона, мати, могла вбити дітей, Петрі послалася як на антисемітську політику режиму, так і на бажання бути вартою компанії чоловіків. Її дії не були вчинками соціальної маргіналки. Як на мене, вона власне і є втіленням образу нацистського режиму.

Задокументовані випадки дій жінок-убивць якоюсь мірою є показовими щодо іншого, набагато ширшого феномена, який замовчували, ігнорували або мало досліджували. З огляду на ідеологічну індоктринацію великої кількості молодих чоловіків і жінок, які стали повнолітніми за часів Третього райху, їхню масову мобілізацію на східну кампанію, культуру жорстокості й геноциду, ретельно вбудовану в нацистські завоювання, я, як історикиня, не як прокурорка, дійшла висновку, що насправді дуже велика кількість жінок брала участь у вбивствах євреїв та інших «ворогів» Райху, хоча не всі їхні вчинки були засвідчені документально і не всіх переслідували після війни. Зафіксованих випадків прямого убивства небагато, однак до них потрібно ставитися дуже серйозно і не сприймати як винятки. «Фурії» Гітлера не були маргінальними соціопатками: вони щиро вірили в те, що їхні вчинки є виправданими актами помсти ворогам Райху. У світогляді цих жінок такі вчинки були свідченнями лояльності до режиму. Для Ерни Петрі не були невинними навіть безпомічні єврейські хлопчики, які втекли з поїзда, що прямував до газових камер, адже їм майже вдалося уникнути покарання.

Не випадково саме Східна Європа стала місцем масових убивств, учинених нацистами та їхніми поплічниками. Історично на цих територіях щільно проживали євреї, які, на думку нацистів, стали небезпечно «більшовизованими». Західноєвропейських євреїв депор-

тували у віддалені кутки Польщі, Білорусі, Литви, Латвії, щоб убивати і знищувати в газових камерах серед білого дня.

Історія Голокосту є невід'ємною частиною імперіалістичного нацистського підкорення Східної Європи, яке мобілізувало сили усіх німців. Якщо говорити мовою нацистів, то бути частиною «народної єдності» (*Volksgemeinschaft*) означало брати участь в усіх кампаніях Райху, і в Голокості також. Найвпливовіші державні органи, починаючи з СС і поліції, були основними виконавцями цієї політики. Ці установи контролювали чоловіки, але серед їхнього персоналу було й чимало жінок. Жінки, які посідали певні щаблі у державній ієрархії або були дружинами представників влади, відповідно, й самі отримували значну владу, зокрема, над життям найвразливіших осіб. Жінки, яких призначали на допоміжні посади у війську, щоб мобілізувати чоловіків на фронт, мали повноваження давати накази підлеглим. Такі жінки обіймали посади на всіх рівнях нацистської влади.

У супроводі Гітлера на сході були, зокрема, його секретарки, як-от Криста Шрьодер, яка записувала з голосу фюрера у бункері неподалік Вінниці. Після подорожей українськими територіями, бенкетів із регіональними німецькими очільниками, відвідин етнічних німецьких (*Volksdeutsche*) поселень, вона виклала в одному з листів воєнних часів свої міркування щодо майбутнього нового німецького «життєвого простору на сході» (*Lebensraum*):

Завдання, які стоять перед нашими людьми, що приїжджають сюди, не легкі. Проте є багато можливостей досягнути великих звершень. Чим довше ти живеш у цьому колосальному регіоні, тим більше розумієш неймовірний потенціал для розвитку, і тим гостріше постає питання, хто впроваджуватиме в життя ці великі проекти в майбутньому. Можна дійти висновку, що іноземці (*Fremdvolk*) для цього не придатні з багатьох причин. Зрештою, це питання є актуальним переважно через можливе змішування крові в майбутніх поколіннях керівних верств суспільства, адже може відбутися поєднання німецького елемента з іноземним. Це було б кардинальною помилкою, зважаючи на наше розуміння необхідності збереження власної нордичної расової спадщини. Тоді на нас чекає таке майбутнє, як, наприклад, у Римській імперії³.

³ Christa Schroeder, *He Was My Chief: The Memoirs of Adolf Hitler's Secretary* (Frontline Books, 2009), pp. 99, 114–15. Німецьке видання побачило світ у 1985 р.

Звичайно, Шрьодер належала до небагатьох обраних, однак її слова підтверджують той факт, що секретарки на місцях не лише розуміли свою роль імперіалістів⁴, а й озвучували власне бачення місії нацистів у доволі расистських колонізаторських термінах, які зазвичай вживають чоловіки-завойовники й управлінці.

Німецькі жінки як самопроголошені вищі правительки мали неосяжну владу над тими, кого визначали як «недолюдей». Їм було надано право знущатися і навіть убивати «покидьків суспільства», як свідчила після війни одна секретарка з-під Мінська. Ці жінки були наближеними до влади у масштабній державній машині знищення. Також вони перебували і в безпосередній близькості до місць злочинів, адже невеликі містечка, де жінки займалися своїми щоденними справами, були зовсім поряд із жажіттями гетто, концтаборів і місцями масових убивств. Не існувало розмежування між домашнім і військовим фронтами. Жінки могли вирішити долучитися до насильницької оргії спонтанно.

«Фурії Гітлера»⁵ були фанатичними адміністраторками, грабіжницями, катами та вбивцями у кривавих землях. Сотні тисяч (не менше ніж пів мільйона) німецьких жінок поїхали на схід, що свідчить про їхню важливу роль у нацистській системі війни, геноциду та імперського панування. За часів нацизму німецький Червоний Хрест підготував 640 тисяч жінок, з-поміж них 400 тисяч несли службу під час війни на віддалених територіях східного фронту. Вони

⁴ Lora Wildenthal, *German Women for Empire, 1884–1945* (Duke University Press, 2001). Щодо відповідної донацистської історії див.: Katharina Walgenbach, *Die weisse Frau als Trägerin deutscher Kultur: Koloniale Diskurse über Geschlecht, "Rasse" und Klasse im Kaiserreich* (Campus Verlag, 2005). Про залучення жінок аристократичного походження до імперських проєктів див. біографію Гільдегард фон Реден, очільниці департаменту ідеологічної роботи в Головному управлінні безпеки Райху, співробітниці Німецької продуктової корпорації, активістки Червоного Хреста (17 червня 1941 р. Гімлер призначив її головною колонізаторкою в регіоні – *Landesbauerführerin*): Peter Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Christians Verlag, 1999).

⁵ Rosemarie Killius, ed., *Frauen für die Front: Gespräche mit Wehrmachtshelferinnen* (Militzke Verlag, 2003), pp. 69–70; Franka Maubach, “Expansionen weiblicher Hilfe: Zur Erfahrungsgeschichte von Frauen im Kriegsdienst,” in Sybille Steinbacher, ed., *Volksgenossinnen: Frauen in der NS-Volksgemeinschaft* (Wallstein Verlag, 2007), pp. 93–94. Жінок відправляли на підготовку до поліцейської школи в Ерфурті, випускницям цієї школи дозволяли вступити у підготовчу школу СС в Альзасі на початку 1945 р. Див.: Gudrun Schwarz, “Verdrängte Täterinnen: Frauen im Apparat der SS, 1939–1945,” in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), p. 210.

працювали у польових шпиталях армії та частин Ваффен-СС, подавали холодні напої на залізничних платформах солдатам і біженцям, прислужували в будинках солдатів, контактуючи із німецькими військами в Україні, Білорусі, Польщі та країнах Балтії. Німецька армія підготувала понад 500 тисяч жінок для допоміжних військових посад: операторок зв'язку, діловодок, диспетчерок польотів, телеграфісток. Двісті тисяч із них працювали на сході. Секретарки організували, відстежували, розподіляли масові ресурси, потрібні для ведення війни. Численні організації (як-от Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення)⁶, фінансовані націонал-соціалістами, та гімлерівське Головне управління з расових питань і переселення залучали дівчат і жінок як експерток і консультанток, учительок і виховательок. Нацистські лідери відправили тисячі жінок до анексованих регіонів Польщі, які стали лабораторією «германізації». Сотні інших, зокрема, тих, чиї імена я знайшла в архівах Житомира, були направлені до інших колоніальних анклавів Райху. Цим жінкам як агенткам процесу розбудови імперії нацистів доручили впроваджувати процес німецького «оцивілізовання», адже розбудовчі й руйнівні процеси в нацистських завоюваннях йшли пліч-о-пліч.

Нажахані насильством війни і Голокосту, більшість жінок-свідків намагалися відмежуватися і мінімізувати свою роль агентів злочинного режиму. Проте для 30 тисяч жінок, залучених до роботи в СС, поліції, Гестапо та в'язницях на допоміжних посадах, психологічне дистанціювання навряд чи було можливим, а ймовірність участі у масових убивствах була надзвичайно високою. Близько 10 тисяч секретарок працювали в адміністративних структурах нацистів у регіональних управліннях Ровно (нині Рівне), Києва, Ліді, Ревалю (нині Таллінн), Гродно, Варшави та Радома. Ці управління та їхні бюрократичні штати, які склалися як із німецьких чоловіків, так і жінок, відповідали за «переселення» місцевого населення, створення єврейських гетто, призначення примусових робіт для

⁶ Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення (нім. *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV*) – організація, створена Гітлером для координування роботи нацистської партії у сфері допомоги та благодійності для членів партії та їхніх родин. Організація також діяла в рамках програм із покращення добробуту етнічного німецького населення на сході. – Прим. ред.

евреїв. «Фурії Гітлера» – це не завжди агенти нацистського режиму. Це також матері, наречені, коханки та дружини, які їхали до Польщі, України, Білорусі, країн Балтії та Росії разом зі своїми синами, коханцями і чоловіками. Саме у цій групі жінок були найгірші злочинці й убивці.

Деякі жінки вирізняються з-посеред мобілізованої маси. Наприклад, деякі багатофункційні секретарки були не лише офісними вбивцями, друкуючи накази про ліквідацію, а й безпосередньо брали участь у кривавих розправах у гетто та на місцях масових убивств. Дружини і коханки офіцерів СС не лише втішали своїх чоловіків, коли ті поверталися додому після виконання брудних справ, а й, у деяких випадках, плямували свої руки кров'ю. У нацистському світогляді масові убивства євреїв протягом кількох годин були важкою працею, тож жіночим завданням було не лише забезпечення домашнього затишку після важкого робочого дня, а й прислужування за столами з напоями і наїдками⁷ у місцях масових убивств і депортацій. Наприклад, у невеликому містечку Латвії молода стенографістка була не лише душею компанії, а й масовою вбивцею. Коли я вивчала документи, було очевидним поєднання сексуального потягу та жорстокості, але у набагато буденніших формах, ніж це зображала вульгарна повоєнна порнографія. Романтичне побачення, наприклад прогулянка в лісі, могло привести закоханих упритул до Голокосту. Я читала історію про німецького комісара та його коханку, які влаштували зимове полювання в Білорусі. Оскільки звірів не було, вони стріляли по євреях-мішенях, які повільно рухалися у снігу.

⁷ Дуже показовим є свідчення етнічної німкені, поварики з Ліди, яку призначили відповідальною за харчування місцевих поліцейських. Одного разу капітан німецьких жандармів попросив її швидко приготувати їжу для сотні людей, які мали приїхати наступного дня до міста з нагоди спеціальної події. Вона погодувала їх до світанку, і вони зникли в темряві. Через кілька годин почалася стрілянина. Виконавці розстрілів працювали змінами, час від часу приходили поїсти. Повариха зазначила, що це були німецькі офіцери СС і литовські колаборанти у зелено-сірій уніформі. Розстріли тривали до ранку наступного дня. Місцеві колаборанти розповіли їй жахливі подробиці страт, зокрема, про те, як немовлят підкидали у повітря, як закопували людей живою. Також вона згадала про побиття єврейської жінки на вулиці перед жандармерією. Пам'ятала вона й інших євреїв, які працювали у відділі, а потім на них полювали есесівці й місцеві колаборанти (Марія Косчинська Шпренгер, 20 квітня 1966 р.: BAL, 162/3446).

Жінки на офіційних посадах у гітлерівському Райху, як-от Гертруда Шольц-Клінк⁸ – найвідоміша жінка націонал-соціалістичної партії, попри свою публічність, формально не мали великої влади. Натомість внесок багатьох інших жінок у нацистську нищівну машину здебільшого залишається невизнаним і невивченим. Ця історична сліпа зона охоплює і тих жінок, які перебували на окупованих східних територіях.

Усі німецькі жінки на будь-яких посадах, оплачуваних чи неоплачуваних, мали зробити внесок у військову кампанію. За відсутності чоловіків вони вели домашнє господарство, керували сімейними фермами або підприємствами. Від дзвінка до дзвінка вони працювали на фабриках і в установах. Жінки домінували у сфері сільського господарства й на конторській роботі у таких «жіночих» професіях, як секретарка і медсестра. Від 25 до 30 відсотків учителів у Ваймарській, а згодом і нацистській Німеччині були жінками. Коли держaparат терору почав розростатися, нові кар'єрні можливості відкрилися і для жінок. Зокрема, з'явилася робота в концетраційних таборах. Кар'єри і біографії працівниць концтаборів неодноразово ставали об'єктом уваги журналістів та істориків, натомість історії жінок, які виконували традиційні жіночі соціальні ролі (і яких спеціально не готували до насильства) і випадково або свідомо стали агентами злочинного режиму, майже не досліджено.

Учительки, медсестри, секретарки, соцпрацівниці – це професії жінок на східних територіях, де було вчинено одні з найстрашніших злочинів Райху. Для амбітних молодих жінок кар'єрні можливості відкривалися у нацистській імперії за кордоном. Вдома вони залишали репресивні закони, буржуазну мораль, соціальні підвалини, які робили життя в Німеччині регламентованим і гнітючим. На східних

⁸ Гертруда Шольц-Клінк очолювала Націонал-соціалістичну жіночу організацію й багато інших громадських утворень. Як «народна фрау» вона закликала до нової антифеміністичної ери жіночності. Вона була одруженою тричі й народила одинадцять дітей. Гертруда пропагувала життя, сповнене чистоти, скромності й дисципліни, натомість жила у розпусті й невірності. Клаудія Кунц, яка досліджувала історію Шольц-Клінк і брала у неї інтерв'ю, писала, що Гертруда була амбітною, але слабкою. Див.: Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics* (St. Martin's Press, 1988), p. 6. Також див. самосхвальну розповідь Шольц-Клінк: *Die Frau im Dritten Reich* (Grabert, 1978).

же територіях вони ставали свідками або виконавицями злочинів у абсолютно відкритому до соціальних експериментів середовищі, в якому вони вбачали нові професійні можливості та досвід вивільнення.

У фокусі дослідження «Фурій Гітлера» лежать індивідуальні трансформації жінок у контексті внутрішніх механізмів і зовнішніх ландшафтів Голокосту – офісів, середовищ окупаційної еліти, полів смерті⁹. Часто саме ті, хто, здавалося б, найменш здатний до скоєння жахів Голокосту, виявлялися найбільш прихильними до нього і втягненими в процес. Жінки, історії яких досліджено в цій книжці, мають різне соціальне та регіональне походження: сільська Вестфалія, космополітичний Відень, індустріальна Рейнська область. Усі ці жінки мають спільні характеристики й належать до одного покоління (від 17 до 30 років): усі вони досягли повноліття в час сходження і падіння Гітлера.

Інколи завдяки джерелам я мала змогу дослідити глибші питання. Чому ці жінки вдавалися до жорстокості? Як вони після війни сприймали своє життя на сході? Якби не було ретельно складених протоколів допитів, мемуарів, особистого листування, щоденників, дивних інтерв'ю, мені б не вдалося з'ясувати, про що думали ці жінки, яким був їхній світогляд до, під час і після війни.

Після війни більшість німецьких жінок не говорили відкрито про свій досвід¹⁰. Їм було занадто соромно або страшно розповісти свою версію про те, що сталося і що вони робили під час війни. Їхній сором не завжди був пов'язаний із почуттям провини: деякі з них мали занадто приємні спогади про те, що вважають страшними часами.

⁹ Я свідомо вживаю термін «поля смерті». Попри те, що терор «червоних кхмерів» відбувся через три десятиліття після закінчення Другої світової війни, геноцид у Камбоджі привернув загальну увагу до історично поширених і неіндустріальних методів масових убивств і ролі жінок як революціонерок і вбивць. Див.: Ben Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–1979*, 3d ed. (Yale University Press, 2008). Приклад іншого погляду щодо участі жінок у згаданих геноцидних кампаніях: нібито у Німеччині це була лише невелика група жінок-наглядачок концтаборів, а в Камбоджі жінки брали активну участь у русі «червоних кхмерів», див.: Roger W. Smith, “Perpetrators,” in *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity* (Macmillan, 2004).

¹⁰ Ursula Mahlendorf, *The Shame of Survival: Working through a Nazi Childhood* (Penn State University Press, 2009).

Вони добре харчувалися¹¹, вперше закохувалися, мали служниць, жили в чудових садибах, допізна гуляли на гучних вечірках, а ще у них було багато землі. Майбутнє Німеччини здавалося безмежним, ця країна правила Європою. Для багатьох німецьких чоловіків і жінок період до капітуляції Німеччини був найкращим часом їхнього життя.

Їхнє мовчання щодо євреїв та інших жертв Голокосту також свідчить про егоїзм молодості та амбіції, ідеологічну атмосферу, в якій зростали німецькі жінки, та силу владного дискурсу над ними навіть у післявоєнний час. Коли ці жінки були підлітками, нареченими або розпочинали професійну кар'єру, вони були в полоні мрій і планів на майбутнє, плеканих на маленькій фермі у Швабії чи посеред метушливого портового Гамбурга. Вони прагнули стабільної роботи і гідної зарплати. Вони хотіли мати друзів, красивий одяг, подорожувати й відчувати більшу свободу. Коли вони пишалися своїми уніформами сестер Червоного Хреста, з гордістю демонстрували дипломи виховательок після закінчення курсу, оплаченого націонал-соціалістичною партією, або святкували отримання нової секретарської роботи в управлінні Гестапо, вони ставали частиною нацистського режиму. Свідомо або ні. Можливо, тому й не дивно, що вони не хотіли зізнаватися ні самим собі, ні нам, ні тоді, ні багато років потому, ні в залах судових засідань, ні у власних мемуарах, що означало бути частиною злочинного режиму і які наслідки це спричинило.

Одразу після закінчення війни викриття одіозних жіночих фігур, зокрема, наглядачок концентраційних таборів Ірми Грезе та Ільзе Кох, стало на заваді ретельнішому вивченню питання участі німецьких жінок у Голокості та міри їхньої провини. Гучні судові процеси породжували сенсаційні історії про жіночий садизм, після війни роздуті у популярній порнографії в нацистському стилі. Водночас, звичайну німецьку жінку зображували як героїню, яка мала розгрібати ганебне минуле Німеччини, як жертву радянських мародерів і гвалтівників або як спокусливу лялечку, яка розважала американських

¹¹ Про неймовірні масштаби мародерства жінок див. звіт (Schenk Bericht) очільника секретної поліції і служби безпеки округу Галичина: Verhalten der Reichsdeutschen in den besetzten Gebieten, 14 травня 1943. Повний текст звіту – в Архівах Арользена. Кілька сторінок бракує у копії, яка зберігається у Федеральному архіві Німеччини: BAK, R58/1002. Див. також: Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge University Press, 2008).

солдатів. Феміністичні погляди, що розвивалися у той час, наголошували на віктимізації жінок, а не на їхній кримінальній суб'єктності. Такий співчутливий сукупний образ¹² німецьких жінок здебільшого панує дотепер, попри популярність, наприклад, роману Бернгарда Шлінка «Читець». У сучасних містах Німеччини є багато меморіальних табличок, які вшановують «жінок руїн». Тільки в самому Берліні близько 60 тисяч жінок розгрібали руїни, на які перетворилася столиця, щоб очистити шлях до нового майбутнього. Жінок вшановували за внесок у розбудову західнонімецького економічного дива та у східнонімецький робітничий рух.

Серед міфів, які вкоренилися після війни, був міф про аполітичну жінку. В повоєнний час багато жінок стверджували в залах судових засідань або в усних розповідях, що вони «просто» забезпечували функціонування установ, «просто» щодня виконували свою роботу у соціальній сфері, дбаючи про тих німців, які перебували на сході. Вони не змогли або не захотіли зрозуміти, як соціальне стало політичним і як їхній маленький внесок у щоденну роботу уряду, армії, нацистських організацій сприяв розбудові системи геноциду. Однак жінки-фашистки у генеральному управлінні націонал-соціалістичної партії в Києві, у військових і поліцейських відділках у Мінську, на віллах з охороною у Любліні не «просто» виконували «жіночу роботу». Якщо німецьких жінок вивести в якусь окрему суспільну сферу й мінімізувати їхній політичний вплив, то половина суспільства геноциду, за словами Енн Тейлор Аллен, «оголошується невинуватою у злочинах сучасної держави»¹³ і виноситься «поза межі історичного процесу як такого».

Усе жіноче населення Німеччини (близько 40 мільйонів у 1939 р.) не можна вважати жертвами. Третина з цих жінок (13 мільйонів) були активними членкинями нацистських організацій, і їхня кількість постійно зростала упродовж війни. Роль жінки в історії завжди

¹² Margarete Dörr, "Wer die Zeit nicht miterlebt hat...": *Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach*, vol. 2, *Kriegsalltag* (Campus Verlag, 1998), p. 109. Історії «жінок руїн» зробили внесок у наратив віктимізації, див.: Antonia Meiners, ed., *Wir haben wieder aufgebaut: Frauen der Stunde null erzählen* (Sandmann, 2011).

¹³ Ann Taylor Allen, "The Holocaust and the Modernization of Gender: A Historiographical Essay," *Central European History* 30 (1997): 349–64 (див. с. 351). Про жінок ідеться також у: Gerhard Paul, ed., *Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Wallstein Verlag, 2002).

недооцінюють, що в цьому разі видається особливо небезпечним, зважаючи на моральні та юридичні аспекти питання. Суб'єктність жінок і їхню роль у злочинах¹⁴ Третього райху так і не було докладно досліджено й висвітлено. Велика кількість пересічних німецьких жінок не була жертвами режиму, а буденні форми участі жінок у Голокості не було озвучено.

Звичайно, варто уникати будь-яких узагальнень щодо *всіх*¹⁵ німецьких жінок. Але як нам зрозуміти їхню роль у ситуації віч-на-віч із Голокостом: від рятівниці до спостерігачки, від спостерігачки до вбивці, а як бути з усіма півтонами поміж цими ролями? Як точно визначити місце жінок у машині геноциду?¹⁶ Вживання термінів кримінального права, як-от «співучасниця» або «злочинниця», не допоможе визначити, яким чином звичайні жінки ставали свідками та учасницями Голокосту. Ці питання можуть стати зрозумілішими, якщо подивитися на широкий контекст розподілення влади у нацистській системі й встановити суб'єктів, час і місце їхніх дій. Наприклад, провідна інспекторка¹⁷ безпосередньо вирішувала долі тисяч дітей, а допомагали їй у цьому майже двісті її колег на території усього Головного управління безпеки Райху. Інспекторки збирали свідчення про «расово неповноцінних» дітей, яких вони таврували як майбутніх злочинців. Вони розробили систему кольорового кодування для позначення близько двох тисяч єврейських дітей, «циган» та інших «неповнолітніх правопорушників», ув'язнених у спеціальних концентраційних таборах. Такі організаційні здібності вважали жіночими уміннями, і вони цілком відповідали модерному бюрократичному підходу до «боротьби зі злочинністю».

¹⁴ Про суб'єктність жінок та їхню роль у злочинах Третього райху: Karen Hagemann and Jean H. Quataert, eds., *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography* (Berghahn, 2007); Karen Hagemann, "Military, War, and the Mainstreams: Gendering Modern German Military History," pp. 70–75. Ґрунтовний огляд літератури у: Claudia Koonz, "A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory, and Historiography of Nazi Germany," pp. 147–68.

¹⁵ Тут і далі – курсив авторки.

¹⁶ Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933–1945* (Harper Collins, 1992), p. 53.

¹⁷ Вона була єдиною жінкою – очільницею відділу в Головному управлінні безпеки Райху (*Reichssicherheitshauptamt, RSHA*). У кримінальній поліції (*Kriminalpolizei, Kripo*) працювали 71 жінка на посаді старших інспекторок у 61 відділку за даними на травень 1943 р. Див.: Michael Wildt, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office* (University of Wisconsin Press, 2009), pp. 177–78, 482 n. 35.

Історії жінок свідків, співучасниць та злочинців, наведені у цій книжці, узято з німецьких документів часів війни, радянських розслідувань воєнних злочинів, матеріалів і протоколів судових засідань східнонімецької секретної поліції, документів слідства і судових процесів у Західній Німеччині й Австрії, з архівів Центру Симона Візенталя у Відні, опублікованих мемуарів, особистого листування і щоденників воєнного часу, інтерв'ю зі свідками у Німеччині та Україні. Тогочасні офіційні документи, як-от заяви про реєстрацію шлюбу вояків СС, штатні розклади цивільних адміністрацій, записи Червоного Хреста, звіти нацистських організацій, допомогли дізнатися про умови роботи жінок, їхні біографічні дані, висвітлити ідеологічну підготовку, яку проводили організації, до яких належали ці жінки. Однак офіційні документи, хоч їх і складають люди, не дають змоги зрозуміти мотивацію учинків конкретної людини.

Біографічні портрети, які висвітлюють особистий досвід і світогляд, ґрунтуються на джерелах, що їх німецькі науковці влучно називають еґо-документами. Це саморепрезентації суб'єкта: свідчення, листи, спогади, інтерв'ю. Такі повоєнні свідчення здебільшого становлять неабияку проблему, але їх не можна відкидати як історичні джерела. З часом можна навчитися їх читати і чути, розпізнавати техніки інакомовлення, перебільшення, конформізм літературних тропів і кліше. Також важливо перевіряти їхню достовірність. Однак саме у суб'єктивності цих джерел і полягає їхня надзвичайна цінність.

Існує велика різниця¹⁸ між особистими мемуарами і свідченнями під час слідства, інтерв'ю і усною історією, яку розповіли історик або журналісту. Оповідачка вибудовує історію так, щоб сподобатися слухачам, тож із часом історія може змінюватися, коли героїня дізнається нові факти з нових джерел або коли запити аудиторії змінюються. Наприклад, розповіді, опубліковані у 1980-х, не настільки чуттєві до подій Голокосту, як мемуари, що з'явилися на початку ХХІ століття. Пізніші спогади беруть до уваги проблеми освіченості й участі жінок у Голокості, оскільки жінки-свідки передбачають на-

¹⁸ Див.: Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors: Recounting and Life History* (Praeger, 1998); Christopher Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony* (University of Wisconsin Press, 2003); Harald Welzer, "Opa war kein Nazi": *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Fischer Verlag, 2002); Dörr, "Wer die Zeit nicht miterlebt hat..."

перед запитання від своїх слухачів і читачів: «Що ти знала про переслідування євреїв? Що ти бачила?». До того ж спогади – це зазвичай спільний витвір літньої людини та її нащадків. Свідки хочуть залишити по собі спадщину, зафіксувати драматичний розділ у родинній історії. Вони усвідомлюють, що ці спогади читатиме майбутнє покоління, тож воліють не описувати зустрічі із євреями, свій ентузіазм щодо нацизму або участь у масових убивствах. Інколи мова таких спогадів є кодованою, наявні лише натяки. У кількох випадках мені стало у пригоді безпосереднє спілкування з авторками мемуарів, коли я мала змогу розпитати їх про деталі оповіді.

Не потрібно також вважати, що свідки й авторки спогадів свідомо намагалися викривити або приховати факти, щоб не викрили якусь страшну правду. Захисні механізми психіки, що притлумлюють болісний досвід, є природними для людини. Жінки опублікували свої спогади для того, щоб їх зрозуміли і почули. Вони прагнули засвідчити своє життя, а не наразитися на осуд чи прокляття. Що більше спогадів я читала, тим більше я розуміла, які з них є більш достовірними.

У студіях Голокосту і геноциду є загальноприйнятий консенсус, який зводиться до того, що система, яка уможливорює масові вбивства людей, не може працювати без широкої підтримки і залучення суспільства. Однак про участь жінок у цих процесах майже не згадують, наче історія жінок відбувалася деінде. Це нелогічний науковий підхід і доволі дивний недогляд. Драматичні історії жінок у цій книжці відкривають найтемніший бік жіночого активізму. Вони демонструють, що може статися, коли жінки різного походження та різних професій працюють задля війни й потурають геноциду.

Розділ 1

ВТРАЧЕНЕ ПОКОЛІННЯ НІМЕЦЬКИХ ЖІНОК

Чоловіки й жінки, які заснували¹ систему терору Третього райху й забезпечували її функціонування, були дуже молодими. Коли у січні 1933 р. 43-річний Гітлер став канцлером Німеччини, двом третинам його послідовників не виповнилося і сорок років. Майбутньому очільнику Головного управління безпеки Райху Райнгарду Гайдриху було 37 років, коли він головував на Ванзейській конференції і повідомив про плани нацистів щодо масових убивств євреїв у Європі. Секретаркам, сонми яких забезпечували функціонування машини масових убивств, було від 18 до 25. Молодими були й медсестри, які працювали у фронтових зонах, ставили медичні експерименти та відповідали за смертельні ін'єкції. Коханки та дружини еліти СС були також фертильного віку, оскільки на них покладалася місія виношування і плекання здорових нащадків арійської раси. Двадцять шість років – таким був середній вік наглядчочок концтаборів. Одній із них ледь виповнилося 15, коли її відправили працювати в таборі Гросс-Розен на кордоні Німеччини з Польщею.

Режими терору часто будують на ідеалізмі та енергії молоді, перетворюючи її на слухняного агента масових рухів, парамілітарних угруповань і виконавців політики геноциду. Німецькі чоловіки, яким не пощастило подорослішати під час Першої

¹ Див.: Ernest M. Doblin and Claire Pohly, "The Social Composition of the Nazi Leadership," *American Journal of Sociology* 51, no. 1 (1945): 42–49; Michael Mann, "Were the Perpetrators of Genocide 'Ordinary Men' or 'Real Nazis'? Results from Fifteen Hundred Biographies," *Holocaust and Genocide Studies* 14 (Winter 2000): 331–66; Daniel Brown, *The Camp Women: The Female Auxiliaries Who Assisted the SS in Running the Nazi Concentration Camp System* (Schiffer, 2002), зокрема, передмову на с. 6–7.

світової, становили окрему групу людей, що зазнали особистісної деформації, яку ми тільки намагаємося усвідомити. Один історик² назвав це покоління молодих чоловіків «безкомпромісним»: злісні ідеологи, самовпевнені професіонали, які втілили свої амбіції в лавах еліт СС, розробивши у Берліні механізм Голокосту. Покоління молодих жінок також не залишилось осторонь утілення політики геноциду. Професійні жіночі кадри і дружини високопоставлених нацистів, які долучилися до реалізації Голокосту на сході під час Другої світової (стали свідками, співучасницями та злочинницями), належали до покоління, яке народилося після Першої світової війни³, на зламі двох епох.

Наприкінці 1918 р. Німецька імперія зазнала військової поразки, солдати підняли повстання, кайзера оголосили військовим злочинцем, і він втік до Нідерландів. Патріархальний світ старого режиму було зруйновано, і здавалося, що на його руїнах можливим є все.

Новий порядок, оснований на демократичному досвіді Америки та Британії, приніс жінкам надію на збільшення індивідуальної свободи і доступу до владних ресурсів на Заході, що модернізувався. Німецькі жінки вперше проголосували на виборах у січні 1919 р., а рівність жінок (принаймні на папері) було гарантовано Ваймарською Конституцією. Це був величезний прорив, адже до 1908 р. жінкам у Німеччині забороняли будь-яку політичну діяльність, «друга стаття» обіймала позиції підлеглих, що сприймалося як належне. Хоча під час Першої світової війни жінки замінили чоловіків у багатьох сфе-

² Michael Wildt, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office* (University of Wisconsin Press, 2009).

³ У період 1914–1964 рр. найбільшу народжуваність зафіксовано у 1920–1922. Рівень народжуваності під час Першої світової війни різко впав до 14,3 на 1 тисячу людей у 1918, потім стрімко піднявся до 25,8 у 1920 і знову впав через економічну депресію в 1930 р. до 17,5. Ця загальноєвропейська демографічна тенденція максимально проявилася у Німеччині і стала однією з головних причин зростання антифеміністичних настроїв, коли намагалися жінок знову загнати додому, контролювати аборти і контрацепцію, і водночас соціально підносити статус матері. Див.: Michelle Mouton, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk: Weimar and Nazi Family Policy, 1918–1945* (Cambridge University Press, 2007), pp. 108, 272–82. Найбільша кількість шлюбів у Німеччині у період між 1908–1964 припала на 1919–1920 рр. Див.: Elizabeth D. Heineman, *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany* (University of California Press, 1999), Appendix A.

рах: на фабриках, у транспортній галузі, на офісних посадах; вони мали невеликий політичний досвід й із задоволенням вважали себе аполітичними. Занепад монархії несподівано відкрив для них політичну сцену, до якої вони раніше не мали доступу.

У Ваймарській республіці виникали найрізноманітніші рухи, групи самооборони та політичні партії усіх спектрів⁴. Приміром, у Мюнхені на початку 1920-х новоутворена націонал-соціалістична партія була однією із сорока подібних. Цікаво, що усі вони називали себе «народними» (*völkisch*), однак в усіх партіях ішлося лише про німців. Ці популярні партії були відверто націоналістичними, ксенофобськими та антисемітськими. Вони пропагували єдність через расизм, відкидали лібералізм і парламентську демократію як нав'язані іноземні впливи й закликали до «питомого» німецького способу життя, де панує мир і порядок. Маніпулюючи романтизованими уявленнями про минуле, ті, хто оспівував народ (*Volk*), поцінювали союз німецької крові, ґрунту та сталевого характеру воїна. В контексті післявоєнного приниження переможеної Німеччини міфи про національне відродження та пошук рятівника, який відновить честь країни, особливо приваблювали молодь і сільську бідноту, що масово вступали до численних народних партій.

Залучення німецьких жінок до формування правих рухів було мінімальним. Чоловіки не бажали відмовлятися від традиційного домінування у політиці, а жіноче питання вважали другорядним порівняно з національними проблемами. Ваймарські народні рухи спиралися на чоловічий світ поля битви, а не на жіночий світ домашнього фронту. Представництво жінок було більшим у партіях, заснованих ще до війни, як-от Партія католицького Центру та Соціал-демократична партія. Тільки радикально налаштована меншість мешканців міст підтримувала комуністичний рух (співочолований, зокрема, відомою Розою Люксембург, котру жорстоко вбили після придушення берлінського повстання).

⁴ Наприклад, Німецька національна народна партія, Християнсько-соціальна народна партія Німеччини, Німецька народна партія, Християнська національна партія селян і аграріїв, Баварська народна партія. Див.: Larry Eugene Jones and James Retallack, eds., *Elections, Mass Politics and Social Change in Modern Germany* (Cambridge University Press, 1992); George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (Grosset & Dunlap, 1964); також Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism* (Howard Fertig, 1997).

Фемінізму бракувало⁵ злагоженості зусиль, як-от було пізніше у 1960–1970-ті рр. Тому «жіноче питання» у ваймарській політиці, культурі та суспільстві поставало у розсіяних, розрізаних і суперечливих формах. Наприклад, у вигляді кампаній щодо проституції, контрацепції, сексуального задоволення, реформ у царині добробуту, умов праці та допомоги німецьким біженцям із територій, які Німеччина втратила згідно з Версальським мирним договором. Жіночий рух, який раніше об'єднався задля здобуття виборчого права, розколовся на незчисленну кількість локальних кампаній. Деякі з них через свою прогресивність ставали джерелом суперечок, наприклад, кампанія за сексуальну свободу та сексуальні експерименти. Такі кампанії надихали і правих, і лівих.

Жіночі організації часто декларували себе як аполітичні, проте їхнє утвердження жіночих і сімейних цінностей для суспільства означало значно більше, ніж замилювання очей у парламенті. Такі цінності доволі нав'язливим і роз'єднувальним способом встановлювали, що означає бути справжнім німцем або німкенєю. Жіноче крило Німецької колоніальної ліги⁶ довгий час боролось проти расового змішування німців поза межами держави, а Асоціація німецьких домогосподарок навчала молодих жінок керувати справжнім німецьким господарством. У такому господарстві мали бути служниці й по вінця німецького краму, а керувати ним із науковою точністю мала рішуча патріотична господиня в ідеально чистому фартуху⁷. На противагу руху домогосподарок існували й інші жіночі об'єднання, як-от Асоціація із захисту матерів і сексуальної реформи. У ній допомагали налагоджувати побут неодруженим жінкам і матерям-одиначкам. Проте навіть у цій організації, яка з'явилася ще до Першої світової війни, працювали спеціалісти обох статей, які почали дедалі

⁵ Ute Frevert, *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Berg, 1989).

⁶ Німецьку колоніальну лігу (нім. *Deutsche Kolonialgesellschaft*) було засновано у 1887 р. в Берліні для підтримки активнішої колоніальної політики. У 1936 р. організацію було розпущено, а колоніальна пропаганда стала завданням діяльності створеної того ж року Колоніальної ліги Райху (нім. *Reichskolonialbund*). – *Прим. ред.*

⁷ Див.: Nancy R. Reagin, *Sweeping the German Nation: Domesticity and National Identity in Germany, 1870–1945* (Cambridge University Press, 2006), pp. 61–69, 97–101; Renate Bridenthal, Atina Grossmann, and Marion Kaplan, eds., *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (Monthly Review Press, 1984), p. XIII.

частіше вдаватися до «науки про расу», щоб подолати соціальні проблеми жінок.

У 1920-х набагато розширився спектр політичних та індивідуальних свобод для пересічних німців: свобода самовираження, дозволяла, мобільності, торгівлі, доступ до державної служби. Динаміка й бентежність міста передавались у найвіддаленіші куточки країни завдяки радіо, журналам і автомобілям. Однак такої кількості змін було забагато для німців. У хаосі та непевності модерності й демократії саме відродження традицій і порядку ставало для них дедалі привабливішою перспективою. Контрреволюційні рухи оточили крихку республіку. Ображені патріоти та позбавлені влади монархісти відмовлялися визнати поразку Німеччини і продовжували свою уперту війну, тепер уже на вулицях країни. Це була війна проти червоного привиду комунізму та ваймарських «листопадових злочинців», які підписали Комп'єнське перемир'я у лютому 1918-го і «встромили ніж у спину Німеччини». До того ж старі й нові праві вважали винуватим у поразці у Великій Війні внутрішній (домашній) «фронт», а не театр бойових дій. Ішлося, здебільшого, про дві речі: жінок-мучениць, виснажених блокадою Антанти, яка відрізала Німеччину від провізії, та цивільних євреїв у стереотипних образах капіталістичних шахраїв або політиків. Такі міфи й упередження спричиняли політичну поляризацію у молодій республіці та чвари у коаліціях. Політичні суперечності зазвичай вирішували шляхом позачергових виборів. Німці майже весь час були занурені в атмосферу довгих кампаній і політичного агітпропу, що сполучала в собі масову рекламу та залякування і відправляла виборців до дільниць знову і знову. В період між 1919 і 1932 рр. до влади приходили 21 урядова коаліція. Саме в такій непевній атмосфері конфліктів, безперервних виборів, наростання інфляції, приголомшливих і захопливих модерних перспектив ставали повнолітніми жінки, які пізніше братимуть участь у гітлерівських проектах геноциду.

Різкий розворот жінок до правого політичного спектра⁸ не почався після приходу до влади партії нацистів. Жінки завжди голосували разом із консервативною більшістю, обираючи з-поміж офіцій-

⁸ Eva Schöck-Quinteros and Christiane Streubel, eds., *„Ihrem Volk verantwortlich“: Frauen der politischen Rechten (1890–1933); Organisationen – Agitationen – Ideologien* (Trafo Verlag, 2007).

них 30 політичних партій Ваймарської республіки. Однак за націонал-соціалістів вони голосували достатньо спорадично, навіть тоді, коли партія отримала більшість голосів на виборах 1932 р. Для жінок-консерваторок партія нацистів була найменш прийнятним варіантом, оскільки нацисти не приймали жінок до лав партії, а жіночих імен, відповідно, не було в їхніх виборчих бюлетенях. Тогочасна політика, яку розробляли в пивних і впроваджували на вулицях, була чоловічою прерогативою. Жінкам дозволяли марширувати в уніформі на демонстраціях наприкінці 1920-х, однак вони не мали права брати участь у параді, який приймав фюрер. В офіційних підручниках з історії партії у сентиментальному дусі було вшановано медсестер організації «Сестри червоної свастики»⁹, котрі дбали про «коричневосорочечників»: багато крові пролилося в ті ранні дні боротьби, і багато ран мали загоювати сестри руху. Жінок, які підтримували нацистів у 1920-х, оспівували як берегинь, однак вони перебували на другорядних ролях. Деяких жінок приваблювали ідеї Гітлера, і вони з власної ініціативи утворювали організації. Приміром, Жіноча ліга битв (1926) допомагала нацистам і боролася за соціальне і політичне інтегрування жінок у національну спільноту. Жінки робили свій внесок у нацистську справу як на виборчих дільницях і у партійних осередках, так і вдома. Одна з ранніх активісток згадувала політичне пробудження жінок у нацистському русі та їхню роль у перших вуличних сутичках і виборчому процесі:

Жінки не могли залишатися осторонь цієї боротьби, оскільки йшлося також і про їхнє майбутнє, і про майбутнє їхніх дітей... Тоді ми почули промову першого націонал-соціалістичного доповідача. І ми слухали. Ми почали відвідувати більше зібрань. Ми почули самого фюрера... Чоловіки були на передовій боротьби. Жінки тихо виконували свій обов'язок. Багато матерів уночі тривожно прислухалися, щоб почути кроки синів, що повернулися. Багато жінок пильно вдивлялися в темряву берлінських вулиць, щоб побачити свого чоловіка або сина, який ризикував здоров'ям і життям заради

⁹ Жіночу низову організацію взаємодопомоги «Сестри червоної свастики» було створено у структурі НСРПН ще у 1920-х. Членкині надавали посилену соціальну допомогу членам штурмових загонів. У 1933 р., як і решта подібних об'єднань у структурі нацистської партії, ввійшла до складу громадської організації «Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення» (нім. *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, NSV*). – Прим. ред.

боротьби з недолюдками. Багато агітаційних листівок було підготовлено для того, щоб штурмовики залишили їх у поштових скриньках. Багато безцінних годин було проведено на кухнях і в кімнатах «коричневосорочечників». Завжди збирали кошти. Нову віру проповідували із вуст до вуст. Жодне зусилля задля партії не здавалося надмірним, жоден шлях не видавався надто довгим¹⁰.

Хоча деякі жінки були активними прибічницями нацистського руху, навряд чи їх можна звинуватити¹¹ в тому, що вони привели Гітлера до влади. Гітлера не обирали демократичним шляхом, його призначила на посаду канцлера група старших чоловіків із вищих верств суспільства, які хотіли використати молодий запал і новий старт, щоб знищити лівих і відновити консервативне правління.

Щойно обійнявши посаду канцлера¹², Гітлер разом зі своїми прибічниками почав використовувати будь-яку можливість, будь-яку прогалину в законодавстві, щоб перетворити Німеччину на однопартійну диктатуру та расово виняткову націю. У лютому 1933 р., менше ніж за місяць його правління, громадянські права було скасовано,

¹⁰ Erna Günther, "Wir Frauen im Kampf um Deutschlands Erneuerung," *NS-Frauen-Warte* 2, no. 17 (25 Feb. 1934): 507. German Propaganda Archive, <http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/fw2-17.htm>.

¹¹ Жінки не становили більшість серед тих, хто голосував за Гітлера навіть на піку популярності його партії у 1932 році. На президентських виборах у березні 1932-го 51,6 відсотка жінок проголосували за Гінденбурга, а 26,5 відсотка – за Гітлера. На виборах у вересні 1931 р. три мільйони жінок голосували за кандидатів із НСРПН, це майже половина з 6,5 мільйона голосів за цю партію. Більшість жінок голосувала за консервативні націоналістичні партії. Див.: Richard Evans, "German Women and the Triumph of Hitler," *Journal of Modern History* 48 (March 1976): 156–57. Однак показники електоральних прихильностей різняться у регіонах, релігія також відігравала важливу роль. Наприклад, кандидати від Католицької партії центру (Амалі Лауер), ліві із СДП і Комуністичної партії (Клара Цеткін) протистояли фашизму Гітлера. Елізабет Шварцгаупт була серед більш ліберально-консервативних лідерок, які застерігали жінок щодо партії нацистів у статті «Was hat die deutsche Frau vom Nationalsozialismus zu erwarten?», опублікованій у 1932 р. в Берліні, скорочено в: Annette Kuhn and Valentine Rothe, *Frauen im deutschen Faschismus*, vol. 1 (Schwann, 1982), pp. 80–83. Див. також: Michael Kater, *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders* (Harvard University Press, 1983); Raffael Scheck, "Women on the Weimar Right: The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei," *Journal of Contemporary History* 36, no. 4 (2001): 547–60.

¹² У 1933 р. було розпущено найбільшу жіночу організацію – Союз німецьких жінок (*BdF*). Жіночі традиційні спільноти і професії захопили нацистські фанатички, котрі витіснили звідти єврейських жінок. Див.: Bridenthal, Grossmann, and Kaplan, *When Biology Became Destiny*, pp. 21–22.

політичних опонентів заарештовано й ув'язнено у новоствореному концентраційному таборі Дахау. Профспілки розпустили. Єврейським магазинам було оголошено бойкот. Спалювали книжки. Держслужбу повністю «оновили»: осіб неарійського походження примусово відправили «на пенсію»¹³. Близько восьми тисяч комуністок, соціалісток, пацифісток і жінок – «асоціальних елементів» зазнали переслідувань¹⁴. У березні 1933 р. Мінну Камменс, яка представляла соціал-демократів у парламенті, заарештували за розповсюдження антинацистських листівок. Її вбило Гестапо під час допитів. Жінок–

¹³ Ці події відбувались у лютому – червні 1933 р. 28 лютого 1933 р., після підпалу Райхстагу, райхпрезидент Пауль фон Гінденбург за порадою канцлера Адольфа Гітлера підписав наказ про захист народу і держави (нім. *Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat*). Було обмежено більшість громадянських прав і свобод (зокрема, свободу слова, свободу преси, свободу зібрань і мітингів). Натомість було дозволено перегляд пошти та прослуховування телефонних розмов, обшуки та арешти. Зрештою відбулася хвиля масових арештів політичних опонентів націонал-соціалістичної партії, насамперед комуністів. Концентраційний табір Дахау офіційно було відкрито 22 березня 1933 р.

Будівлі профспілок було захоплено 2 травня 1933 р., а їхніх лідерів заарештовано. На заміну незалежним профспілкам 10 березня 1933 р. було створено Німецький робітничий фронт (нім. *Deutsche Arbeitsfront*).

Бойкот підприємств, бізнесу та магазинів, власниками яких були євреї, розпочався 1 квітня 1933 р., проте виявився невдалим і невдовзі припинився.

Нацистська кампанія зі спалення книжок почалась 8 квітня 1933 р. із заклику відділу преси та пропаганди Союзу німецьких студентів до проведення загальнонаціональної «Акції проти негерманського духу». 10 травня 1933 р. на площах багатьох німецьких міст палили книжки. В деяких містах через погану погоду ці акції перенесли на 21 червня.

7 квітня 1933 р. було прийнято закон про відновлення професійної державної служби (нім. *Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums*), згідно з яким неарійцям було заборонено обіймати посади на держслужбі. Неарійці не могли працювати суддями й учителями, викладати в університетах. Згодом такий самий закон було прийнято стосовно адвокатів, лікарів, працівників податкової служби, музикантів і нотаріусів. Заборона не стосувалась тих неарійців, які: були ветеранами Першої світової війни; перебували на державній службі з 1 серпня 1914 р.; втратили батька чи сина під час Першої світової. Ці поправки було анульовано в 1934 р., а в 1935 р. Нюрнберзькі расові закони та Закон про охорону німецької крові і німецької честі остаточно скасували громадянські права для неарійців, насамперед євреїв та ромів. – *Прим. ред.*

¹⁴ Sybil Milton, "Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women," in Bridenthal, Grossmann, and Kaplan, *When Biology Became Destiny*, pp. 298, 300, 305. У період між 1933 і 1939 рр. у нацистських концтаборах перебували близько 150 тисяч комуністів, 30 тисяч із них було страчено. Ув'язнених жінок спочатку переводили до Ліхтенбурга, потім до Равенсбрюка. Серед ув'язнених була комуністка Ліна Гааг – у таборі у Готтесцелі, а потім у Ліхтенбурзі.

активісток Комуністичної партії також заарештовували і вбивали. Деяких із них знайшли повішеними в камерах в'язниць. Робітничий дім Морінген було перетворено на перший жіночий концентраційний табір, в якому, зокрема, ув'язнювали і Свідків Єгови, які виступали проти війни і відмовлялися сприймати Гітлера як рятівника. Ліна Гааг та інші дружини видатних членів Комуністичної партії були заарештовані разом зі своїми чоловіками. Коли співробітники Гестапо вели Гааг коридорами житлового будинку в обідню пору, її сусіди «дуже тихо та обережно»¹⁵ зачиняли двері. Гааг провела п'ять років у в'язницях і таборах. Животіючи в одиночній камері у Штутгарті, вона чула відчайдушний шепіт ув'язненої із сусідньої камери, яку засудили до страти. Іншим разом нестерпні крики пронизували стіни в'язниці під п'яне горлання нацистських охоронців. Вони співали популярну в той час пісню зі страшним приспівом: «Коли підеш, тихо скажи “Прощавай”»¹⁶.

Збільшення чисельності ув'язнених жінок¹⁷ означало збільшення кількості жінок-наглядачок, яких набирали з лав Націонал-соціалістичної жіночої організації. Медичних працівниць також відправляли працювати в табори. Наприкінці війни близько однієї десятої з-поміж співробітників концтаборів становили жінки. Щонайменше

¹⁵ Спогади Ліни Гааг 1947 р.: *Eine Hand voll Staub – Widerstand einer Frau 1933 bis 1945* (Fischer Verlag), 1995, pp. 10, 53.

¹⁶ Barbara Distel, “In the Shadow of Heroes: Struggle and Survival of Centa Beimler-Herka and Lina Haag,” in Wolfgang Benz and Barbara Distel, eds., *Dachau Review: History of Nazi Concentration Camps; Studies, Reports, Documents*, vol. 1 (Berg, 1988), p. 201; також див. інтерв'ю авторки з Ліною Гааг і доктором Борисом Нойзіусом від 9 лютого 2012 р., Мюнхен (з інтерв'ю можна ознайомитись в USHMM).

¹⁷ У звітах про персонал таборів за січень 1945 р. зазначено 3508 наглядачок, див.: Karin Orth, “The Concentration Camp Personnel,” in Jane Caplan and Nikolaus Wachsmann, eds., *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories* (Routledge, 2010), p. 45. Загальна кількість жінок, які працювали у пенітенціарній системі (не в таборах), невідома. Докладніше про наглядачок: Luise Rinser, *Gefängnistagebuch (1944–1945)*, скорочено: Kerrin Gräfin Schwerin, ed., *Frauen im Krieg: Briefe, Dokumente, Aufzeichnungen* (Nicolai Verlag, 1999), pp. 117–24. Щодо Штуттгофа, де утримували 30 тисяч в'язнів, див.: Rita Malcher, “Das Konzentrationslager Stutthof,” in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), pp. 161–74. Див. також: Elissa Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag: Die SS-Aufseherinnen des Konzentrations- und Vernichtungslagers Majdanek, 1942–1944* (Hamburg Institute for Social Research, 2009); Brown, *The Camp Women; and Jürgen Matthäus, ed., Approaching an Auschwitz Survivor: Holocaust Testimony and Its Transformations* (Oxford University Press, 2009).

три з половиною тисячі наглядачок концентраційних таборів (Штуттгоф, Аушвіц-Біркенау і Майданек) пройшли відповідну підготовку (переважно у Равенсбрюку). Жінки, які пішли на цю роботу за власним бажанням, розглядали місця масових убивств як кар'єрну і професійну можливість. Уніформа справляла враження, зарплата була хорошою, і перспектива необмеженої влади неймовірно приваблювала. Деякі наглядачки мали кримінальне минуле і прагнули реабілітувати себе в очах нацистської системи. Під час війни багато кого змушували працювати наглядачками через трудову повинність.

Отже, жінки завершували підготовку, складали присягу та прибували на роботу в табори. Мало хто з них проявляли людяність до ув'язнених. Приміром, наглядачки табору Ноенгамме¹⁸ «славилися» пронизливими криками, ляпасами та побиттям. Із погляду ув'язнених таке «дисциплінування» можна розглядати як спонтанні акти терору, які особливо вражали, оскільки їх учиняли жінки.

Жінки переслідували інших жінок і за межами таборів. Категорію «злочинців» не було чітко окреслено. Будь-кого можна було назвати неробою, саботажницею, маргіналкою або асоціальною особою. Наприклад, жінка, яка зайшла до пекарні й не привіталася зі своїми сусідками нацистським жестом «Heil Hitler!», потрапила на допити до Гестапо. «Асоціальні елементи», як-от безпритульні, кишенькові злодії, повії та інший «набрід», який «забруднював» німецькі вулиці й заплямовував сонцясяйний образ великої арійської краси, не лише заарештовували, а й стерилізували та вбивали. Диктаторський режим не потребує великого штату секретної поліції, якщо сусіди¹⁹ готові виконувати шпигунську роботу через страх, конформізм, фанатизм або ненависть. Можна помститися комусь, маючи політичні або особисті образи, а найбільш вразливі «нетитульні» члени такого суспільства стають розхідним матеріалом.

Гітлер проголосив, що місце жінки – не лише вдома, а й у нацистському русі. На з'їзді НСРПН 1934 р. у Нюрнберзі він уживав типову мілітаристську риторичку. «Героїчну жертвовність чоловіків на полі

¹⁸ Див.: Marc Buggeln, *Arbeit und Gewalt: Das Aussenlagersystem des KZ Neuengamme* (Wallstein Verlag, 2009). У січні 1945 р. у Ноенгамме працювали 322 наглядачки.

¹⁹ Щодо взаємоконтролю в німецькому суспільстві див.: Robert Gellately, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933–1945* (Oxford University Press, 1991).

битви можна порівняти з жертовністю жінок у їхній безмежній наполегливості, нескінченному болю та стражданнях. Кожна дитина, яку приводить у світ жінка, є полем битви, битви за існування і майбутнє свого народу... Адже націонал-соціалістична народна спільнота має непохитні позиції саме тому, що мільйони жінок стали нашими найбільш лояльними і фанатичними посестрами в бою»²⁰. У своїх зверненнях 1935 і 1936 рр. до Націонал-соціалістичної жіночої організації Гітлер зазначив, що мати п'ятьох, шістьох чи сімох здорових і чемних дітей досягла більше у житті, ніж юристка. Гітлер відкидав марксистську вимогу рівних прав для жінок, оскільки «це затагне жінку в ті сфери діяльності, де вона неминуче буде меншовартісною порівняно із чоловіком. Рівні права підштовхують жінку до зустрічі віч-на-віч із чоловіками і суспільством, а це лише послабить, а не зміцнить її позиції»²¹.

Для жінок, які хотіли здобути науковий ступінь або брати участь у політиці, було введено квоти. Альфред Розенберг, ідеолог нацистської партії, підсумував «жіноче питання»: «Отже, усі можливості для розвитку жіночої енергії мають бути доступними для жінок. Однак очевидно, що тільки чоловік має бути і буде суддею, солдатом, очільником держави»²².

У битві Райху за збільшення народжуваності²³ жінки-солдатки мали підкорятися, виконувати накази, жертвувати усім заради спільного блага, мати сталеві нерви і страждати мовчки. Вони мали переда-

²⁰ Промова скорочено у: Benjamin Sax and Dieter Kunz, eds., *Inside Hitler's Germany: A Documentary History of Life in the Third Reich* (D. C. Heath, 1992), pp. 262–63.

²¹ Цитата Гітлера за: George L. Mosse, ed., *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social Life in the Third Reich* (Grosset & Dunlap, 1966), p. 39.

²² Цит. за: Mosse, *Nazi Culture*, p. 40.

²³ Див.: Gisela Bock, "Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers, and Bystanders," in Dalia Ofer and Lenore Weitzman, eds., *Women in the Holocaust* (Yale University Press, 1999). Див. також расові рекомендації щодо зачаття, вагітності, народження і акушерства у стандартному посібнику того часу (вийшов повторно друком одразу після війни): Johanna Haarer, *Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind* (J. F. Lehmanns Verlag, 1938). Усі претендентки на заміжжя мали пройти інвазивні медичні обстеження й оцінку на так звані спадкові хвороби, до яких, зокрема, відносили проституцію, азартні ігри і безпритульність. Див.: "Richtlinien für die ärztliche Untersuchung der Ehestandsbewerber vom 3.1.1939," скорочено у: Kuhn and Rothe, *Frauen im deutschen Faschismus*, vol. 1, p. 95; "Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Schwesternschaft en," in *Lehrbuch für Säuglings- und Kinderschwestern* (Stuttgart, 1944), p. 11.

ти контроль над своїми тілами у розпорядження держави. Перемоги вимірювали не загальною кількістю народжених, а тільки здоровими арійськими немовлятами. Всеохопна кампанія із селективного розмноження мобілізувала німецьких жінок різних вікових і класових груп, які, внаслідок цього, страждали і водночас сприяли нацистській расовій війні. Професія акушерки була дуже популярною. Через оспивування нацистами чистоти і природності намагались уникати кесаревих розтинів, натомість заохочували грудне вигодовування.

Однак не всі жінки були придатні для ролі солдаток режиму. Ті, хто мав так звані спадкові вади (зокрема, алкоголічки та хворі на клінічну депресію), повії з венеричними захворюваннями, ромки і синті, єврейські жінки ставали жертвами примусових стерилізацій і абортів. З-поміж 400 тисяч німців неєврейського походження, що були піддані примусовій стерилізації, майже половину становили жінки. Згідно з даними історикіні Гізели Бок²⁴, кілька тисяч стерилізованих жінок померли внаслідок халатно виконаних медичних процедур. Акушерки і медсестри також повідомляли владі про ймовірні дефекти новонароджених, рекомендували жінкам робити аборти і стерилізації після проведення звичайних гінекологічних оглядів. Тобто у громадянській війні за досконалих арійських дітей, яка розпочалася ще до початку Другої світової, одні жінки приймали жорстокі рішення за інших жінок щодо питань життя і смерті. Це руйнувало моральну чутливість і робило жінок співучасницями злочинів режиму.

Від німецьких жінок і навіть дівчат вимагали політичного конформізму. Офіційно ідеологічна індоктринація починалася з десяти років. Станом на 1936 р. членство в Союзі німецьких дівчат (*Bund Deutscher Mädel, BdM*²⁵) було обов'язковим. Із часом нацисти або заборонили інші молодіжні жіночі рухи, або ввели їх до Гітлер'югенду. Залишилося лише кілька католицьких молодіжних груп, які були під захистом Ватикану. Оскільки турботливі батьки, які намагались захистити дітей від нацистського руху, втрачали авторитет як удома, так і в спільноті, вони зазвичай відступали після цькування агітаторів, сусідів або колег. Наприклад, у Міндені місцева влада надавала націонал-соціалістам списки народжених дівчат, і їх потім використовували

²⁴ Bock, "Ordinary Women in Nazi Germany," p. 87.

²⁵ *Bund Deutscher Mädel, BdM* – молодіжне жіноче крило Гітлер'югенду. – Прим. ред.

ли волонтери партії, які ходили по домівках і записували дівчат до Союзу.

Союз задовольняв прагнення (зокрема, пов'язані з політикою) дівчат бути частиною спільноти і мати міцні дружні зв'язки. Для деяких участь в організації була стартовим майданчиком для подальшого повноцінного членства в нацистській партії з можливістю здобути усі необхідні для кар'єри уміння. Очільниця Союзу в Міндені була «горезвісно відомою», «надзвичайно авторитарною»²⁶ і «майже порочною». Найодіозніші нацистські лідерки були прикладом для молодих дівчат, які досягали повноліття у невеликих німецьких містечках.

Молоді жінки того часу дивилися у майбутнє, а не озиралися у минуле. Вони не були самопроголошеними феміністками, насправді їхнє покоління вважало, що суфражизм відійшов у минуле. Коли нацисти закликали відмінити жіноче виборче право у 1933 р., німецькі жінки не вдалися до протестів або голодувань. Їхнім ворогом був не «деспотичний чоловік», а «єврей», «асоціальна особа», «більшовик» і «феміністка». У 1934 р. Гітлер заявив, що питання про емансипацію жінок порушив інтелектуал-єврей²⁷. А націонал-соціалістична партія «емансипує жінок від емансипації»²⁸. Загалом саме єврейські жінки відіграли велику роль у соціальних реформах і жіночому русі за Ваймарської республіки. Відповідно, промова Гітлера ставила за мету дві речі: усунення євреїв із німецької політичної сцени та знищення жіночого руху в країні. Експериментальну лабораторію Ваймарської ери потрібно було дискредитувати, а потім позбутися її, натомість запропонувавши альтернативну емансипацію у нацистському русі, який віддавав перевагу дисципліні й послуху. Німецькі жінки, натхненні нацистським рухом, відчували певну свободу у по-

²⁶ Dagmar Reese, *Growing Up Female in Nazi Germany*, trans. William Templer (University of Michigan Press, 2006), p. 148. Див. також: Michael Kater, *Hitler Youth* (Harvard University Press, 2004), pp. 100–103.

²⁷ Ідеться про Карла Маркса, німецького інтелектуала і філософа єврейського походження, засновника сучасної теорії політекономії. – Прим. перекл.

²⁸ Цит. за: Frevert, *Women in German History*, p. 207. Див. також: Matthew S. Seligmann, John Davison, and John McDonald, *Daily Life in Hitler's Germany* (St. Martin's Press, 2003), p. 75; Kirsten Heinsohn, Barbara Vogel, and Ulrike Weckel, eds., *Zwischen Karriere und Verfolgung: Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland* (Campus Verlag, 1997), p. 7; Bock, "Ordinary Women in Nazi Germany," p. 93.

сестринстві не як феміністки, що борються з патріархатом, а як агентки консервативної расистської революції. Як повноцінні арійські членкині гітлерівського фашистського суспільства, вони мимохіть були політично заангажованими. Тож «жіноче питання» тепер реалізовувалось під час участі жінок у вуличних мітингах і парадах, виконання трудових завдань на фермах, перебування в літніх таборах, вправлення у маршируванні, навчання на курсах із доведення, медичних оглядів і відвідування церемоній підняття прапора.

У «народної» партії був свій погляд на жіночу естетику²⁹, відповідно до якого краса – це результат поєднання гарної фізичної форми і здорової дієти, а не косметики. Німецькі жінки не мали фарбувати нігті, вищипувати брови, користуватися помадою, бути надто худими. Нацистські лідери засудили косметичний бум 1920-х рр. як єврейську комерційну вигадку для знецінення німецької жіночності, що мала призвести до перетворення жінок на проституток і до загальної расової дегенерації. Німецькі ж чоловіки мали зав'язувати стосунки з жінками-сусідками, а не з городянками у голлівудському стилі «вамп». Молода світла жінка мала сяяти здоров'ям завдяки фізичним вправам, перебуванню на свіжому повітрі та завдяки найбільш оспіваному нацистами стану вагітності.

Гітлер мав на меті виховати расову свідомість пересічних німців, але для багатьох жінок расове пробудження стало також і політичним пробудженням. Жінки були твердо переконані (це інколи ускладнювало їм життя, але здебільшого надавало сил), що вони мають очікувати більшого від життя³⁰. У своїх мемуарах та інтерв'ю «фурії» Гітлера згадували, що вони замолоду, щойно закінчивши навчання і досягши повноліття, мали таке ж відчуття. Звісно, у наш час такі сподівання звучать як кліше, але тоді вони були революційними. Молоді незаможні жінки із сіл могли реалізувати себе, коли записувалися на курси секретарок або медсестер і приєднувалися до політичного руху. Доньки жінок, які вперше отримали право голосу у Ваймарській республіці, уже бачили ширші перспективи для себе в Німеччині та поза її межами.

²⁹ Mosse, *Nazi Culture*, p. 21; Irene Guenther, *Nazi Chic? Fashioning Women in the Third Reich* (Berg, 2004), pp. 83–85, 92, 106–8.

³⁰ Ulrike Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten: Krankenschwestern im Nationalsozialismus* (Mabuse Verlag, 2006), pp. 7–8.

Жінки, про яких ідеться у цій книжці, майже не згадують про довоєнну політику нацистів щодо євреїв. Приміром, акторка Бриджитт Ердманн, яка виступала для військових у Мінську, у 1942 р. писала своїй матері, що саме у Білорусі вона вперше зустріла німецького єврея. Чи розуміли жінки, що «єврейське питання» було наріжним каменем ідеології Гітлера? Чи усвідомлювали вони, що відбувалося з євреями? Звісно, жінки, які виростили у Німеччині, бачили жорстку пропаганду: зображення євреїв як меншовартісних людей на плакатах і у газетах. У художній літературі й кіно євреїв змальовували підступними розпусниками, дуже небезпечними для дівчат. У сексуалізованій формі антисемітизм проникав у найбільш інтимну, емоційну сферу відносин між німецькими євреями і неєвреями. Такого роду антисемітизм був спеціально створений для «арійського» жіночого населення, яке зображували як вразливий сексуальний об'єкт, що має постійно захищати своє тіло під час зустрічі з євреями. Цей тип антисемітизму також культивував агресивний мачизм: захист жінок від «небезпечних» євреїв був справою честі й випробовуванням мужності німецьких чоловіків.

На курсах із догляду за дітьми жінок вчили «расової гігієни» (охорони здоров'я), зокрема, тому, як визначати найхарактерніші ознаки «недолюдей», як-от риси обличчя чи форма черепа. У середній школі³¹ дітям давали завдання складати деталізовані генеалогічні дерева з такою метою: по-перше, діти ставали свідомі свого германського походження, по-друге, вчителі могли встановити, хто був арійцем/арійкою, а хто ні. У нових виданнях шкільних підручників антисемітські гасла і гротескні зображення євреїв подавали поряд із нацистською символікою та натхненними цитатами біля привабливих, відретушованих зображень фюрера. Публічні образи та цькування євреїв заохочувалися на дитячих майданчиках, у публічних лазнях, на спортивних змаганнях. В одному з католицьких регіонів під час карнавалу Марді Гра³² одна з прикрашених платформа їхала в

³¹ Lisa Pine, *Education in Nazi Germany* (Berg, 2011), pp. 57–58.

³² Марді Гра (фр. *Mardi gras*, буквально «жирний вівторок») – вівторок перед Попільною серединою, першим днем Великого посту, що триває перед Великоднем. – *Прим. ред.*

Див.: Jürgen Matthäus, “Antisemitic Symbolism in Early Nazi Germany, 1933–1935,” *Leo Baeck Institute Yearbook* 45 (2000): 183–203.

супроводі процесії німців, переодягнених в ортодоксальних євреїв, які нібито прямували до Палестини. Один з аспектів висміювання полягав у тому, що учасники процесії вдягли «єврейські носи».

У період між двома війнами німецькі дівчата були свідками політичної жорстокості як на вулицях, так і в школі³³. Вони навчилися не тільки толерувати її, а й чинити так само, коли потрібно було розправитися, наприклад, над окремими ворогами або беззахисними однокласниками. В одній школі німецька дівчинка спробувала побити свою колишню подругу-єврейку, а та, на велике здивування німкені, дала їй відсіч. Німкеня заявила: «Ти єврейка, ти не маєш права давати здачі»³⁴.

На час погрому 1938 р. покоління, яке народилося після Першої світової війни, досягло повноліття. Вони бачили, чули і читали про напади на євреїв в усій Німеччині. Палали сотні синагог у великих і маленьких містах, вітрини магазинів були розбиті. Штурмовики та есесівці вчиняли акти вандалізму на єврейських цвинтарях: викопували та розбивали могильні камені. Тисячі єврейських чоловіків були побиті, 30 тисяч відправили до концентраційних таборів. Офіційні німецькі джерела повідомляли про 91 загиблого. Однак історик Ричард Еванс³⁵ підрахував, що кількість жертв, забитих нацистами під час погрому 1938 р., становила одну-дві тисячі, враховуючи 300 самогубств. Більш ніж три чверті єврейських приватних підприємств у країні були розграбовані й знищені. Жінки та дівчата, які ходили на закупи, звісно, бачили результати погромів, багато хто з них зауважував, що треба прибирати цей безлад, деякі жалілися на гармидер і незручності. Пересічні жителі Берліна евфемістично називали погром *Kristallnacht* – «ніч битого скла», «Кришталева ніч»³⁶, що

³³ Євреям заборонили відвідувати державні школи в Німеччині у 1938 р. Генрі Адлер, інтерв'ю 10481; Сюзі Подгурскі, інтерв'ю 5368; обидва в SFA. Дякую Даніеллі Нотт за джерела для інтерв'ю.

³⁴ Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (Oxford University Press, 1999), p. 108.

³⁵ Richard Evans, *The Third Reich in Power* (Penguin, 2006), pp. 584–86; про кількість жертв – на с. 590.

³⁶ Alan E. Steinweis, *Kristallnacht 1938* (Harvard University Press, 2009); Beate Meyer, Hermann Simon, and Chana Schütz, eds., *Jews in Nazi Berlin: From Kristallnacht to Liberation* (University of Chicago Press, 2009); Thomas Kühne, *Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918–1945* (Yale University Press, 2010), pp. 38–40.

вказувало передусім на матеріальні, а не на людські втрати. Одна з мешканок Берліна, побачивши уламки скла в ранковому світлі, подумала: «Євреї – це вороги нової Німеччини. Минулої ночі вони відчували, що це означає»³⁷.

Німецькі жінки щоденно перетиналися з євреями у сфері торгівлі. Вони вибирали, в яких магазинах скуповуватися, а які оминати, зважаючи на попередні бойкоти. Також вони бачили, як змінюються власники місцевих закладів. До 1933 р. євреї були власниками найбільших торговельних центрів у Німеччині, зокрема, мережі магазинів Tietz, до якої належали KaDeWe і берлінський Harrods. Під час бойкотів нацистські «коричневосорочечники» псували вітрини магазинів і намагалися завадити жінкам заходити до магазинів. Здебільшого йшлося про локальні єврейські бізнеси. Проте у великих мережах на кшталт Tietz продавчинями працювало багато німецьких жінок. Нацистські лідери і німецькі фінансисти виживали євреїв із бізнесу, примушуючи продавати товари за ціною, нижчою за собівартість, та усуваючи євреїв із рад директорів³⁸. Багато продавчинь через «арізацію» єврейської роздрібною торгівлі втрачали роботу або отримували нове начальство. Це була важлива подія, яка позначала віктимізацію і подальший виїзд із країни їхніх єврейських сусідів чи роботодавців.

Хвилі нацистських нападів у 1930-ті рр. були нестерпними для німецьких євреїв, тож зрештою усі, хто міг, виїхали. Станом на 1940 р. майже половина євреїв виїхала з Німеччини, дві третини з них становили діти. Ті євреї, що залишилися, уособлювали, на думку німців, невидиму ворожу силу, яка загрожувала Німеччині. Тож хоча мінська артистка Бриджитт Ердманн та інші німецькі жінки, які були збентежені присутністю євреїв на сході, вважали, що раніше вони не бачили справжнього єврея, насправді багато хто з них щодня контактував із євреями в Німеччині.

Повсюдна соціальна байдужість до долі німецьких євреїв ішла пліч-о-пліч з уявленнями про те, що німецькі жінки мають бути витривалими. У Союзі німецьких дівчат окрім різних спортивних вправ також навчали муштрі і стрільбі. Дівчат вчили стріляти з пневматичних рушниць. Давня традиція прусського мілітаризму не лише культивувала тотальні війни й методи «остаточних розв'язань», а й у

³⁷ Evans, *The Third Reich in Power*, p. 587.

³⁸ Ibid., pp. 378–88.

формі фашизму ХХ століття інтегрувала жінок³⁹ як патріотичних берегинь і солдаток у воєнізоване суспільство.

Культ фізичного розвитку супроводжувався політикою загального задурювання суспільства. Наприклад, дівчатам у школі не викладали латину, бо вона нібито не потрібна майбутнім матерям⁴⁰. Натомість їм видавали брошури з порадами, як вибрати собі чоловіка. Першим запитанням, яке вони мали поставити кандидатові в майбутні чоловіки, було таке: «Яке у тебе расове походження?». Подібні поради і соціальна підтримка були корисними для молодих і сексуально привабливих дівчат. Публічне оспівування материнства також привертало увагу жінок. Гітлер заявляв, що в його державі «мати – найважливіша громадянка»⁴¹. Німецькі матері отримали те, чого не мали раніше: безумовне визнання і велику кількість державних послуг: більше дитячих садочків, більше медичного обслуговування («расова гігієна»), а також статус зірки на церемоніях нагородження Почесним хрестом німецької матері у разі народження більше ніж чотирьох дітей.

Звісно, потрібно було ставитися обережно до нацистської пропаганди і не сприймати її за щирю правду. Метою пропаганди було заштовхати жінок назад до *Kinder, Küche, Kirche* (діти, кухня, церква). Фінансове стимулювання, яке мало забезпечити зростання кількості шлюбів і народжуваності, не привело до тих результатів⁴², на які роз-

³⁹ Kaplan, *Between Dignity and Despair*. Про тренування жінок у контексті військових вишколів див.: Reese, *Growing Up Female in Nazi Germany*, p. 4. Про німецький мілітаризм і «остаточне розв'язання» див.: Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and Practices of War in Imperial Germany* (Cornell University Press, 2005); про мілітаризм жінок у Червоній армії див.: Anna Krylova, *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front* (Cambridge University Press, 2011). Німецьких жінок на бойові позиції поставили через безвихідь наприкінці війни, але до того вони вже стали частиною воєнізованої культури і пройшли психологічну підготовку.

⁴⁰ Про расову державу і роль жінок див.: Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany, 1933–1945* (Cambridge University Press, 1991); Evans, *The Third Reich in Power*, pp. 331, 523.

⁴¹ Цит. за: Frevert, *Women in German History*, p. 207. Див. також: Christina Thürmer-Rohr, “Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im NS-Deutschland,” in Viola Schubert-Lehnhardt and Sylvia Korch, eds., *Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im Nationalsozialismus: Gestaltungsspielräume und Handlungsmöglichkeiten* (Universität Halle-Wittenberg, 2006), p. 22.

⁴² Кількість шлюбів зростає тільки у 1939 р., а загалом у 1933–1945 рр. загальний рівень народжуваності був не вищим за 1920-ті, а у воєнні роки (1940–1945) – значно нижчим. Див.: Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Longman, 2001), pp. 24, 31–35; Frevert, *Women in German History*, pp. 218–19.

раховували нацисти. Після 1935 р. показники народжуваності впали, а розлучень – зросли. Статистичні дані свідчать про те, що більшість німецьких жінок не були одружені, не були безперервно вагітні й не сиділи повсякчас удома. Інституції Райху почали розростатися і множитися по всій країні (а пізніше і на окупованих територіях), а жінки ставали видимою робочою силою, чого не було раніше в історії Німеччини. Представниця цього покоління жінок підсумувала тодішню ситуацію: «Перша світова війна навчила нас, що кожна людина повинна мати професію. Не варто покладатися на те, що ти одружишся... Хто знає, що чекає на тебе у майбутньому?»⁴³.

Однак не можна стверджувати, що німецькі жінки мали повну свободу вибору у гітлерівській Німеччині. Очевидно, вони не могли вийти заміж за єврея або виховувати дитину, яка мала генетичні захворювання. Вони більше не мали політичних свобод, оскільки єдиною офіційно дозволеною партією у Райху були націонал-соціалісти. Кар'єрні можливості для жінок також були обмеженими. Перед початком війни усі німці, які закінчили школу або планували вступити до університету, мали виконати трудовий обов'язок перед Райхом. Зазвичай ішлося про піврічне перебування на сільськогосподарських роботах. До таких таборів, створених Службою праці Райху, відправляли людей усіх соціально-економічних класів (хоча жінки й чоловіки жили і працювали окремо) для того, щоб у спільній праці виробився дух національної єдності. Станом на початок 1938 р., коли Гітлер готувався до війни, кожна студентка університету або професійного училища мала пройти тренування у трьох сферах діяльності: протиповітряній обороні, першій медичній допомозі та зв'язку⁴⁴.

⁴³ З інтерв'ю з особою, народженою у Міндені у 1921 р.: Reese, *Growing Up Female in Nazi Germany*, р. 126.

⁴⁴ Окрім роботи на фермі, було передбачено й інші трудові повинності, жінки зазвичай обирали «канцелярську роботу, обов'язки санітарки, соціальну роботу, сферу громадського транспорту, роботу в секторі озброєнь» (Stephenson, *Women in Nazi Germany*, р. 81). Обов'язкова трудова зайнятість самотніх жінок розширювалася у контексті чотирирічного плану, але оскільки такі жінки віддавали перевагу роботі в установах і роздрібній торгівлі, Герінг вимагав, щоб вони щонайменше рік відпрацювали в сільському господарстві, де бракувало робочої сили. Див. декрет Герінга від 15 лютого 1938 р., а також: Elisabeth Sedlmayr's *Frauenberufe der Gegenwart und ihre Verflechtung in den Volkskörper* (Munich, 1939), скорочено в Kuhn and Rothe, *Frauen im deutschen Faschismus*, vol. 1, pp. 125–26.

Нацистська система не терпіла непокірливих. Із військових та урядових установ жінок могли звільнити лише у двох випадках: за станом здоров'я (зокрема, у разі вагітності) або за порушення дисципліни. В останньому випадку їх чекало покарання. Дітям у школі, молоді в молодіжних організаціях утовкмачували в голову обов'язок служити Райху. «Ледарів», «нероб» відправляли до концентраційних таборів на «перевиховання».

Коли влітку 1941 р. армія Гітлера захопила території на сході, зросла потреба в робочій силі. Тому жінок відправляли на роботи, пов'язані з військовою кампанією, до урядових установ та лікарень. Нацистські лідери готувалися до тотальної війни і суцільного імперського домінування. З часом уся Європа мала перетворитися на арійську цитадель із командуванням у Берліні. Такі глобальні амбіції потребували створення нової соціальної касты – німецької імперської еліти, до якої мали увійти молоді чоловіки і жінки.

Розділ 2

СХІД ПОТРЕБУЄ ТЕБЕ

Вчительки, медсестри, секретарки, дружини

Гітлер і його поплічники розробили імперську ідеологію та визначили свої територіальні амбіції ще на ранніх етапах створення нацистського руху. Відновлення Німеччини як великої європейської сили означало б успішне завершення проекту, розпочатого ще кайзером. Однак, на відміну від Великої Британії, яка намагалася утвердити власну гегемонію на морі та заморських територіях, німецькі імперські погляди були звернені на континентальну Європу, зокрема, на родючі землі Східної Європи. Цю доктрину було сформульовано у 1925 р. у книжці «Mein Kampf» – «біблії» нацистського руху:

Так само, як наші пращури... мали здобувати [землю] у боротьбі, ризикуючи своїм життям, у майбутньому жодна прихильність народу не допоможе нам отримати простір, а отже, і життя для наших людей, окрім сили переможного меча... Розв'язання цієї проблеми полягає у здобутті не колоній, а територій для розселення, які дадуть змогу розширити межі нашої батьківщини... Тож ми, націонал-соціалісти, підводимо ризик під зовнішньополітичною стратегією довоєнного періоду. Ми підхоплюємо зовнішньополітичний курс, який ми припинили шість століть тому. Ми зупиняємо рух Німеччини на південь і захід і спрямовуємо свій погляд на землі сходу¹.

«Mein Kampf», що являла собою незвичну суміш мемуарів, діатриби² і керівних принципів, пов'язувала цілі націонал-соціалістич-

¹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, trans. Ralph Manheim (Houghton Mifflin, 2001; оригінал 1943), pp. 653–54. Згідно з дослідженням Альберта Шпеєра, Гітлер також заявив, що втрата кількох сотень тисяч німецьких солдатів на полі бою не відіграє великої ролі, адже цей генофонд можна відновити протягом двох-трьох років. Albert Speer, *Spandau: The Secret Diaries* (Macmillan, 1976).

² Діатриба – жанр античної літератури; невелика за обсягом проповідь на популярну морально-етичну тему. – Прим. ред.

ного руху з біографією Гітлера. У ретроспективі відкритий заклик до колонізації Східної Європи видається зухвалим: ми знаємо, до якого геноциду призвело те, до чого Гітлер спонукав своїх послідовників. Однак у сутінках європейської гегемонії такі імперіалістичні претензії самопроголошеної європейської Великої Держави вважали правомірними. Гітлер стверджував, що його народ мав колективне та історично зумовлене право на ці території. Пізніше, у своєму бункері в Україні він скаже:

Німецький колоніст має жити на красивих просторах фермах. Німецькі служби розміщуватимуться у дивовижних будівлях, губернатори – в палацах... Територія Росії буде для нас тим, чим Індія стала для Британії. Якби я тільки міг пояснити німецькому народові, яке значення ці землі мають для нашого майбутнього! Колонії – це ненадійна власність, але ця земля надійно закріплена за нами. Європа – це не географічна єдність, це єдність расова³.

Збільшуючи наклади «Mein Kampf» у 1930-ті, держава вимагала використовувати книжку в школі для навчання «основ чистоти крові»⁴. Під час весільної церемонії молодята отримували спеціальний подарунок від фюрера: видання «Mein Kampf». Можливо, новоспечені дружини спочатку не розуміли підтексту закликів Гітлера колонізувати схід. Якщо вони взагалі брали на себе клопіт прочитати цю книжку.

Однак вимога Гітлера відновити, а відтак розширити кордони Німеччини зразка 1914 р. була достатньо популярною. Через прилизлий досвід Великої Війни, внаслідок якої було втрачено території, серед німців ширилася думка, що вони є *Volk ohne Raum* – люди без належного життєвого простору. Зокрема, таку саму назву мав один із найпопулярніших бестселерів 1920-х рр. у Німеччині⁵. Нацистські пропагандисти та інтелектуали переписали німецьку історію для шкільних підручників і культурно-масових заходів, подаючи її як сукупність послідовних успішних хвиль міграції на схід. У 1938 р. Союз німецьких дівчат (*BdM*) розучував нові пісні з таки-

³ Monologues of 8–10 Sept. 1941, Adolf Hitler, *Table Talk, 1941–1944* (Enigma Books, 2008), p. 24.

⁴ Lisa Pine, *Education in Nazi Germany* (Berg, 2011), p. 56.

⁵ Woodruff Smith, “The Colonial Novel as Political Propaganda: Hans Grimm’s *Volk ohne Raum*,” *German Studies Review* 6, no. 2 (May 1983): 215–35.

ми рядками: «На східний вітер став свій прапор / На сході він зама-йорить / Крізь далечінь почнемо будувати / Ми те, що часу не зломить»⁶. У 1942 р. Йозеф Геббельс, міністр пропаганди Райху, разом зі своїми підлеглими відкрив у Берліні велику виставку⁷ під назвою «Радянський рай». Виставку створювали з 1934 р., її відвідали близько 1,3 мільйона німців. Теми були такі: висвітлення жахів більшовизму поряд із німецьким «рухом на схід» (*Drang nach Osten*); дослідження історії руху німців у Східну Європу від хрестових походів лицарів Тевтонського ордену і беручких купців Ганзейської унії до працелюбних селян, які постійно протистояли хвилям азіатських навал на Захід. Німці були представлені як найвеличніші захисники і впроваджувачі цивілізації. Жінки у «Радянському раю» були зображені як віддані дружини і люблячі матері. Ці образи мали на меті надихнути німців їхати на схід і ставати сучасними хрестоносцями у боротьбі з більшовизмом, у приборканні Польщі у 1939 р. і вторгненні у Радянський Союз у 1941 р., що нібито було з історичного погляду виправданим і необхідним.

Німецькі жінки Третього райху, які відправилися на схід, не були першим поколінням колонізаторок. За часів кайзера жінки-місіонерки були з-поміж колоніальної еліти у країнах Африки на південь від Сахари. У міжвоєнний період жінок мобілізували до прикордонного руху, який мав рятувати німців, що проживали на територіях, які Німеччина втратила за Версальським договором. У вересні 1939 р., після захоплення Польщі, кілька тисяч німецьких жінок були відправлені до Службою праці Райху, а пізніше – на роботу до Польщі. Нацистський жіночий рух підігривав імперські фантазії і у 1942 р. проголосив, що «збільшуються східні простори, які торують наші війська у переможних битвах, і більшає кількість

⁶ Вірші у: *Wir Mädel singen*, 1938, видання пісенника BdM, цитовано за: Michael Kater, *Hitler Youth* (Harvard University Press, 2004), pp. 102–3.

⁷ *Das Sowjet-Paradies: Ausstellung der Reichspropagandaleitung der NSDAP; Ein Bericht in Wort und Bild* (Berlin: Zentralverlag der NSDAP, 1942; скорочено на www.calvin.edu). 8 травня 1942 р. група лівих опозиціонерів, зокрема, Герберт Баум і четверо євреїв, підірвали виставку. Геббельс, СС і поліція помстилися, заарештувавши 500 євреїв та членів їхніх родин. 250 чоловіків розстріляли одразу, інших відправили до таборів. Про цю подію згадано у щоденниках Геббельса і Віктора Клемперера. Див.: Regina Scheer, *Im Schatten der Sterne: Eine jüdische Widerstandsgruppe* (Aufbau Verlag, 2004).

німців, які відправляються на схід працювати у цивільних адміністраціях регіону... За переможним військом одразу рухаються німецькі жінки»⁸.

Із часом стало очевидним, що жінка, яка прагне обійняти високі владні посади в Райху, має пройти підготовку й отримати досвід на східних територіях. У 1943 р. понад три тисячі молодих жінок працювали в Польщі, а саме дбали про біженців-фольксдойче (етнічних німців), які хлинули потоком із Румунії та України до спеціально створених для них поселень на території Польщі, зокрема Замостя. Там німці насильно виселяли поляків, загарбавши їхні речі, худобу і будинки. За увесь час німецької імперської експансії в Європі й на заморських територіях нацистський період був найжорстокішим у своїх методах геноциду, соціальній інженерії та у залученні жінок-активісток до реалізації колоніальної політики.

В уяві нацистів⁹ східний *Lebensraum* – життєвий простір арійців за межами Німеччини – був своєрідним фронтром¹⁰, де усе можливо, де можна будувати фабрики масового знищення паралельно з розбудовою колоній виключно для німців. «Схід» пробуджував усі жорстокі, але водночас романтичні ковбойсько-індіанські стереотипи тогочасних літератури і кіно. Масова культура Третього райху зображала Дикий Схід як плодючі терени, де тевтонські мисливці за головами, відчайдухи і піонери підкорюють землі й аборигенів. Нацистські світлини показували етнічних німців на фоні валки фургон-

⁸ Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (Yale University Press, 2003), p. 92. Див. також: Nicholas Stargardt, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis* (Random House, 2005), p. 120; і спогади: Hildegard Fritsch, *Land, mein Land: Bauerntum und Landdienst, BDM-Osteinsatz, Siedlungsgeschichte im Osten* (Schütz, 1986).

⁹ Wendy Lower, "Living Space," in Peter Hayes and John K. Roth, eds., *The Oxford Handbook of Holocaust Studies* (Oxford University Press, 2011), pp. 310–25; Carrol P. Kakel III, *The American West and the Nazi East: A Comparative and Interpretive Perspective* (Palgrave Macmillan, 2011), p. 1; Hitler, *Table Talk*; Götz Aly, *Hitlers Volkstaat: Raub, Rassenkrieg und Nationalsozialismus* (Fischer Verlag, 2005), pp. 230–44; Johnpeter Horst Grill and Robert L. Jenkins, "The Nazis and the American South in the 1930s: A Mirror Image?" *Journal of Southern History* 58, no. 4 (1992): 667–94; Gert Gröning and Joachim Wolschke-Bulmahn, *Der Drang nach Osten: Zur Entwicklung der Landespflege im Nationalsozialismus und während des 2. Weltkrieges in den eingegliederten Ostgebieten* (Minerva, 1987), p. 132.

¹⁰ Фронтр – межа, кордон; територія «Дикого Заходу» і жорстких законів виживання в дикій місцевості в американській міфології. – Прим. перекл.

нів¹¹, а місцевих жандармів і поліцейських СС – верхи на мотоциклах, немов ковбоїв на конях. У 1930-ті була популярною настільна гра про німецьких поселенців – піонерів фронтиру на сході.

Для тих, хто був зачарований американським Диким Заходом, Гітлер проводив прямі паралелі, наголошуючи на тому, що «обов'язок німців – германізувати [схід] і розглядати місцевих як червоношкірих». У той же час Гімлер порівнював нацистську місію на сході з «Божественним призначенням»¹² білих колонізаторів в Америці. Багато німців читали пригодницькі романи Карла Мая, дивилися кінострічку 1936 р. «Кайзер у Каліфорнії» («Der Kaiser von Kalifornien»), повнометражний фільм 1941 р. «Карл Петерс» про жорсткого німця у білому пальто і чорних, до блиску начищених черевиках, який вирушає бити плітьми «чорношкірих». Ці культурні продукти, як і раніші гангстерські фільми і фільми жахів німецьких експресіоністів «Носферату», «Кабінет доктора Калігарі» та «М», за словами тогочасного культурного критика Зіґфріда Кракауера, відображали «глибинні шари колективного менталітету»¹³ і «психологічні схильності» людей того історичного часу і покоління.

Упровадження концепцій «життєвого простору» (*Lebensraum*) і «народної єдності» (*Volksgemeinschaft*) мало на меті надихнути німців захоплювати, колонізувати та експлуатувати території Східної Європи. Відвоювання німецьких прикордонних регіонів, як і німецької культурної спадщини поза межами батьківщини, подавали як акт самоствердження: після переможного маршу військ Вермахту територіями Польщі і Радянського Союзу мали прибути мільйони звичайних німців – правителі імперії та поселенці на завойованих землях. Реальність *Lebensraum* виявиться надзвичайно далекою від демократичних обіцянок.

¹¹ Фотографії волинських етнічних німців у фургонах див.: Maximilian du Prel, ed., *Das deutsche Generalgouvernement Polen: Ein Überblick über Gebiet, Gestaltung und Geschichte* (Buchverlag Ost Krakau, 1940).

¹² *Manifest Destiny* – ідеологічна світоглядна позиція континентальної експансії, яка полягала у тому, що білі американці за настановою Бога і покликком долі мали колонізувати усю територію Північної Америки. Термін вигадав Джон О'Салліван у 1845 р. – Прим. перекл.

¹³ Siegfried Krausauer, *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film* (Princeton University Press, 1947; перевидано у 2004), р. 6. Див. також: Eric Rentschler, *Ministry of Illusion: Nazi Cinema and Its Afterlife* (Harvard University Press, 1996).

Німецькі завойовницькі сили склалися з військових штурмових загонів, СС і поліції, цивільної адміністрації та будівельних підприємців. Гайнрих Гімлер, найвпливовіша особа Третього райху після Гітлера, очільник СС і поліції, контролював не лише апарат безпеки, а й сферу соціальної інженерії. Відповідно до Генерального плану «Ост» (*Generalplan Ost*), від 30 до 50 мільйонів слов'янських «недолюдей» мали бути знищені, щоб розчистити простір для німецьких поселенців, а «щасливчики»-ілоти¹⁴, які залишаться в живих, мали прислужувати німецьким господарям. Головне управління із расових питань і переселення та інші установи з онімечування, розкидані по окупованих східних територіях, шукали етнічних німців, які відповідали вимогам щодо чистоти раси, та відповідні колоніальні ділянки. Гімлер дав указівку своїм підлеглим проводити санкціоновані державою кампанії з викрадення дітей¹⁵. Одна з акцій мала зловісну назву «Жнива». Есесівець міг забрати будь-яку світловолоосу блакитнооку дитину в українському, польському чи білоруському селі. Відтак есесівські експерти з питань раси визначали, чи має дитина достатній відсоток німецької крові. В разі позитивного висновку дитину відправляли в Німеччину на всиновлення. Німецькі жінки, які були безплідними або раніше мали викидень, але хотіли довести свою расову цінність для німецького суспільства, були першими претендентками на усиновлення викрадених дітей. Дітей, які не становили жодної расової цінності для Райху, відправляли до дитбудинків і дитячих концтаборів або використовували, як піддослідних тварин, у нацистських медичних експериментах.

Отже, оцінювання і розподілення дітей за расовими категоріями – це ще один аспект участі жінок у фінансованому Райхом геноциді. Експертки з питань раси та адміністраторки з переселення¹⁶ су-

¹⁴ Раби у стародавній Спарті. – Прим. перекл.

¹⁵ Промова Гімлера в Гегевальді 16 вересня 1942 р.: NARA, Record Group 242, T175, R 90. Міжнародна служба розшуку продовжує з'єднувати родини: <http://www.its-arolsen.org/en/archives/collection/organisation/child-tracingservice/index.html>. Під час війни дітей експлуатували як робочу силу і ставили на них медичні експерименти. Подружжя Каролін Діль і Зигмунд Рашер (лікар СС, довірена особа Гімлера, відомий своїми жорстокими медичними експериментами в Дахау) викрали трьох дітей і видали за власних, за що були заарештовані у 1944 р. Діль і Рашера вбили в концтраційних таборах у квітні 1945 р. за зраду і фінансові махінації. Див.: Stanislav Zamečnik, *Das war Dachau* (Comité International de Dachau, 2002).

¹⁶ Isabel Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut* (Wallstein Verlag, 2003), p. 520.

проводжували дітей зі сходу до Райху та розміщували їх у дитбудинках і дитячих закладах. Онімечування передбачало примусову асиміляцію цих дітей, їх «цивілізовування» німецькими працівницями закладів і матерями. В офіційних документах було зазвичай зазначено, що ці діти є «сиротами», хоча фактично їхніх батьків убили німецькі військові і загони СС під час антипартизанських рейдів і заходів масового знищення, а матерів відправили до концентраційних таборів. Так було зі 105 дітьми чеського села Лідице, яке нацисти знищили у відповідь на вбивство представника Гімmlера Райнгарда Гайдриха. Ці діти – найвідоміші жертви таких операцій. Загалом кількість викрадених неповнолітніх була великою: за різними оцінками, від 50 до 200 тисяч. Після закінчення війни польський уряд і вцілілі родичі вимагали повернути дітей. Однак більшість дітей ідентифікувати не вдалося, а тих, особу яких вдалося встановити, німецькі матері переважно відмовилися віддати. Тож більшість із викрадених на окупованих територіях дітей вирости в Німеччині, і мало хто з них дізнався про своє походження. Цей аспект нацистського геноциду був би неможливим без участі расових експертів, адміністраторок і німецьких матерів.

Гімmlер мав подвійну мету: з одного боку, убезпечити та розмножити німецьку расу, знищуючи її ворогів, з іншого – сприяти виведенню арійської раси. Нацистський рух хотів надати європейській історії новий вектор розвитку, розпочати еру німецької гегемонії, яка у своєму сутнісному антисемітському світогляді буде вільною від расово-політичного впливу євреїв. У кризові часи євреї часто ставали жертвним цапом, звісно, це не було нацистським винаходом, однак питання єврейського «іншого» стало ключовим для нацистської ідеології.

«Життєвий простір» сходу набував суперечливих форм у нацистській уяві: він був не лише територією можливостей та майбутнім Едемським садом для Німеччини, а й водночас ворожою місцевістю. Території між Німеччиною і Росією, щодо яких виношували імперіалістичні мрії, були, за визначенням нацистів, населені загрозливими меншопартісними расами і політичними опонентами. Така параноїдальна ненависть була причиною підвищеної уваги до заходів безпеки і жорстокого ставлення до місцевих мешканців, а згодом масових убивств цивільного населення, радянських полонених і насамперед

еврейських чоловіків, жінок і дітей. Наприкінці липня 1941 р., коли здавалося, що німецькі прогнози щодо швидкого падіння Радянського Союзу виправдаються, Гімлер наказав винищити усіх євреїв у селах, які вважали осередками партизанського спротиву. Спершу мали «очистити» болотисті місцевості Білорусі. Масові вбивства розпочали під прикриттям війни і, як вдало зазначив історик Кристофер Браунінг, у «переможній ейфорії»¹⁷.

Яким чином німецькі чоловіки і жінки потрапляли на схід і скільки їх було?¹⁸ В ар'єргарді німецької армії держава та нацистські організації відправили близько 35 агентів-колоністів на території окупованого Радянського Союзу. До окупованої Польщі також попрямували аферисти, підприємці, дилетанти, кар'єристи і колишні засуджені, загалом близько 14 тисяч німецьких чоловіків і жінок працювали в нацистській адміністрації Генерал-губернаторства. За підрахунками історика Майкла Кейтера, 19 тисяч німецьких жінок¹⁹ були задіяні в операціях із переселення на анексованих землях Польщі. Ще більша кількість жінок працювали на пошті й залізниці, і це не враховуючи співробітниць гімлерівської поліції та СС, німецького Червоного Хреста, штаб-квартир німецької армії і польових

¹⁷ Christopher R. Browning, with Jürgen Matthäus, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Yad Vashem, 2004), p. 427.

¹⁸ У джерелах містяться різні дані щодо кількості німецьких посадовців на сході. Цифри, наведені у цьому дослідженні, взято, зокрема, з документів Райхскомісаріату Україна, Райхскомісаріату Остланд і Генерал-губернаторства. Жінки були з-поміж 15 тисяч працівників установ СС у Райхскомісаріатах Україна і Остланд у 1942 р., 14 тисяч аграрних інспекторів і 6600 працівників Центрального торговельного товариства «Схід» (ZHO). В Україні було більше ніж 440 сільських застав, які входили до складу комісаріатів, і в кожному працювала принаймні одна секретарка. Див. статистику в: Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943* (Praeger, 1988), pp. 22–23, 26, 28–29, 64 (n. 18), 72; Mulligan's source is NARA, Record Group 242, "Übersicht über die Verwaltungseinteilung des Reichskommissariats Ukraine nach dem Stand vom 1. Januar 1943," T454, reel 92, frame 000933. Цифри щодо окупованої Польщі (де враховано етнічних німців) взято з: Bogdan Musiał, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement* (Harrsowitz Verlag, 1999), pp. 82–90. Додаткові особові картки персоналу, де зазначені машиністки й адміністраторки в Райхскомісаріаті Остланд, зберігаються у: Record Group 242, A3345-DS-A156, Ostministerium, frame 316, selections for Riga, Einsatz in den besetzten Ostgebieten, 28 Nov. 1941, Zentral- und Personalabteilung RKO-RmfdbO, NARA, Record Group 242, T454, roll 15.

¹⁹ Kater, *Hitler Youth*, p. 89.

штабів, а також державних підрядників. Загальну їхню кількість точно визначити неможливо, оскільки переведення до інших підрозділів, відпустки, смерті під час бойових операцій, тимчасові поїздки до членів родини ще більше ускладнюють можливість точного підрахунку. Можна вести мову лише про приблизну кількість жінок, задіяних на сході, – близько пів мільйона, спираючись на задокументовану діяльність учительок, медсестер, секретарок, дружин, активісток нацистської партії та експерток із переселення на території Східної та Південно-Східної Європи, зокрема, в частині Польщі, анексованій Німеччиною в 1939 р.

У цьому розділі ми розповімо про вчительок, медсестер, секретарок і дружин, які пристали на пропозицію або скористалися можливістю поїхати на схід.

Вчительки

Ніхто не ставав адептом нацистської ідеології миттєво: остаточне навернення потребувало індоктринації та постійного підживлення у школах Райху. На думку Гітлера, сутність належної освіти полягала в тому, що знання мали «вкладати расові смисли і расові почуття у розум молоді через інстинкти, інтелект і серце»²⁰. Відповідно до реформи 1934 р. школа мала навчати молодь служити нації та націонал-соціалістичному духу, а вчителі мали стати провідниками цих ідей, отримавши відповідну підготовку. Дві третини німецьких учителів пройшли тренування в таборах, виконуючи фізичні та ідеологічні вправи.

Уроки історії в німецьких школах будувалися довкола німецької військової майстерності, колишніх імперій та героїчних піонерів. Гітлер був у пантеоні великих діячів разом із Карлом Великим, Фрідріхом II і Бісмарком. На уроках мовознавства вивчали мовні структури не як регіональні діалекти, а як расові варіанти. На заняттях із математики учні вчилися розраховувати суми соціальних видатків на неповносправних у держустановах. У такий спосіб молоді пояснювали доцільність створення програм масового знищення пацієнтів, яких називали «дармоїдами». В одному з підручників йшлося про те, як

²⁰ Richard Evans, *The Third Reich in Power* (Penguin, 2006), p. 273, 265, 268.

розпізнати єврея: потрібно було звертати увагу на «те, як він ходить, його поставу, жести і рухи під час розмови»²¹. Одна вчителька навчала своїх учнів, що євреї є потворними не лише зовні, а й ізсередини. Наскрізною міждисциплінарною темою середньої освіти була вищість германської раси. Єврейська учениця державної школи пригадувала, як одного дня вчителька з'явилася зі свастикою на одязі і, тикнувши в дівчину пальцем, сказала: «Сідай на останній ряд у класі, ти більше не одна з нас»²². Тих учнів і вчителів, які не погоджувалися з такими догматами, усували із системи освіти. У 1930-ті рр. поширеними були фізичні покарання дітей, які не слухалися або йшли проти системи.

Відповідно до закону щодо запобігання народженню нащадків зі вродженими вадами 1933 р. вчителі мали доповідати про усіх дітей, які мають вади розвитку. Якщо дитина не могла правильно застебнути пальто, погано складала іспити, мала погану координацію під час спортивних занять або на дитячому майданчику, її відправляли на «перевірку». Така убивча селекція відбулася у школі громади Райхерсбоєрн у Баварії. У 2011 р. я брала інтерв'ю у 70-річного Фрідріха К., який учився у цій школі і погодився розповісти про свій дитячий досвід часів війни. Ми пили на терасі традиційну післяобідню каву і їли торт. Я запитала у Фрідріха та його дружини, яка приєдналася до нас, про головних нацистів їхньої громади. Він пригадав місцеву вчительку, пані Оттнад, яка на той момент уже померла. Вона вчинила самогубство. Фрідріх показав на місцеву каплицю, де вона була похована, і розповів якісь деталі про її могилу, про те, що зазвичай помічають місцеві жителі. Я запитала, що вона зробила. Фрідріх замовк і подивився на дружину, вона кивнула головою. «У нашому селі жила маленька мила дівчинка, з якою я любив гратися. Вона лазила по деревах і сиділа поряд зі мною у класі. Однак інколи у неї траплялися судоми. Це була епілепсія. Пані Оттнад не могла змиритися із цим. Одного дня дівчинка перестала ходити до школи, вона зникла із села. Як і усі діти, ми були допитливими, тож поцікавилися у нашої вчи-

²¹ George L. Mosse, ed., *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social Life in the Third Reich* (Grosset & Dunlap, 1966), p. 80, скорочено у: Jakob Graf, *Familienkunde und Rassenbiologie für Schüler* (Munich, 1935).

²² Сюзі Подгурські, інтерв'ю 5368, сегмент 32; Генрі Адлер, інтерв'ю 10481; обидва в SFA. Див.: Pine, *Education in Nazi Germany*, pp. 15–16. Дякую Даніеллі Нотт за допомогу в дослідженні.

тільки пані Оттнад, куди поділася наша однокласниця. Пані Оттнад пояснила, що дівчинка заважала нормальному проведенню занять, і тому її забрали. Дитина зникла назавжди»²³.

Професії вчительки, медсестри й акушерки традиційно цінували за турботу жінок про дітей і немічних, однак тепер вони діяли відповідно до расового критерію: людина це чи «недолюдина», німець або не німець, чи гідний повноцінної участі у соціумі. Вчителі водили дітей на екскурсії до психіатричних лікарень, які в той час називали божевільнями, щоб діти навчилися пишати своїм «расовим здоров'ям», дивлячись на скалічених крикливих людей. Дітей навчали не відчувати жалості до «меншовартісних». Як зазначає історикиня Клаудія Кунц²⁴, ці прогулянки руйнували бюргерські моральні устої, які не дозволяли витріщатися на тих, кому менше пощастило в житті, а також соціальних маргіналів. Ба більше, методи нацистської соціалізації всіляко *заохочували* спостерігати за знедоленими, щоб підтвердити свою зверхність, вчили зневажливо ставитися до страждань. Цю педагогічну техніку застосовували не лише у Німеччині: меншовартісними вважали і «недолюдей», які проживали на східних імперських землях.

Донкіхотка-мрійниця Інґелен Івенс мала стати однією з гітлерівських бійчинь за належну німецьку освіту на території окупованої Польщі. Івенс пройшла педагогічну підготовку в Гамбурзі і готувалася до кваліфікаційних іспитів для отримання сертифіката. Вона міркувала, де б хотіла викладати. Тільки відмінників відправляли працювати за кордон, тому Івенс вчилася старанно. У дитинстві разом із батьком вона побувала у Нідерландах. У неї були найприємніші

²³ Інтерв'ю авторки з Фрідріхом та Фреєю К., 11 квітня 2011 р. Лист свідків до авторки із Райхерсбоерна від 6 травня 2011 р. Місцеві дослідження підтверджують записи про Оттнад у відділі кадрів та у партійних списках. Оттнад була активною членкинею партії, лідеркою місцевого осередку Націонал-соціалістичної жіночої організації з липня 1933 р., членкинею Націонал-соціалістичного союзу вчителів і локальною адміністраторкою молодіжних програм від 1934 р. Див.: NARA, Record Group 242, BDC records, NSDAP Parteikorrespondenz: A3340-PK-1450, frames 1336–1340; NS Lehrerbund: A3340-MF-B095 frames 96–98, NSDAP, MFOK: A3340-MFOKQ036, frame 1496. Згадане інтерв'ю авторки з учнем Оттнад зберігається в USHMM. Щодо партійних матеріалів, які використовували вчителі, див.: Kalender 1938-NS Lehrerbund, особиста колекція колишнього вчителя, Вайль-ім-Шенбух, Німеччина.

²⁴ Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Harvard University Press, 2005), p. 154.

спогади про місто Гаагу, де засідав голландський уряд, зокрема, про місцеву німецьку школу. Навесні 1942 р., коли армія Гітлера панувала в Європі, Івенс чекала на офіційний розподіл від Міністерства науки, виховання і народної освіти в Берліні. Куди її відправлять? Було багато варіантів. Можливо, до Гааги (що було б ідеально), але деінде в Нідерландах, до Північної Франції, Богемії, Польщі, Латвії чи України?

Коли Івенс отримала тонкий блакитний конверт з офіційними штампами, серце її вистрибувало з грудей. Вона розірвала конверт і прочитала: «Цим документом підтверджуємо, що вас розподілено до адміністрації державної школи у Райхельсфельде, регіон Позен»²⁵. Івенс була шокована. Її батько вийшов із кімнати і почав телефонувати своїм друзям, щоб запитати, чи знає хтось про це місце. Коли він повернувся, розповів, про що дізнався. Райхельсфельде – село на території анексованої Польщі. Там немає ні пошти, ні залізничної станції, ні електроенергії, ні каналізації.

Івенс була розчарована, але нічого не поробиш, наказ є наказ, і часу жалкувати за Гаагою не було. Вона почала збиратися і планувати переїзд. Її направили до містечка районного значення Познань (Позен), звідки вона мала пішки або на велосипеді подолати 24 кілометри до школи у Райхельсфельде.

Івенс була однією з кількохсот²⁶ учительок із Німеччини, яких відправили до регіону Райхсгау Вартеланд²⁷ – викладати в однокімнатних школах у закутках імперії. Тисячі вчительок і їхніх помічниць призначили на посади у Польщі, Україні, Литві, Латвії та Богемії-Моравії (анексована нацистами територія Чехії). Нацистська влада не дуже хотіла відправляти неодружених жінок до цих сільських форпостів імперії, однак не мала інших варіантів. Війна тривала, тож дедалі менше чоловіків могли виконувати цивільну офісну роботу. Нацистські лідери були рішуче налаштовані здійснити «цивілізаційну місію» на сході, попри ризики для неодружених жінок.

²⁵ Ingelene Rodewald, *...und auf dem Schulhof stand ein Apfelbaum: Meine Zeit in Polen, 1942–1944* (Cimbrian, 2007), pp. 8–11.

²⁶ Harvey, *Women and the Nazi East*, pp. 97, 98–101.

²⁷ Імперська область Країна Варти – територіальна одиниця нацистської Німеччини, утворена на території анексованої території Другої Речі Посполитої, нині Польща. – *Прим. перекл.*

Школи були центральними інституціями для навернення етнічних німців до нацистської ідеї і створення расової ієрархії, яка виштовхувала дітей ненімецького походження із системи освіти. Школи також сприяли формуванню нової еліти – педагогічних працівниць. У березні 1940 р., коли війна тривала уже шість місяців, Міністерство освіти в Берліні дало вказівки регіональним відділенням у Німеччині невідкладно відправляти кваліфікованих вчителів і вчительок на східні території для виконання місії. Зокрема, у Польщі близько двох із половиною тисяч німецьких жінок працювали у школах виключно для німців і заснували близько п'ятисот дитячих садочків. Як і у Івенс, у цих вчительок не було вибору, коли вони отримували призначення на посади. Відповіддю на заяви щодо переведення з таких місць, як Райхельсфельде, зазвичай була відмова. Щоб запобігти педагогічному дезертирству, Націонал-соціалістична жіноча організація і Союз німецьких дівчат рекламували призначення на схід як патріотичний обов'язок і пригоду.

Вчительки, виховательки дитячих садочків і нянечки долучилися до розроблення і впровадження режиму геноциду у кількох ключових аспектах: вилучали дітей ненімецького походження із системи освіти, надавали привілейований статус і навчали етнічних німців у Польщі, Україні та країнах Балтії; грабували єврейське і польське майно для шкіл і учнів; і, зрештою, кинули своїх учнів напризволяще (з-поміж них було багато сирот), коли нацисти евакуювалися зі сходу. Управляли школами зазвичай жінки, яких присилали з Райху, допомагали їм місцеві етнічні німкені. Молода етнічна німкеня з Латвії, яка працювала помічницею вчительки у Польщі та Україні, описувала свою діяльність як «Сізіфову працю»²⁸. Місцеві поліцейські із СС продовжували організовувати класи із «расово цінних» дітей, чиїх батьків вони вбили. Діти, травмовані й вирвані з корінням зі своїх сімей, в усіх школах нацистської системи освіти на сході, що бурхливо формувалася, мали вчити німецьку, співати німецькі пісні й запам'ятовувати цитати Гітлера про належну поведінку і вищість германської раси.

²⁸ Rosemarie Killius, ed., *Frauen für die Front: Gespräche mit Wehrmachtshelferinnen* (Militzke Verlag, 2003) (див. листування Юджинії С. на с. 59–60).

Медсестри

Порівняно з іншими професіями²⁹, саме з-поміж німецьких медсестер була найбільша кількість тих, які брали участь у військових діях і геноциді. Медсестри, окрім своєї традиційної ролі, отримали нові функції в расовій державі, що розвивалася. Медсестри були консультантками з питань «расової гігієни» і спадкових хвороб для інших жінок. У Німеччині вони брали участь у селекціях ментально і фізично неповносправних пацієнтів і відправляли своїх жертв на смерть у газових камерах, робили їм смертельні ін'єкції. На східних територіях вони піклувалися про німецьких солдатів і були свідками знущань і вбивств радянських військовополонених та євреїв. Вони працювали в медпунктах концентраційних таборів. Вони втішали есесівців і солдатів, виснажених після розстрілу жертв упритул. Вони відвідували гетто офіційно під час санітарних перевірок або тишком, із цікавості або коли хотіли отримати якусь річ або послугу. Вони стояли на залізничних платформах під час депортацій і чули, як замкнені у вагонах євреї благали про допомогу. Вони були першими свідками Голокосту в Європі, а деякі самі брали участь у масових знищеннях людей за програмою «евтаназії», яку було поширено з Німеччини на територію Польщі. Ким були медсестри нацистського режиму? За яких обставин вони поїхали на схід?

У другій половині XIX ст. професію медсестри почали вважати благородною справою, ними ставали переважно жінки середнього та вищого класу. В мілітаристській культурі Німеччини медсестра,

²⁹ Див.: Jean H. Quataert, "Mobilizing Philanthropy in the Service of War: The Female Rituals of Care in the New Germany, 1871–1914," in Manfred F. Boemeke, Roger Chickering, і Stig Förster, eds., *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge University Press, 1999). У 1930-х діяли євангелічно-лютеранські й католицькі асоціації медсестер-монашок (наприклад, *The Diakonissen des Kaiserswerther Verbandes*, *The Caritasschwestern des dritten Ordens*), Національна асоціація медсестер (*Reichsbund für Schwestern*); «сине» сестринство злилося з нацистським.

(Медсестри з організацій, що входили до складу НСРПН, носили коричневу уніформу; медсестри з Національної асоціації – синю; їх відповідно називали: «коричневе» та «сине» сестринство. Злиття цих двох сестринських структур відбулось у липні 1941 р., а наступного року було створено Націонал-соціалістичну асоціацію німецьких медсестер Райху (нім. *NS-Reichsbund Deutscher Schwestern*, *NSRDS*). – Прим. ред.).

немов «домашній янгол», мала розгорнути крила над польовим шпиталем, щоб забезпечити порядок, гігієну та материнське піклування про хворих німецьких військових. І справді, солдати називали медсестер, які пурхали від ліжка до ліжка у білих халатах та шапочках із крильцями, «янголами фронту»³⁰. У Німеччині середини 1930-х рр. соціальне походження вже не мало значення, адже на зміну класовим відмінностям прийшла нова расова ієрархія із закликом до народного єднання. Було очевидним, що Гітлер готується до світової війни, тож масова мобілізація медсестер стала необхідністю. «Зразкові» медсестри викладали у селах на курсах доглядальниць, залучали молодих дівчат, передусім членкинь Гітлер'югенду. Вербувальниці спокушали дівчат патріотичними гаслами і пропагандистськими світлинами, на яких були зображені усміхнені медсестри в білосніжній уніформі на фоні екзотичних пейзажів: тобто війну подавали як досвід лікування і піклування, а не кровопролиття і насильства. Багато юнок відгукнулися на заклик служити Райху: вони хотіли поїхати із села і вже пройшли посилене ідеологічне навчання з «расової гігієни» і біології на курсах із догляду за дітьми. Близько 15 тисяч жінок прийшли на пункти призову наприкінці 1939 – на початку 1940 р. одразу після захоплення Польщі.

У період нацизму³¹ праця медсестер мала гостро націоналістичний та ідеологічний характер. Пошита на замовлення уніформа та скромні шапочки замінили широкі халати часів Першої світової війни. Найважливішою деталлю нової форми була брошка з військовою печаткою, яка вказувала на належність до певної організації. Німецький Червоний Хрест на чолі з офіцером СС і доктором медицини Ернстом Робертом Гравітцем був неформально пов'язаний із Гайнрихом Гімлером, дружина якого мала горде звання медсестри. Націонал-

³⁰ Див.: Birgit Panke-Kochinke and Monika Schaidhammer-Placke, *Frontschwester und Friedensengel: Kriegskrankenpflege im Ersten und Zweiten Weltkrieg: Ein Quellen- und Fotoband* (Mabuse Verlag, 2002), p. 18; Ulrike Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten: Krankenschwestern im Nationalsozialismus* (Mabuse Verlag, 2006).

³¹ Щодо зв'язків між німецьким Червоним Хрестом, Націонал-соціалістичною службою з питань соціального забезпечення населення і НСРПН див. записи німецького Червоного Хреста: NARA, Record Group 242, Deutsches Rotes Kreuz, Göttingen Stab, BDC, A 3345-DS-N001, frame 298. Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten*.

соціалістична партія контролювала³² сертифікацію медсестер Червоного Хреста і водночас створила свій підрозділ «коричневих» медсестер. Єврейським медсестрам дозволяли працювати тільки в єврейських лікарнях і піклуватися лише про єврейських пацієнтів. Щоб отримати повну сертифікацію і відповідно право працювати у будь-якій лікарні, медсестра мала підтвердити своє арійське походження і політичну надійність.

У праці медичних сестер у той період майже не було місця для ідеалів гуманізму. Одна з медсестер, яка проходила навчання в Ерфурті, була шокована словами інструкторів про те, що «ненависть – це благородно»³³. Традиційні чесноти медсестри – жертвовність, дисциплінованість, відданість – тепер використовували для ведення війни.

Медичні інструктори наголошували, що місією медсестри є посилення боєздатності німецької армії шляхом піклування про солдатів, відновлення їхнього здоров'я та підняття бойового духу. Медсестри, як і німецькі солдати, мали приймати присягу на вірність фюреру. Сестра Червоного Хреста, яку відправили до Риги, нещодавно в інтерв'ю згадувала, що під час навчання їм розповідали про «злих людей у Росії»³⁴, про «більшовицьких комуністів», які вбивали і їли дітей. На відео можна побачити, що вона хотіла сказати «євреїв», однак швидко виправилася і натомість сказала «більшовицьких комуністів». «Ми усі вірили в те, що нам говорили», – запевняла вона.

У 1938 р., коли рекрутери медсестер зустріли Еріку Ор, вона працювала служницею і нянею в домі місцевого священника у Руппертс-

³² Vorschlagsliste DRK zu NSDAP, Ortsgruppenleiter Aschaffenburg, 7 Dec. 1938. NARA, Record Group 242, Misc. Collection, Personnel Records, Göttingen, A 3345-DS-N001. Наказ Міністерства внутрішніх справ від 28 вересня 1938 р., щодо сегрегації під час підготовки єврейських медсестер. Joseph Walk, ed., *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat* (C. F. Mueller Verlag, 1996), p. 243.

³³ Lotte Guse, *Kriegererlebnisse einer Krankenschwester: Vom Kreuz beschützt*, *Der Spiegel*, August 11, 2008, http://einestages.spiegel.de/static/authoralbumbackground/2413/vom_kreuz_beschuetzt.html. Цитата зі спогадів медсестри Лотте Гізе.

³⁴ Див. документальний фільм: *Frauen an der Front: Krankenschwestern im Zweiten Weltkrieg*, Henrike Sandner and Dirk Otto (MDR, 2010). Дякую Ренате Саркар за те, що поділилася фільмом зі мною. (У західній історіографії «Росією» зазвичай називають весь Радянський Союз. – Прим. ред.).

гофені в окрузі Швабія. Почувалася вона там недобре, бо місцеві жителі дивилися на неї скося: молода незаміжня жінка працює сама у домі священника? Місцеві нацистські агітатори поговорили зі священником і порекомендували Ор стати членкинею Союзу німецьких дівчат. Відчуваючи, що вибору в неї немає, Ор долучилася до Союзу. Проте більшість зібрань вона пропустила, бо вечорами працювала на кухні. Вона не змогла нічого пригадати про ідеологічний зміст цих зібрань. Можливо, вона просто викреслила ці деталі зі своєї пам'яті. Але вона добре запам'ятала, як отримала уніформу: ідеально білу новеньку блузу і синю спідницю.

Визначальною подією для її майбутнього стала зустріч (цілком можливо, що її також влаштувала нацистська партія) з двома сільськими дівчатами – медсестрами Червоного Хреста. Родинний спадок дістався їхньому старшому братові, тож вони вирішили шукати кращого життя і обрали професію медсестри. Вони надихали Ор³⁵ своєю уніформою і нагрудними значками. Вони пояснили їй, як уникнути долі чабанки або служниці священника. Ор казала, що вона «прагнула більшого»³⁶.

У 1939 р., коли їй виповнилося вісімнадцять, дівчина записалася до школи медсестер у найближчому місті. Однак спочатку вона мала отримати дозвіл на звільнення від виконання обов'язкової трудової повинності в Службі праці Райху, а потім надати посвідчення, яке підтверджувало її арійське походження. Відтак потрібно було переконати свого роботодавця-священника, щоб відпустив її. Коли пішли плітки про її від'їзд, сусіди не могли повірити, що кухарка священника збирається стати медсестрою Червоного Хреста. Вони повірили тільки тоді, коли її величезну валізу спакували й відправили до Штутгарта.

У 1939 р. з початком війни потреба в медсестрах і санітарках почала зростати³⁷. Тож Ор вчасно подала заяву. Коли вона завзято

³⁵ Erika Summ, *Schäfers Tochter: Die Geschichte der Frontschwester* (Zeitgut Verlag, 2006), p. 76.

³⁶ Erika Summ, "Ich will mehr," цит. за: Jürgen Kleindienst, ed., *Als wir Frauen stark sein mussten: Erinnerungen 1939–1945* (Zeitgut Verlag, 2007), p. 60; а також: Summ, *Schäfers Tochter*, p. 89, ця ж фраза використовується у заголовку зі знаком оклику.

³⁷ Див.: Panke-Kochinke and Schaidhammer-Placke, *Frontschwester und Friedensengel*; Birgitt Morgenbrod and Stephanie Merkenich, *Das Deutsche Rote Kreuz unter der NS-Diktatur, 1933–1945* (Ferdinand Schöningh), 2008.

заповнювала документи, то не уявляла, скільки молодих жінок буде відправлено у Німеччині та загалом у Європі дбати про поранених військових і есесівців та убивати тих, «хто не заслуговував на життя», у психіатричних лікарнях і медпунктах концтаборів. У жовтні 1940 р. Ор і ще 19 дівчат розпочали осінній курс підготовки. Їхні начальниці, головні медсестри, були набагато старшими, одна з них працювала ще під час Першої світової війни. Усі вони були надзвичайно кваліфікованими, цінували добропристойність і дотримання чистоти. Деяким, напевно, подобалося давати розпорядження підлеглим. Одна з керівниць наполягала, щоб у молодих медсестер проділ був посередині волосся, як це личить поважним жінкам. Однак у Ор була своя думка щодо цього: вона робила проділ набік. І в такому гордовитому вигляді, в уніформі її сфотографували вдома, коли вона відвідувала рідних.

Після двох років інтенсивної підготовки у кількох клініках і шпиталях Штутгарта Ор отримала сертифікат і розподілення на роботу. Відповідно до наказу 1937 р. з метою підготовки до війни Червоний Хрест перейшов під командування армії, тож усіх членів Червоного Хреста, а також медсестер, пов'язаних із релігійними, партійними та державними організаціями, могли призвати на військову службу. Ор знала про цю норму, коли записувалася на курси підготовки медсестер, однак все одно відчувала тривогу, бо від направлення не можна було відмовитися. Можливо, вона зробила помилку.

Ор доглядала поранених німецьких солдатів у шпиталі Штутгарта, однак тепер їй доведеться працювати близько до лінії фронту на чужині. Її можуть відправити будь-куди на окупованих територіях Європи або Північної Африки. Ор ніколи не була закордоном, вона навіть не від'їжджала від рідного містечка у Південній Німеччині далі, ніж на 160 кілометрів. Вона дуже нервувалася, коли прибула до окружного штабу у Штутгарті, щоб забрати свої документи про призначення на нове місце роботи, датовані 3 листопада 1942 р. Її відправляли в Україну. У Ор було мало часу на роздуми, бо через кілька днів вона мала виїжджати до Берліна. Вона похапцем зібрала речі й повідомила рідних про своє відрядження. Коли вона сіла в потяг до України, то зрозуміла, що була єдиною жінкою серед тисяч солдатів. Ніхто не помахав їй рукою на прощання з платформи вокзалу.

Улітку 1941 р. Аннетте Шюкінг, високоосвічена жінка зі шляхетного роду, також вдягла пошиту на замовлення форму Червоного Хреста. Аннетте походила з родини відомих літераторів XIX ст. Її прапрадід був компаньйоном видатної письменниці Аннетте фон Дросте-Гюльсхофф. Відважні герої її творів і романтичні роздуми про Вестфалію ідеально підходили для нацистської пропаганди. У гітлерівській державі Шюкінг цінували за її походження, однак не схвалювали ліберальні погляди її родини. Її батько був пацифістом, активним членом Соціал-демократичної партії Німеччини (SPD), яка була однією з партій-засновниць Ваймарської республіки. Після приходу нацистів до влади у 1933 р. йому заборонили займатися політикою. Шюкінг виросла в інтелектуальному середовищі. Вражена долею батька, вона вирішила здобути юридичний ступінь – попри великий конкурс і квоти для жінок у сфері вищої освіти. Патріотка та ідеалістка³⁸ Аннетте вірила в те, що вона зможе зруйнувати диктатуру через судову систему.

Однак дуже скоро Шюкінг зрозуміла, що їй не під силу змінити нацистську систему, зокрема, домінування у ній чоловіків. На її курсі в університеті Мюнстера вчилися лише дві жінки, і обидві постійно були об'єктом поблажливих жартів із боку професорів, які вважали, що присутність жінок на семінарах руйнує традицію. Проте з огляду на високу академічну успішність Шюкінг викладачі були змушені поставити їй прохідний бал на першому державному іспиті у липні 1941 р. Однак це не мало значення: хоч би якою успішною вона була, їй би не дозволили практикувати право. Гітлер заборонив жінкам працювати в юридичній сфері³⁹.

Однак Шюкінг не змогла закінчити освіту, її покликали виконувати трудову повинність воєнного часу⁴⁰. Що вона мала робити? Шюкінг хотіла уникнути рутинної офісної роботи, але, разом з тим, була надто освіченою для того, щоб працювати на фабриці. Вона зневажа-

³⁸ Інтерв'ю авторки з Аннетте Шюкінг-Гомеєр, 30 березня 2010 р., Люнен, Німеччина.

³⁹ Diemut Majer, *“Non-Germans” under the Third Reich: The Nazi Judicial and Administrative System in Germany and Occupied Eastern Europe, with Special Regard to Occupied Poland, 1939–1945* (Johns Hopkins University Press, 2003), p. 638.

⁴⁰ Щодо обов'язкової праці жінок під час війни див.: Ute Frevert, *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Berg, 1989), p. 227.

ла нацистів, її обурювали утиски політичних прав і свобод, її кар'єру було зруйновано, однак вона пишалась тим, що є гідною громадянкою своєї країни й має розвинене почуття громадянського обов'язку.

Аннетте Шюкінг в уніформі медсестри, літо 1941 р.

Її ровесники, молоді люди вирушали на поле битви – потрібно було дбати про них, і вона не могла стояти осторонь. У цей час у німецьких кінотеатрах показували кінохроніку «Матері в Могилеві». Було зображено медсестер, які виконували свій жіночий обов'язок на війні в Білорусі: вітали Гітлера, дбали про поранених, відмірювали дози ліків, подавали напої і пироги молодим солдатам. Після кількох місяців підготовки, Шюкінг відправили до будинку ветеранів у Новограді-Волинському в Україні, близько до місця розташування Еріки Ор, доньки пастуха.

Амбіції Ор та ідеалізм Шюкінг дістали втілення у сестринській справі. Їхня робота в Україні і Росії, як і робота багатьох їхніх коле-

жанок і військових помічниць, була невід'ємною частиною ведення Гітлером війни і реалізації політики геноциду. Медсестри були агентами злочинного режиму, і їхня провина полягала у співучасті, незалежно від їхніх конкретних учинків. Однак деякі медсестри безпосередньо брали участь у масових убивствах. Серед усіх жіночих професій⁴¹, саме поміж медсестер зафіксовано найвищий відсоток задокументованих злочинів, пов'язаних із програмою «евтаназій» та медичними експериментами у концтаборах.

Пауліне Кнайсслер – одна з найвідоміших німецьких медсестер-убивць. Народилася в 1900 р., виросла в заможній етнічній німецькій родині в Одеській області в Україні. Рятуючись від більшовистської революції, Кнайсслери виїхали до Вестфалії, де батько Пауліне працював у сільському господарстві, а згодом – на німецькій залізниці. Кнайсслер отримала німецьке громадянство у 1920 р., вивчала медсестринську справу у Дуйсбурзі на Рейні. На початку 1920-х вона пройшла стажування у багатьох медичних закладах, а потім отримала хорошу посаду муніципальної медсестри в берлінській лікарні для людей із вадами психіки. У 1937 р. Кнайсслер стала членкинею НСРПН. Також вона брала активну участь у багатьох нацистських організаціях, зокрема, була членкинею Націонал-соціалістичної жіночої організації, Асоціації націонал-соціалістичного народного добробуту, Ліги протиповітряної оборони Райху та Ліги медсестер Райху. Кнайсслер також любила співати у протестантському церковному хорі.

У грудні 1939 р. поліція викликала її до Міністерства внутрішніх справ на початку наступного року. За вказаною адресою розміщувався Колумбус-хаус – нацистська програма «евтаназії». Там близько двадцяти медсестер отримали інструкції від Вернера Бланкенбурґа з канцелярії Фюрера. Пізніше Кнайсслер свідчила:

Фюрер розробив закон про «евтаназію», який, з огляду на війну, не мали оприлюднювати. Участь у програмі була добровільною. Ніхто з нас не мав заперечень щодо участі у програмі, і Бланкенбург прийняв у нас присягу. Ми заприсяглися зберігати таємницю і

⁴¹ Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany, 1900–1945* (Cambridge University Press, 1994), p. 159; Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (University of North Carolina Press, 1997).

неухильно коритися, і Бланкенбург звернув нашу увагу, що за порушення клятви каратимуть смертю⁴².

Медсестер відправили до середньовічного замку Графенек за 64 км від Штутгарта, де медсестра Ор проходила стажування. Замок стояв на верхівці пагорба у безлюдному місці й колись був літньою резиденцією графів Вюртембергів. Після Першої світової у ньому розміщувався притулок для людей з інвалідністю.

Швеннінгер, співробітник Благодійного фонду з лікувальної та інституційної допомоги⁴³, надав Кнайсслер список пацієнтів, яких мали вбити. Вона мала об'їжджати найближчі лікувальні заклади зі списком пацієнтів, яких мали перемістити до Графенека. Цей список треба було звіряти зі списками в інституціях, з яких забирали жертв. Відповідно до свідчень Кнайсслер, «не всі випадки були серйозними»⁴⁴, деякі пацієнти були «у хорошій фізичній формі». У призначений день транспорт із близько 70 пацієнтами прибував до Графенека, і Кнайсслер була однією з медсестер, що його супроводжували.

У Графенеку пацієнтів розміщували в бараках, їх швидко оглядали два лікарі. Згідно з анкетною, «ці два лікарі вирішували, чи відправлять пацієнтів до газових камер... Здебільшого пацієнтів убивали протягом 24 годин після їхнього прибуття до Графенека». Перед газовою камерою пацієнтам вводили 2 мл морфіну і скополаміну, а після смерті жертв доктори препарували тіла. Далі відбувалася кремація, попіл змішували, насипали в урни й відправляли родичам жертв разом із формальним листом співчуття. Щоб зберегти таємницю, у цих листах зазначали фальшиві прізвища лікарів і несправжню причину смерті.

У січні – грудні 1940 р. медперсонал у Графенеку вбив 9839 людей. Кнайсслер була свідком убивств у газових камерах, однак вважала їх не дуже страшними, вона погоджувалась із думкою колег, що «смерть від газу є безболісною».

⁴² NARA, RG 238, NMT, NO-470; Pauline Kneissler, Nazi Party #3892898. Вона народилася в Курдюмівці, Україна. Партійний квиток НСРПН, BDC, NARA II, A3340-MFOK-L005, frame 0972.

⁴³ Штаб-квартира цієї організації була за адресою Тіргартенштрассе, 4 і слугувала для прикриття діяльності програми Т4 (програми «евтаназії»). – *Прим. ред.*

⁴⁴ Усі цитати з цього абзацу та наступних двох взято зі свідчень Кнайсслер, цитованих у: Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten*, p. 176.

Кнайсслер стала професійною убивцею у Графенеку, Гадамарі та інших місцях «евтаназії» в Німеччині: вона допомагала вбивати пацієнтів газом, морити їх голодом, робила смертельні ін'єкції психічно і фізично хворим людям майже кожного дня упродовж п'яти років. Про її діяльність стало відомо після війни. Менш відомим був той факт, що вона недовгий час перебувала на сході. Під час цього від'їзду у Польщі й Білорусі було застосовано відпрацьовані в Німеччині процедури масового знищення людей.

Професія Пауліне Кнайсслер, спотворена нацистами, навчила і змусила її вбивати. Вона стала частиною спеціальних загонів убивць Гітлера. Однак задокументовані факти вбивств, учинених німецькими жінками на сході, свідчать, що здебільшого жінки вбивали, бо хотіли цього, мали таку можливість, мали певний тип характеру, відчували свою силу й потяг до насильства. Навіть наглядачки в концтаборах і в'язницях мали змогу по-різному ставитися до ув'язнених і пацієнтів. Нацистський режим навчив тисячі жінок бути співучасницями злочинів, бути безжальними до ворогів Райху, але не ставив на меті виростити жінок-убивць. Від жінок, які перебували поза системою таборів, в'язниць і психіатричних лікарень, не очікували, що вони будуть дуже жорстокими і здатними на вбивство. Ті, хто вбивав, скористалися «можливістю» зробити це у сприятливих соціополітичних умовах, сподіваючись на похвалу і винагороду, а не на засудження і остракізм. На сході безпосередніми вбивцями ставали не вчительки і навіть не медсестри, а секретарки і дружини нацистів. Жінки, які перебували поблизу місць масових злочинів, поруч із чоловіками, які керували вбивствами, неминуче ставали причетними до геноциду і, як стане зрозуміло пізніше, брали у ньому набагато активнішу участь, ніж очікувалося.

Секретарки

Окрім медсестер, найбільший внесок під час гітлерівського геноциду щодня робили німецькі секретарки та інші офісні працівниці, зокрема, діловодки й телефонні операторки, які працювали в державних і приватних німецьких установах на сході. Перед тим, як владу захопили нацисти, у Німеччині назріла інша революція, яка визначила світогляд тодішнього покоління жінок: упровадження сучасного

робочого місяця⁴⁵ і різке збільшення кількості неодружених жінок серед працівників. У 1925 р. кількість жінок на посадах конторських «білих комірів» збільшилася втричі порівняно з попереднім десятиліттям. У 1933–1939 рр. дедалі більше молодих жінок шукали роботу, не пов'язану із традиційними жіночими заняттями у сільському чи домашньому господарстві. Жінки заповнили посади бюрократичного апарату, який організував, фінансував і впроваджував Голокост. Звичайна жінка часів Ваймарської республіки, звісно, не була вільною, як вітер, але і в нацистську епоху вона не була лише домогосподаркою, замкненою в чотирьох стінах. Це була, радше, перевантажена роботою, низькооплачувана секретарка. Сучасні ідеї не лише захоплювали, а й виснажували.

Попри експлуатацію у нацистській системі, жінки знаходили нові можливості в адміністративній сфері. Можна було працювати у Райху або закордоном, у державних установах або у військовій промисловості.

Штабна армійська секретарка
Ільзе Штрुве за робочим столом, 1942 р.

Ільзе Штрुве була однією з щонайменше 10 тисяч секретарок, які поїхали працювати на схід. Ільзе була активною дитиною, можливо, аж занадто невгамовною для її пруської родини, де основним

⁴⁵ Велике місто збивало з пантелику молодих жінок із сільської місцевості. Вони переживали нові форми як стресу, так і вивільнення. Див.: Katharina von Ankum, ed., *Women in the Metropolis: Gender and Modernity in Weimar Culture* (University of California Press, 1997), pp. 2–4; Frevert, *Women in German History*, pp. 156–57, 218.

правилом, як вона потім згадувала, було дотримання тиші. Мати Ільзе була прикута до ліжка, тож дитина мала сидіти на місці, щоб її було видно, але не чути. Батько Ільзе, оптовий торговець фруктами і член нацистської партії, бив її за непослух. Ільзе швидко затимила, що треба мовчки коритися, а не йти проти тих, хто має владу, якщо ти хочеш, щоб тебе любили і визнавали, щоб бути хороброю і хорошою дівчинкою.

Коли Штрुве було чотирнадцять, померла її мати.

Пізніше Ільзе згадувала, як під час похорону дивилася на спокійне обличчя мертвої матері, і їй здавалося, що мати хоче сказати: «Слава Богу, це життя вже закінчилося»⁴⁶. На похороні Штрुве зустріла трьох панянок із Союзу німецьких дівчат, які її вразили. Вони запросили її до організації у той момент, коли вона була самотня і тужила за матір'ю. Штрुве ходила на зустрічі, їй подобалося визнання серед ровесників. Вона потоваришувала з місцевим хлопцем із нацистського парамілітарного штурмового загону (SA), який веселив її своїми жартами. Коли він десантувався у Польщі під час окупації, то написав додому своїй милій Ільзе, що відрізав бороду старому єврею. Відтак Штрुве він уже не подобався.

Штрुве подорослішала і зрозуміла, що є вихід із деспотичного довколишнього середовища. Її нещасна мати, яка усе своє життя залежала від інших, свого часу порадила доньці здобути якусь професію. Штрुве переїхала до Берліна: спершу вчилася у старшій школі, потім закінчила курси секретарок у професійному училищі. Однак батько не розумів, навіщо вчитися, якщо вона все одно вийде заміж. Він наполіг, щоб донька повернулася додому і допомагала йому у справах. Штрुве була готова виконати батьків наказ, однак її дядько з Берліна запропонував їй влаштуватися на роботу до армії. В щойно окупованому нацистами Парижі відкрили нові штабні управління, тож Штрुве подала документи.

Штрुве відправляли у 1940 р. до Франції, у 1941 р. – до Сербії, у 1942 р. – до України. Вона отримувала пошту, друкувала звіти, редагувала публікації, приймала й передавала повідомлення у командному пункті Вермахту. Вона була однією з майже 500 тисяч

⁴⁶ Ilse Schmidt, *Die Mitläuferin: Erinnerungen einer Wehrmachtsangehörigen* (Aufbau Verlag, 2002), p. 16.

жінок⁴⁷, які працювали на офісній роботі і в допоміжній службі у наземних військах, військово-повітряних і військово-морських силах Райху. Двісті тисяч із цих жінок, як і Штруве, відправили на окуповані території. Штруве не дуже переймалася, коли її командували в Україну. Вона мріяла про пригоди, подорожі й до того ж була зобов'язана їхати туди, куди накажуть.

Лізелотте Маер, близько 1941 р.

Натомість Лізелотте Маер вирішила поїхати на схід добровільно. Вона виросла у саксонському місті Райхенбах⁴⁸, біля підніжжя Рудних гір на кордоні з Богемією. Маер разом із подругою свідомо готу-

⁴⁷ Найбільше жінок-службовиць було в німецькій оборонній промисловості. *Blitzmädchen* («блискавичні дівчата») були воєнною версією ваймарської нової жінки, а не добропорядної домашньої господині. Див.: Killius, *Frauen für die Front*, свідчення під назвою "Ich hatte es nicht schlecht," pp. 69–70. Жінки, яких призначали на посади конторниць, щоб «звільнити чоловіків для фронту», посідали певне місце в ієрархії, вони могли віддавати накази: від начальниці особового складу до звичайної секретарки. Див.: Franka Maubach, "Expansionen weiblicher Hilfe: Zur Erfahrungsgeschichte von Frauen im Kriegsdienst," in Sybille Steinbacher, ed., *Volksgenossinnen: Frauen in der NS-Volksgemeinschaft* (Wallstein Verlag, 2007), p. 105. Також див. спогади: Ingeburg Hölzer, "Im Sommer 1944..." (Wim Snyder Verlag, 1994); Franz Wilhelm Seidler, *Blitzmädchen* (Wehr und Wissen, 1979).

⁴⁸ Лізелотте Маер Лерм, свідчення від 19 вересня 1963 р.: BAL, 162/3425.

валася до кар'єри «білих комірців». Вони мріяли працювати у містах недалеко від дому: Лейпцигу, Дрездені, Берліні. Обидві опиняться в одному офісі в містечку Ліда у Білорусі. Маєр закінчила дворічний курс у професійно-технічному училищі і пройшла два роки практики у торговельній сфері. У дев'ятнадцять років вона постала перед вибором: або працювати на автозаводі у Лейпцигу, або стати секретаркою нової окупаційної адміністрації на сході. Вона обрала другий варіант. Разом з іншими, хто з нетерпінням чекав призначення до окупаційних адміністрацій, вона поїхала до польської Померанії на підготовчі курси в замку Кроссінзее. Вона спілкувалася зі щойно призначеними представниками імперського уряду Райху, отримала вакцинацію та пройшла ідеологічне навчання.

Як і Лізелотте Маєр, Йоганна Альтфатер із власної волі приєдналася до військової кампанії на сході. Вона була з родини робітників у Міндені, що в Західній Німеччині. Її батько був бригадиром сталеливарного цеху. Вестфальське містечко було у соціальному плані неблагополучним, економічно відсталим і побожно консервативним. У 1930-х там було небагато кар'єрних перспектив. У державі, що модернізувалася, заміжжя було все ще головним способом просування вгору соціальною драбиною. Однак жінки могли досягти вищого соціального статусу завдяки службі⁴⁹ у гітлерівському держапараті, який розростався з великою швидкістю.

Альтфатер відвідувала середню школу для дівчат, у місцевому підрозділі Гітлер'югенду була однією із «сильних, хоробрих жінок»⁵⁰, «поборницею націонал-соціалістичного світогляду». Альтфатер вступила до Союзу німецьких дівчат, щойно його відділення почало діяти в її містечку. Разом із товаришками вона проходила ідеологічні й фізичні випробовування: соціалізація в Союзі не передбачала підтримки традиційних жіночих цінностей, та й сама організація не була звичайною школою. Проте Альтфатер, бешкетниця і дотепниця, яка мала ідеальні для дітонародження стегна, являла собою нацистський ідеал жінки. Вона могла бути на рівних із чоловіками у справі расової боротьби.

⁴⁹ Dagmar Reese, *Growing Up Female in Nazi Germany*, trans. William Templer (University of Michigan Press, 2006), p. 128.

⁵⁰ *Ibid.*, pp. 41, цитати з промов Гітлера і фон Шираха на з'їзді *BdM* у 1936 р. Див. також с. 72, 101, 133, 237.

Невдовзі Альтфатер вирвалася за межі задушливої атмосфери Міндена. У 1935–1938 рр. вона вчилася на секретарку в машинобудівній компанії. Керівник характеризував її як «дуже пунктуальну, роботящу, чесну та готову працювати»⁵¹. З такими рекомендаціями вона змогла отримати посаду стенографістки у міській адміністрації Міндена. Однак вона марудилася на кабінетній роботі, хотіла бути ближчою до воєнної компанії. Начальник намагався відмовити її від цієї ідеї, але марно. Альтфатер розуміла, що членство у нацистській партії відкриє для неї нові перспективи, можливо, на території анексованої Польщі, і вона подала заяву. Її прийняли до партії у 1941 р. Зважаючи на її досвід кабінетної роботи, незаміжній статус, показову відданість партії та бажання переїхати, вона була ідеальною кандидаткою для служби закордоном. Новостворене Міністерство у справах східних окупованих територій покликало її на службу в Україну, куди вона одразу і відправилася.

Забіне Дік (Гізела Забіне Гербст)⁵², 1915 року народження, була трохи старшою за Штруве, Маєр і Альтфатер. Вона закінчила гімназію, більш престижний освітній заклад у Німеччині. Шлях Дік на схід також був престижнішим порівняно з іншими секретарками. У 19 років вона почала працювати у новоствореному відділенні Гестапо у Берліні. Звідти її перевели у Головне управління безпеки Райху. Це була величезна організація, штат працівників якої сягав 50 тисяч у 1944 р. Дік працювала у відділі контррозвідки, де проводили розслідування і допити, арештовували й ув'язнювали ворогів держави – «тих, хто загрожував існуванню народної єдності або життю німецького народу (*Volk*)».

Секретарки, які працювали у цьому найвідомішому⁵³ управлінні нацистської системи терору, відповідали певним критеріям. Біль-

⁵¹ Біографічні дані з обвинувального вироку Альтфатер: BAL, B162/4524, рр. 20, 22.

⁵² Свідчення Дік, 27 і 29 квітня 1960 р., Берлін. Oberstaatsanwalt Koblenz files, Koblenz 9 Js 716/59, Sonderkommission P. Дякую Юргену Маттеусу за ці файли з розслідувань у справах Гойзера і Головного управління безпеки Райху (*RuSHA*).

⁵³ Gerhard Paul, "Kämpfende Verwaltung" Das Amt IV des Reichsicherheitshauptamtes als Führungsinanz der Gestapo," in Gerhard Paul and Klaus-Michael Mallman, eds., *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: "Heimatfront" und besetztes Europa* (Primus Verlag, 2000), pp. 45, 47.

31 374 жінок працювали в Гестапо, 12 792 – у Кріпо (кримінальний поліції), 6482 – у SD (Службі безпеки), див.: Klaus Hesse, Kay Kufeke, and Andreas Sander, eds., *Topographie des Terrors* (Stiftung Topographie des Terrors, 2010), p. 127. Дякую Рейчел Сенчер за те, що поділилася своїми джерелами щодо секретарок.

шість були членкинями нацистської партії або активними учасницями нацистських партійних організацій ще до відправлення на схід. Це були серйозні, впевнені у собі жінки, яких не лякала будівля Гестапо – місце, звідки багато хто більше ніколи не повертався. Для них Гестапо було привабливим місцем роботи. Заробітна плата була хорошою, і, здається, всередині цієї будівлі було набагато безпечніше, ніж іззовні.

Унаслідок німецької експансії в Австрію збільшилася кількість жінок у нацистській системі. Дві молоді секретарки з Відня стали прибічницями нацизму ще до того, як Гітлер анексував свою батьківщину у березні 1938 р. Фанатично віддані ідеям нацизму, вони добровільно поїхали працювати у підрозділах Гестапо в Польщі й Україні.

Гертруде Зегель народилася у 1920 р., була донькою лейтенанта СС, отже, належала до спадкової спільноти СС (*SS-Sippengemeinschaft*)⁵⁴. Як і багато дівчат її покоління, за вісім років здобула повну середню загальну освіту і два роки навчалася у професійно-технічній школі. Працювала два роки машиністкою у приватній фірмі, у 1938 р. перейшла до новоствореного відділення Гестапо. У 1941 р. вона попросила підвищення і почала працювати на начальника поліції безпеки (*Sipo-SD*) у місті Радом, Польща.

Расові експерти СС характеризували її як таку, що має «відкритий, чесний характер»⁵⁵, сама Зегель стверджувала, що вона організована домогосподарка, економна і з розвиненим материнським інстинктом. Зовні вона не була схожа на арійку: маленький зріст, карі очі й густе темне волосся. Лікар СС зазначав, що її зовнішність свідчила про належність до «динарської» раси, яку цінували як південно-східний германський расовий спадок. Для фото, яке пізніше буде додано до заяви для укладення шлюбу з командиром СС Феліксом Ландау, Гертруде, хоч як це дивно, позувала у вишиванці, яку зазвичай вдягали слов'янські селянки з нагоди особливих подій.

⁵⁴ Спільнота расово чистих сімей (нім. *SS-Sippengemeinschaft*) – відповідно до законів і принципів расової політики Третього райху, члени СС належали до еліти, а тому мусили відповідати суворішим вимогам до «чистоти крові». Упродовж усього існування СС його членів заохочували до збільшення «арійської лінії крові», а отже, формування елітарної спільноти расово чистих сімей. – Прим. ред.

⁵⁵ NARA, RG 242, BDC, шлюбна заява до Головного управління безпеки Райху (*RuSHA*), і також A3343-RS-D-490, frames 1584, 1640, 1656.

Гертруде Зегель, близько 1941 р.

Дослідник Майкл Манн⁵⁶ стверджує, що нацисти за межами Німеччини, особливо на кордоні Польщі, Богемії, Ельзасу й Австрії, демонстрували особливо нелюдські нахили тенденції у 1930-ті. Щоб утілити своє бажання стати частиною Великої імперії Райху, вони ладні були перекроювати європейські кордони, докорінно ламати суспільство і навіть руйнувати власні країни. У 1933 р., натхненні консолідацією нацистських сил у Німеччині і призначенням Гітлера, віденські нацисти агресивно шукали можливості розширити свої бази підтримки. Вони організовували вечірні соціальні заходи, щоб залучити на свій бік неодружених чоловіків і жінок. Однією з них була Йозефіне Крепп.

⁵⁶ Майкл Манн визначив, що німці, які проживали на територіях, які було втрачено або окуповано за умовами Версальського договору (як-от Силезія і Рейнська область), були дуже активними за часів нацизму, мали ультра націоналістичні настрої, і з-поміж них був найбільший відсоток нацистських злочинців. Див.: "Were the Perpetrators of Genocide 'Ordinary Men' or 'Real Nazis'?", *Holocaust and Genocide Studies* 14 (Winter 2000): 331–66, 343–46.

Йозефіне Крепп⁵⁷ – 23-річна друкарка з околиць Відня. Квартира її родини на Краузегассе була не найкращим місцем для старту хорошої кар'єри чи пристойного шлюбу. У березні 1933 р. Крепп вибралася до міста, щоб відвідати збори нацистської партії. Вона заплатила два шилінги, щоб дізнатися більше про політичний рух і познайомитися з іншими зацікавленими чоловіками і жінками. Ті два шилінги стали її першим партійним внеском. Крепп подала заявку на вступ: це було її перше офіційне членство в політичній партії. Однак їй довелося чекати на офіційне партійне посвідчення, оскільки у червні 1933 р., після кількох улаштованих вибухів, нацистську партію в Австрії було заборонено. Крепп знайшла кращу роботу в центральному поліцейському відділку. Після анексії Австрії Німеччиною у березні 1938 р. Крепп, яка усе ще була кандидаткою на вступ, змогла принаймні носити нацистський значок. Її відданість партії та амбітність оцінили належним чином, запропонувавши роботу у новоствореному відділку Гестапо на вулиці Берггассе, 43, поряд із Рінгштрассе, у самому серці Відня.

Крепп працювала на тій самій вулиці, де мешкав Зигмунд Фройд (Берггассе, 19) і де відбувся погром невдовзі після аншлюсу. Кілька місяців потому Фройд, який уже був у поважному віці, втік до Парижа. Віденську єврейську громаду цькували, зубожили, знищували їхні синагоги, культурні центри і підприємства. Близько 130 тисячам євреїв удалося втекти від вибуху антисемітських постанов і погромів. У Гітлера була особлива ненависть до віденських євреїв. Багато австрійців забезпечили собі кар'єрні перспективи⁵⁸ у нацистській партії і Райху саме у 1938–1939 рр. У серпні 1938 р. австрійський капітан СС Адольф Айхман розташував Центральне управління з питань переселення у віденському палаці, який належав Ротшильдам. Звідти він і його підлеглі ревню вдосконалювали систему примусового переселення євреїв, вилучення їхньої власності. Цю модель потім використовували для масових депортацій європейських євреїв до нацистських таборів смерті у Польщі і до місць масової страти у Східній Європі.

⁵⁷ Біографічні дані Крепп-Блок: Vernehmung, VCA, Strafbezirksgericht Wien, 15 жовтня 1946, Wiener Stadt- und Landesarchiv, Vg 8514/46.

⁵⁸ Щодо віденської моделі див.: Hans Safrian, *Eichmann's Men* (Cambridge University Press, 2010).

Йозефіне Крепп мала прямий зиск від таких історичних змін. Оскільки вона була однією з перших прибічниць нацистської партії, а також дояльною адміністраторкою, її перевели зі звичайного поліцейського відділку до елітної організації безпеки Гестапо. Крепп одружилася із офіцером СС Гансом Блоком. У березні 1940 р. вони отримали нове красиве житло – у будинку, що спорожнів у жовтні 1939 р., коли перші півтори тисячі віденських євреїв вивезли до резервації у Нисько, Польща. Новою сусідкою Йозефіне Блок на вулиці Аполлогассе стала Ґертруде Зегель.

Такі секретарки, як Блок і Зегель, не були звичайними офісними працівницями. Позаяк жінки пройшли перевірку експертів СС⁵⁹ щодо зовнішнього вигляду, походження і рис характеру, вони могли цілком сподіватися на те, що у штаб-квартирах Гімлера в Берліні і Відні їх вважатимуть членкинями новопосталої еліти. Шлях до суспільного успіху⁶⁰ міг пролягати і через службу на сході, тому багато жінок добровільно зголошувалися їхати до Польщі, країн Балтії і в Україну. На сході жінки шукали майбутнього супутника життя, щоб піднятися суспільною драбиною, хотіли втілити у життя свої ідеологічні переконання, шукали пригод, щоб відволіктись від рутини. Багато хто з них мріяли про усе вищезгадане разом.

Жінки, які працювали секретарками у Головному управлінні безпеки Райху і Гестапо, зазвичай не переходили на іншу роботу і залишалися в організаціях, оскільки давали клятву про нерозголошення таємниці. Якщо вони добре зарекомендували себе, їх інколи за потреби переводили до інших відділів. Це був шлях Забіне Дік. Після війни вона стверджувала, що не мріяла виїхати за межі Німеччини, однак керівник спокусив її омріяною посадою в особовій канцелярії начальника секретної поліції у Мінську. Це була впливова посада із набагато більшою зарплатнею, ніж у Берліні.

⁵⁹ Katrin Himmler, “Herrenmenschenpaare: Zwischen nationalsozialistischem Elitebewusstsein und rassenideologischer (Selbst-) Verpflichtung,” in Marita Krauss, ed., *Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Wallstein Verlag, 2008), pp. 65–66.

⁶⁰ Про історії стенографісток, яких переправляли з офісів Гестапо на окуповані території, див.: Michael Wildt, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office* (University of Wisconsin Press, 2009), pp. 116–19.

Нечуване розростання⁶¹ нацистської Німеччини, зокрема, її державного та партійного апарату, офісів, канцелярій, її переозброєння залежали від когорта молодих жінок-службовиць: стенографісток, операторок телефонного зв'язку, секретарок. На той час були певні суперечності між жінками і чоловіками щодо цієї нової групи працівниць. З одного боку, вони були потрібними для функціонування держави й економіки, до того ж, це була дешева робоча сила, оскільки їхня робота була малооплачуваною. З іншого боку, ці жінки ставали кар'єристками з можливим «непомірним егоїзмом». Невдоволені казали, що жінки забирають роботу у чоловіків, ослабляють сімейні традиції і «не виконують свій обов'язок»⁶² бути «матерями нації». Однак ці заперечення і упередження було відкинуто, коли настав час жінкам заступити в установах чоловіків, яких мобілізували на фронт. Отже, внесок жінок у розбудову і функціонування нацистської системи був колосальним і водночас майже не визнаним публічно. У нацистській ідеології і пропаганді саме мати залишалася героїнею германської раси.

Дружини

Тисячі секретарок у Гестапо були прямими свідками і співучасниками масових злочинів. Однак через свою професійну діяльність вони не могли вдаватися до прямого насильства і ставати безпосередніми злочинцями. Хай як це парадоксально, але найстрашнішими злочинцями ставали жінки, які не перебували на офіційних посадах:

⁶¹ Ричард Еванс у праці «The Coming of the Third Reich» (Penguin, 2004, с. 127) зазначає: «Швидке зростання сфери послуг в економіці, з новими можливостями працевлаштування для жінок – від продавчинь у великих торговельних центрах до секретарок у розвиненій офісній справі (основою якою стала потужна жіноча сила машиністки), не лише створило нові форми експлуатації, а й надало великій кількості молодих незаміжніх жінок фінансову стабільність і соціальну незалежність, про яку вони раніше не могли і мріяти». Елізабет Д. Гайнеман пише у дослідженні «What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany» (University of California Press, 1999, с. 64): «Незалежно від того, чи вони долучилися до військових досягнень добровільно, чи проти волі, жінки, народжені в період між 1918 і 1938, які не вийшли заміж у часи війни, зробили найбільший внесок у військову кампанію, порівняно з будь-якою іншою групою працівниць у Німеччині».

⁶² Frevert, *Women in German History*, p. 186.

вони діяли суто з ненависті й бажання упитися владою у неформальній атмосфері. Це були дружини високопосадовців СС, поліції, нацистської партії та окупаційної адміністрації на сході. Ці жінки демонстрували подвійне уявлення про шлюб⁶³. З одного боку, вони були втіленням покірної дружини, яка з радістю підкорялася чоловікові, займалася домогосподарством і вихованням дітей. З іншого боку, коли цього потребували фюрер і народ (*Volksgemeinschaft*), вони з чоловіком ставали співучасниками у злочині. У нацистській ієрархії влади спільна раса чоловіка і дружини важила більше, ніж гендерна нерівність. Німецькі жінки наслідували своїх чоловіків у виконанні брудної роботи режиму, що була потрібна для майбутнього існування і процвітання Райху. Саме тому, що вони були однієї раси.

Близько 240 тисяч німецьких жінок – наречених есесівців⁶⁴ увійшли до кола расової аристократії. Відповідно до наказу Гайнриха Гімmlера «Про порядок заручення і одруження» існування Німеччини на пряму залежало від зміцнення вищого расового фонду чоловіків і жінок – представників нордичної раси зі стійкими національно-соціалістичними переконаннями. Расова еліта мала концентруватися в СС. Гайнрих Гімmlер, якого Гітлер у 1939 р. призначив керівником Комісії у справах зміцнення німецької нації, був головним інспектором із питань німецької і ненімецької крові. Велика кількість організацій, контрольованих Гімmlером, зокрема, Головне управління із расових питань і переселення, невтомно працювали над тим, щоб виявляти і підтримувати носіїв чистої німецької крові (звісно, з погляду медицини це неможливо було визначити) та знищувати з параноїдальною упертістю «нечистокровних». Расове змішування німців із євреями, «циганами, неграми та іншими покидьками» вважали злочином. Офіційною політичною стратегією країни стали примусова стерилізація (аби запобігти гіпотетичним загрозам чистоті німецької

⁶³ Michael Burleigh and Wolfgang Ippermann, *The Racial State: Germany, 1933–1945* (Cambridge University Press, 1991), pp. 49–50; Wildt, *An Uncompromising Generation*, p. 111.

⁶⁴ Див.: Gudrun Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite: Ehefrauen in der "SS-Sippengemeinschaft"* (Hamburger Edition, 1997), p. 11; Kathrin Kompisch, *Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus* (Böhlau, 2008), p. 204. Документи щодо шлюбних заяв СС зберігаються в архівах США і в Берлінському архівному центрі. Див. також: Isabel Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut* (Wallstein Verlag, 2003), pp. 54, 62 n. 47.

крові), криміналізація абортів і жорстке регулювання шлюбів для збільшення народжуваності.

На відстані часу нам важко зрозуміти, яким чином божевільна ідеологія змогла насправді за короткий проміжок часу поглинути ціле покоління людей. Тим, хто втілював нацистську расову ідеологію у життя, доводилося долати внутрішні суперечності й розмиті поняття, сконструйовані нацистським світоглядом. Із цією метою юристи, науковці, лікарі й бюрократи розробляли системи, закони і процедури, наприклад, «Закон про охорону німецької крові і німецької честі» і «Закон про громадянина Райху» – так звані Нюрнберзькі расові закони. Сексуальні стосунки ставали формою расового парування і мали бути схвалені державою. Вимогливий керівник Гайнрих Гімmlер оголосив себе єдиним авторитетом у справі одруження есесівців. Особливу увагу він приділяв документам своїх високопосадовців, а також випадкам, пов'язаним із проблемним походженням. Усі есесівці, які планували одружитися, та їхні наречені мали надати документальне підтвердження арійського походження (докладні родоводи від початку 1750-х або раніше), бути ідеологічно відданими, здоровими фізично, фертильними і мати належні расові риси (зріст, вага, колір волосся, форма носа, заміри голови, профіль). Сотні тисяч перспективних наречених для офіцерів СС пройшли примусові гінекологічні огляди й тести щодо материнських інстинктів і навичок з ведення домашнього господарства. Однією із заяв на шлюб, яка лягла на стіл Гімmlера у 1942 р., була заява від Вери Штелі та Юліуса Воляуфа.

Вера Штелі⁶⁵, яка незабаром стане Верою Воляуф, уже тоді була підступною особою, яка повсякчас привертала до себе увагу. Можливо, ці риси були наслідком її непростой молодості. Батько, інженер-механік, помер, коли їй було п'ять років. Вера та її мати переїхали до

⁶⁵ Вера Штелі народилася у 1912 р. в Гамбурзі, отже, не належить до категорії народжених після Першої світової війни, однак її професійний досвід до початку Другої світової формувався здебільшого під впливом пізньої Ваймарської республіки, нацистського періоду і більш ранніх тенденцій, пов'язаних із життям жінок у столичній робітничій культурі. У заяві про реєстрацію шлюбу вона зазначила, що майже нічого не знає про своїх батьків. Можливо, вона щось приховувала, щоб шлюбні інспектори СС не зробили висновок про «шкідливі риси» в її генетиці, або ж справді не спілкувалася з батьками. “Fragebogen” Wohlauf, NARA, BDC, A3343-RS-G5348, frames 2214–2326.

родичів у Швейцарію, але потім повернулися назад до Гамбурга, де у 1929 р. 17-річна Вера закінчила навчання у професійно-технічній школі. Навіть під час депресії їй вдавалося знаходити офісну роботу у різних фірмах. Проте утримувати себе самостійно було важко.

Після раптової смерті матері Вера почала торувати власний життєвий шлях. Спочатку на шість місяців вона поїхала до Англії. Коли повернулася до Німеччини, націонал-соціалістичний рух був на підйомі. Раніше вона не була політично активною, натомість тепер вступ до нацистської організації вважала перспективним. Тим паче, що розширення партії означало більшу кількість робочих місць. У 1933–1935 рр. Вера працювала на Німецький робітничий фронт, який систематично знищував і поглинав профспілки, витісняв із робочих місць євреїв, соціалістів і комуністів. Вона стала активною членкинею Торговельної асоціації Райху. Вера не соромилася своїх досягнень. В автобіографії вона стверджувала, що сприяла розширенню торгівлі у німецькій ресторанній галузі.

Вера відповідала нацистським ідеалам жіночності: зріст – 1 метр 75 сантиметрів, вага – 72 кілограми, «круглоголова, блакитноока, світловолоса, з прямим носом».

Вона знала, як переконати інспекторів СС у тому, що вона є ошадливою, заповзятливою жінкою і може успішно вести домашнє господарство. Вона любила порядок, мала гарний смак і була розумною. Вона закінчила обов'язкові курси з управління домогосподарством та виховання дітей, була нагороджена спортивними медалями.

Шлюб Вери з Юліусом Воляуфом мав стати її другим заміжжям. У середині 1930-х у Гамбурзі їй вдалося піднятися соціальною драбиною. Вона зробила те, про що мріяли багато молодих секретарок: познайомилася й одружилася із заможним підприємцем. Проте цей шлюб був бездітним, попри «особисте прагнення»⁶⁶ Вери мати дітей. Судовим посадовцям під час розлучення вона сказала, що така ситуація склалася через «поведінку її чоловіка», який мобілізувався у травні 1940 р. після кількох років шлюбу. Вера стверджувала, що він легко міг би задовольнити її палке бажання мати дитину, оскільки часто квартирував біля Гамбурга і бував вдома під час відпустки. Однак він відмовлявся. Вера зажадала розлучення, і через деякий час

⁶⁶ Urteil Landgericht Zivilkammer Hamburg, 10 June 1942, NARA, BDC, RuSHA file Wohlauf, A3343-RS-G5348, frames 2214–2326.

Фотографії Вери Штелі із заяви до СС про реєстрацію шлюбу, 1942 р.

він погодився. Щоб пришвидшити процедуру розлучення, Вера визнала усі провини. Пізніше, коли Вера у суді сказала, що не мала статевих стосунків із чоловіком упродовж останніх восьми місяців, суддя засумнівався щодо її вірності чоловікові і запитав, чи мала вона

любовні взаємини з іншим. Вера заперечувала. Розлучення було офіційно оформлено у червні 1942 р. Однак кількома місяцями раніше Вера і Юліус Воляуф подали заяву на одруження до Головного управління із расових питань і переселення.

Вера і Юліус поспішали⁶⁷, адже капітан поліцейського батальйону 101 отримав направлення до Любліна у Польщі. Воляуф був одним із довірених польових командирів Гімлера і щойно отримав перстень «Мертва голова» за службу на сході. Ще не встиг висохнути підпис Гімлера на їхній шлюбній заяві, а голуб'ята вже гайнули у медовий місяць до Польщі. Вони не чули землі під ногами. У Юліуса тепер була красива любляча дружина з великим посагом, тож його статки збільшилися більше ніж утричі. Веру Воляуф тепер прийняли до елітного кола СС. Расові інспектори зазначили на шлюбній заяві, що Вера мала національно-соціалістичний світогляд і обстоювала його з особливою енергією і відвагою. Однак Вера не збиралася залишатися вдома. Вона хотіла бути поряд із Воляуфом, який перебував у центрі боротьби, тож вирішила приєднатися до коханого у Польщі наприкінці липня.

Лізель Рідель та її наречений із СС Густав Вільгауз⁶⁸ також прагли щонайшвидше одружитися, щоб користуватися перевагами високого соціального статусу. Вони подали заяву на шлюб у 1935 р. В автобіографії Лізель зазначила, що була дочкою начальника цеху, виросла серед металургійних заводів Нойнкірхена. Закінчивши дев'ять класів католицької школи, пішла працювати на птахофабрику. Упродовж трьох сезонів вона працювала на господарстві й час від часу виконувала доручення начальника. Лізель не подобалася брудна робота на фабриці, і згодом вона вступила на восьмимісячний курс навчання до професійно-технічної школи. Вона навчилася вести домашнє господарство і куховарити. Цих умінь вистачило, щоб улаштуватися ученицею повара у місцевій їдальні. Але там вона також довго не протрималася, переходила з однієї роботи на іншу. Працюючи в компанії, що займалася кредитами, вона

⁶⁷ Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (HarperCollins, 1993), p. 92.

⁶⁸ Шлюбна заява Вільгауз, NARA, BDC, RuSHA files, A3343-RS-G5242, frames 2524–2710. Див. також: Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich: Wer war was vor und nach 1945* (Fischer Verlag, 2003).

Фотографії Лізель Рідель із заяви до СС про реєстрацію шлюбу, 1935 р.
перебувала майже за межею бідності, тому вирішила влаштуватися до місцевої газети «NSZ-Rheinfront», яку фінансувала націонал-соціалістична партія.

Саме у нацистських колах, із якими Рідель почала себе ототожнювати і де вона працювала з 1934 р., вона зустріла механіка Густава Вільягауза, сина метрдоателя. Густав вступив до нацистських штурмових загонів у 1924, а до СС – у 1932. Він був вуличним забіякою, про що свідчили багато шрамів. Вільягауз ледве вимовляв слова, дехто з ровесників узагалі вважав його неписьменним, однак, попри це, його призначили торговим агентом нацистської газети «Westmark» у місті Саарбрюккен, за майже 20 кілометрів від місця роботи Лізель. Ще у період залицання Рідель вступила до нацистської жіночої організації і співпрацювала з націонал-соціалістичною благодійною організацією.

Із офіційних документів важко зрозуміти, що молоді закохані побачили одне в одному. У своїх коротких листах до штабквартири СС у Берліні вони висували багато вимог, натомість не виконуючи те, що від них вимагали. Напевно, вони були містечковими пройдисвітами, які хотіли будь-що урвати у системи. Гітлер прагнув, щоб нацистський рух об'єднав усіх расово цінних німців, у тому числі простих представників робочого класу (*Volk*), таких як Лізель і Густав. Націонал-соціалістична партія пишалася тим, що вона була антиінтелектуальною та неноменклатурною. Така позиція цілком влаштувала цих двох. Можливо, той факт, що вони походили з політично нестабільного регіону Саар, допоміг їм просуватися сходинками партії та СС, або, принаймні, переконати берлінських інспекторів не зважати на їхні недоліки і сумнівні риси.

Саар – територіальна одиниця, створена відповідно до Версальської угоди, історично була прикордонною територією між Німеччиною і Францією, через яку точилися суперечки між двома країнами. Там розміщувалися родовища залізної руди, яка була необхідною для переозброєння. Союзники на зустрічі у Версалі хотіли згорнути німецьку машину війни, зупинити безперервний франко-пруський конфлікт та етнічно стабілізувати регіон. Однак після окупації Саару Францією відповідно до мандата Ліги націй Німеччина вирішила провести кампанію з руйнації переможного миру. Гітлер і Геббельс розгорнули масштабну пропаганду і агітацію в Саарі, щоб підготувати регіон до анексії. Коли час мандата Ліги націй спливав, у 1935 р. у регіоні провели референдум. Дев'яносто один відсоток населення проголосував за приєднання до Третього райху. Лізель Рідель і Густав Вільягауз працювали в епіцентрі нацистського агітпропу, який при-

звів до громадянської війни. Рідель виконала свою пропагандистську функцію в офісі преси, а Вільгауз – свою функцію одягненого в уніформу бандита, який бив комуністів і соціалістів. У своїй переможній промові в Саарбрюккені Гітлер зазначив: «Зрештою, кров сильніша за будь-які документи, написані на папірцях. Що написано чорнилами, одного дня буде перекреслене кров'ю»⁶⁹. Версальська угода, Локарнський договір, пакти про ненапад для Гітлера були лише шматками паперу. Значення мали народ (*Volk*), війна та імперська експансія.

30 жовтня 1935 р., під час національної істерії з нагоди першого великого політичного триумфу Гітлера в Європі, Лізель і Густав одружилися. Однак вони зробили це без дозволу СС, через що Густав загрозувало звільнення. Він не міг отримати необхідні документи, щоб заповнити дані про свій родовід. Частина його родини була зі Східної Пруссії, а інша – з Франції, що ускладнювало процес. Однак шлюб відкладали ще й з іншої причини: Густав був протестантом, а Лізель – католичкою. Сім'я Рідель наполягала, щоб весілля відбулося в католицькій церкві і щоб пара ростила дітей католиками. Спочатку Густав погодився, однак расові інспектори СС із Берліна наполегливо рекомендували йому змінити думку. Густав був зобов'язаний виростити своїх дітей нацистами. Нацистська позиція щодо католицької церкви була однозначною: католицтво було не просто релігійною установою, а «політичною інституцією, яка мала на меті підірвати нацистську справу і німецьку державність»⁷⁰. Густав міг «втратити контроль над ідеологічним напрямом своєї родини», якби дозволив своїм дітям стати католиками. Густав і Лізель погодилися з цим твердженням. Вони бачили спільне майбутнє в лавах нової національної еліти, тож родинні вимоги та релігійні переконання можна було відкинути. Тепер вони були відданими прибічниками партії та СС.

Як добропорядні члени «народної спільноти», Густав і Лізель Вільгаузи кілька років поспіль пробували завести дитину. Нарешті у травні 1939 р., напередодні війни народилася їхня донька. Густав

⁶⁹ Evans, *The Third Reich in Power*, p. 626.

⁷⁰ Із листа штабсфюрера, очільника 85-го штандарте (воєнізованої одиниці НСПН) Коттбу до Головного управління з расових питань і переселення від 2 липня 1935 р.: RuSHA file Willhaus. У 1943 р. СС усе ще розслідувало факт несанкціонованого одруження Вільгауза: NARA, BDC, A3343-RS-G5242. Див. також: Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (Hill & Wang, 2000), pp. 102, 116.

завершив бойову підготовку у Ваффен-СС – бойових формуваннях СС під командуванням Гімmlера. Спершу він працював на адміністративних посадах у центральному офісі СС у Берліні, а згодом його призвали на війну, але не на фронт, а на «війну проти євреїв» на окупованих територіях.

У березні 1942 р. Густава призначили керувати єврейськими в'язнями, які працювали на виробництві зброї у Західній Україні в місті Львів (нім. Лемберг). Його жорстокість, напевно, вразила керівництво, адже пізніше його підвищили до коменданта табору «Янівська» – найбільшого транзитного табору і табору примусової праці в Україні. Вільгаузу надали будинок для проживання на території табору. Лізель із донькою, якій на той момент уже виповнилося три роки, приїхала до нього влітку 1942 р.

Ерна Кюрбс росла на фермі в аграрному серці Німеччини – Тюрингії. Її родина століттями мешкала у селі Геррессен. Сільська спільнота була маленькою: лише кілька сотень працюючих людей, які пишалися своїм млином XVI століття, церквою XVII століття і набережною XIX століття. Геррессен лежить на схилі над річкою, оточене пшеничними, буряковими і ячмінними полями. На перший погляд здається, що село розташоване у глушині, але насправді воно лише в десяти милях від міста Ваймар – колиски невдалого експерименту з упровадження німецької демократії.

Якщо погодитися із думкою, що у 1920-х у Німеччині відбувалося, так би мовити, роздвоєння⁷¹, то Ваймар за часів молодості Ерни був його нервовим центром, який надсилав модерні сигнали й водночас разючу негативну реакцію. Уже в 1925 р. праві народні (*Volkisch*)

⁷¹ У рідному містечку Ерни і довкола нього антисеміти і прибічники ідеології «крові і ґрунту» просочилися в усі установи, що призвело до безпосередніх антисемітських виступів. Бойкотування єврейських підприємств почалося у грудні 1932 р., також було перевидано шкільні підручники для перевиховання молоді. Нацистськими лідерами Тюрингії, які пережили злети і падіння разом із режимом, були Фріц Заукель (під час війни – гітлерівський «цар» примусових трудових депортацій зі сходу до Райху, повішений у Нюрнберзі у 1946 р.), Ріхард Вальтер Дарре (гімmlерівський спеціаліст із сільського господарства і перший очільник Головного управління із расових питань і переселення) і професор Ганс Гюнтер (німецький інтелектуал, популяризатор псевдотеорій про нордичну расу, язичник, відомий як «расовий папа»). Найбільше на майбутнє Ерни вплинув Вальтер Дарре, гімmlерівський теоретик колонізації. Див.: Lower, “Living Space,” pp. 310–25; Evans, *The Third Reich in Power*, p. 9.

партії почали переважати у ландтазі (парламенті) Тюрингії. Голова земельного уряду, який належав до партії нацистів, закликав проводити расову перевірку усіх депутатів. Багато було написано про невдалий «пивний путч» Гітлера у 1923 р. і його видовищну промову в суді, що став першим національним майданчиком виступів диктатора. Але мало хто знає, що після того, як Гітлера було визнано винним у державній зраді, йому заборонили виступати публічно в усій Німеччині, окрім рідної для Ерни Тюрингії. Це сталося не тому, що ваймарські політики не хотіли утискати свободу слова. Нацистські активісти уже так глибоко вкорінилися у цій федеральній землі, що могли забезпечити Гітлеру як прихисток, так і платформу для партійних виступів. Партійний з'їзд націонал-соціалістів у 1926 р. перенесли з Мюнхена до Ваймара. Для Гітлера Тюрингія стала прикладом того, як можна зруйнувати систему демократії зсередини. Потрібно було лише заповнити місцевий парламент представниками нацистської партії і провести агресивну виборчу кампанію у сільській місцевості. На виборах до Райхстагу 31 липня 1932 р. нацистська партія, що була на піку популярності, отримала 37,4 відсотка голосів, натомість у Тюрингії – 42,5 відсотка. Найбільшими прихильниками партії у цьому регіоні, як і будь-де в Німеччині, були такі люди, як Ерна, – низький прошарок середнього класу протестантів і фермери.

У сільській місцевості Німеччини молоді дівчата, ровесниці Ерни, мали від світанку до заходу працювати на фермі. Кінематограф і масова реклама натомість спокушали їх картинками сліпучо-яскравих міст та історіями кохання, розповідями про сходження людей із гряді в князі. Тож їхнє буденне життя здавалося ще нестерпнішим. Жінки у 1939 р. становили 54 відсотки робочої сили у сільськогосподарському секторі, і невеликій кількості з них таки вдалося втекти з ферм. Як і Ерна, молоді незаміжні жінки (чи вдови) багато працювали задля сімейної справи, хоча це ніхто не визнавав, а жінкам за це не платили. Побутувала думка, що жінкам не потрібна особлива освіта для того, щоб тримати господарство в ідеальному стані. Ерна закінчила сім класів загальноосвітньої школи у Геррессені, один рік працювала служницею у містечку поблизу рідного села. Такими й були б її освіта і досвід, аж ось у 1936 р. 16-річна Ерна пішла на танці. Там вона зустріла хлопця, який стане її чоловіком, – Горста Петрі, молоду зірку нацистського руху.

Ця зустріч змінила життя Ерни, як вона і мріяла, але дуже несподіваним чином. Високий привабливий Горст був місцевим горластим агітатором нацистів і членом СС, він зачарував Ерну своїми далекоглядними планами на майбутнє. Він говорив про потребу вшанування його батька, який загинув за батьківщину в Аргоннському лісі⁷² під час Першої світової, про відродження Великого німецького Райху. У нього були чіткі політичні переконання і романтичні почуття до Ерни, яким важко було опиратися.

Горст цікавився аграрною наукою і економікою, а у 1932 р. заснував осередок нацистської партії у рідному містечку в Тюрингії. Його надзвичайно приваблював образ солдата-селянина – романтична і мілітаризована ідея про арійського аграрія, який мав зупинити хвилю урбанізації. Петрі прочитав бестселер «Народ без простору» («Volk ohne Raum») і повірив у те, що у майбутньому Німеччина може втратити колоніальні території. Не віддалені колонії в Африці, а землі на сході континентальної Європи. Його довголітня підтримка нацистського руху і відданість аграрній місії не залишилися поза увагою «головного агронома» Райху, першого заступника керівника Головного управління з расових питань і переселення Гімmlера, експерта з питання «крові і ґрунту»⁷³, автора праць «Селянство як життєвий ресурс германської раси» (1929), «Нова аристократія з крові і ґрунту» (1930), «Свиня як критерій для нордичних народів і семітів» (1933) Ріхарда Вальтера Дарре. Дарре наполегливо закликав селян вступати до нацистської партії і взяв Горста під своє крило. Завдяки протекції Дарре Горст отримав диплом з аграрних наук в Університеті Єні і пройшов підготовку в СС у Бухенвальді й Дахау. Кар'єра Горста в СС як втілення мрії Дарре про солдата-селянина мала безмежні перспективи.

⁷² У цьому лісі відбувалася Мез-Аргоннська наступальна операція союзних військ Антанті наприкінці 1918 р., одна з найкривавіших кампаній, в результаті якої Німеччина зазнала поразки. – *Прим. перекл.*

⁷³ Дарре запропонував створити нову аграрну аристократію, основувану на поєднанні чистої німецької крові чоловіків і жінок у моногамних стосунках, які розвиватимуть великі родини і великі господарства. Див.: *Neuadel aus Blut und Boden* (Munich, 1930), pp. 131, 152, 153. Дарре був сином працівника німецької торговельної фірми в Аргентині. Після повернення до Німеччини навчався у Німецькій колоніальній школі у Вітценгаузені, отримав диплом з аграрних наук в Університеті Галле. Він був непохитним прихильником «народних» теорій. Див.: Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*.

Після року залицянь⁷⁴ Ерна завагітніла. Вони з Горстом одразу подали заяву про реєстрацію шлюбу до Головного управління із расових питань і переселення. У 18 років Ерна стала молодою перспективною нареченою (на той час більшість жінок одружувалися у віці від 25 до 30 років). Пара отримала благословення Гімmlера. Однак батькові Ерні Горст не подобався, тож він їхній шлюб не схвалив. Проте було вже запізно. Вони одружилися у липні 1938 р. Ерна відтоді була не донькою фермера⁷⁵, а дружиною офіцера СС і частиною нацистської еліти. І незабаром вона зробила свій внесок як мати, що мала цінність із расового погляду: у листопаді 1938 р. народився Горст-молодший.

Наприкінці 1930-х Ерна Петрі сфотографувалася верхи на мотоциклі DKW (*Dampf-Kraft-Wagen*) у рідній Тюрингії. Потім вона збільшила фотографію і вклеїла у свій альбом, який зберігала серед пам'ятних речей упродовж багатьох років після війни. Ця світлина вражає, це останнє фото, на якому Петрі випромінює молоду невинність: одягнена у фартух, руки – на кермі, ноги – на педалях, здається, вона готова помчати, як ураган.

Якщо подивитися уважно на це фото, можна побачити нову тенденцію спотворення жіночності, характерну для нацизму. Як справжній представниці свого покоління, Ерні подобався тодішній рух життя. Націонал-соціалістичний механізований корпус⁷⁶ мав багато прихильників серед низького прошарку середнього класу, що, як і родина Петрі, не могли собі дозволити фольксваген, але захоплювалися гонками і мотоциклами. У тодішній Німеччині «свавільний індивідуалізм» нової жінки Ваймарської ери⁷⁷ (коли жінка могла їхати на мотоциклі в шортах, зупинитися і закурити цигарку) був приборканий новими формами конформізму і расової ієрархії. Міжвоєнні прагнення німців до національної єдності і народної спільноти в нацистський період перетворилися на найбільш примітивні, обмежу-

⁷⁴ NARA, BDC, RuSHA file Petri, SSOK, roll 373A, frames 2908, 2910–2936. Див.: Heineman, *What Difference Does a Husband Make*, Appendix A.

⁷⁵ Більшість дьоньок і дружин фермерів були зареєстровані не як працівниці, а як «члени родини, які допомагають». За століття традиційної економіки нічого не змінилося. Див.: Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Longman, 2001), p. 68.

⁷⁶ Shelley Baranowski, *Nazi Empire: German Colonialism and Imperialism from Bismarck to Hitler* (Cambridge University Press, 2011), p. 154.

⁷⁷ Frevert, *Women in German History*, p. 203.

вальні і злочинні форми расового клубу. Петрі стала його гордою і відчайдушною членкинею.

Ерна Петрі в Тюрингії, 1930-ті

Фартух із візерунками не символізував домашній затишок. Навпаки, він був втіленням чистоти і порядку в гітлерівській Німеччині, жіночим символом німецької вищості. Ще до нацистських часів жіноче крило Німецької колоніальної ліги пропагувало поняття ефективного господарювання як втілення «культурної і біологічної німецької спільноти». У нацистській імперії це поняття довели до крайнощів. Німецькі жінки мали виконувати цивілізаційну місію, яка передбачала прищеплювання «вищих» форм господарювання і порядку на примітивних землях сходу⁷⁸. Навіть слово «чистка» набуло убивчого значення – так називали погроми, депортації «другосортних» рас і, зрештою, масові вбивства.

⁷⁸ Nancy Reagin, *Sweeping the German Nation: Domesticity and National Identity in Germany, 1870–1945* (Cambridge University Press, 2006).

Улітку 1942 р. за протекції гімлерівського Головного управління із расових питань і переселення Горст і Ерна Петрі отримали завдання обробляти і захищати велику земельну ділянку у Східній Галіції (Галичині). Ідеологічні мрії Горста почали втілюватися у життя, а його віддана дружина у фартуху стала з ним пліч-о-пліч у спільному хрестовому поході.

Такі жінки, як Ерна Петрі, втілювали два полюси німецької жіночності. З одного боку – вивільнена жінка, з іншого – традиційна домогосподарка. Їхнє дитинство пройшло у Ваймарській республіці, а молодість – у гітлерівській Німеччині. Вони росли в часи дезорієнтаційної і швидкої урбанізації, різких економічних криз і турбулентності загальнонаціональної політики. Це втрачене покоління жінок знайшло прихисток і опору в гітлерівському Третьому райху.

Не можна сказати, що нацистський рух перетворив більшість жінок на своїх сліпих прихильниць або на машини з виробництва дітей для Райху. Утопічні расові ідеї та націоналістичний порядок денний запалили іскру революційної свідомості пересічних німців і розбурхали новий патріотичний активізм. Жінки навчилися орієнтуватися у системі, яка створювала для них певні обмеження, але водночас давала нові переваги, можливості і вищий соціальний статус, особливо якщо вони їхали на схід. Вони ставали частиною правлячої еліти. Іншими словами, часто жінки ставали дивним і заплутаним сплавом двох часових проміжків.

Гітлер сказав їм, що війна була боротьбою за виживання Німеччини, останнім протистоянням між арійцем і слов'янином, між німецьким фашизмом і жидобільшовизмом. Навіть після років навчання, після радикальних насильницьких дій на вулицях Німеччини, після почутого про терор у концентраційних таборах Дахау і Бухенвальд, навіть після офіційної і народної пропаганди антисемітизму, ці німецькі жінки були не готові до того, що вони побачили і пережили, коли перетнули кордон Райху і в'їхали в Україну, Польщу, Білорусь і країни Балтії. Дехто з них не міг навіть уявити, що вони там робитимуть.

Розділ 3

СВІДКИ Прибуття на схід

Медсестра Червоного Хреста Еріка Ор дуже швидко забула про свою самотню подорож потягом із Берліна. Надворі була середина листопада 1942 року. Військові сили Гітлера були нерівномірно розподілені вздовж східного фронту, радянський контрнаступ мав набрати сили, наближалася чергова російська зима. Потяг перетнув кордон із Польщею, і раптом «усе змінилося: пейзажі, будинки, вокзали, написи на вивісках»¹. Ор уперше побачила розбомблені села. Солдати довкола неї, які вирушали до Сталінграда, вже не співали і не жартували як зазвичай. Ор усвідомила, що війна затягнулася, попри оспівування німецьких перемог на радіо і в кінохроніках. Незабаром Штутгарт мав зазнати найжахливіших бомбардувань. Нацистський поступ до гегемонії вирішувався на східному фронті. Туди були звернені погляди усіх, і Еріки Ор також.

Ор подорож на схід здавалася такою самою безкінечною, як горизонт. Потяг повільно перетинав Білорусь на шляху до України. За вікном тягнулися лише розмиті сірі поля, де-не-де траплялися берези. Безперервний стукіт і брязкіт коліс тільки підкреслював одноманітність. Увижалося, що на цій чужині взагалі не було життя, ані людей, ані жодного птаха. Солдати лежали у вагоні серед своїх похідних речей: хтось куняв, хтось перечитував старі газети.

Ор прибула до обласного центру, міста Житомира, що за 145 км від Києва. Увечері вона міркувала, що робити далі, коли почула жіночі голоси, які розмовляли німецькою. Ор побачила двох жінок в уні-

¹ Erika Summ, *Schäfers Tochter: Die Geschichte der Frontschwester* (Zeitgut Verlag, 2006), p. 117. Цей опис Ор схожий на типові думки колоніалістів про чужі краєвиди, де немає життя й цивілізації, про темні глибини російського степу.

формі й вирішила підійти до них. Вони знайшли для Ор транспорт, який відвіз її на нове місце роботи, у хірургічну лікарню на іншому кінці міста. Лікарня була розташована у будівлі школи, вміщувала близько сотні пацієнтів і була геть не схожа на шпиталь біля Штутгарта, в якому Ор проходила практику. Цей український форпост смердів кров'ю, гноєм і сечею. Обморожені солдати волали від болю. Потрібно було видаляти кулі, уламки снарядів і кінцівки. Часу вітатися і розбиратися у суті справи не було.

Початок роботи іншої медсестри-ідеалістки був іще складнішим. Після курсу медичної підготовки у Ваймарі вона прибула влітку 1942 р. до Дніпропетровська² в Україні. У перший же день після приїзду вона вийшла на роботу. Потік поранених не закінчувався, вона мала безперервно асистувати під час операцій. Майже дві сотні поранених солдатів кликали її на допомогу. Вона носилася стрімголов від одного ліжка до іншого, робила солдатам заспокійливі ін'єкції, а сама натомість готова була вибухнути від напруження. День ще не закінчився, а вона залишила свій пост. Прибігла до себе в кімнату, скрутилася калачиком у ліжку, обхопила голову руками і закусила вказівний палець, як дитина. Невже їй колись здавалося, що війна – це пригода?

Для Ор і багатьох інших переїзд на схід ставав нацистським обрядом ініціації: відірвані від звичного світу, вони почувалися самотніми перед невідомим. В офіційних пропагандистських бюлетенях і вербувальних листівках новоокуповані частини Польщі й України змальовувалися як полігон для випробувань, де потрібно було довести свою загартованість і відданість ідеї. У житті жінок, які прибули на ці землі, починалися глибокі зміни. Перші враження залишили незгладні спогади. Медсестра, яка у серпні 1942 р. приїхала до Вязьми в Росії, так описувала свою першу зустріч із «ворогом». Біля вокзалу, де вона зійшла з потягу, розташовувався табір в'язьковполонених. Сила-силенна виснажених радянських полонених³ дивилися на

² Нині – місто Дніпро. – Прим. перекл.

³ Див.: Dieter Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion, 1941–1944* (Oldenbourg, 2008); Christian Streit, “The Fate of the Soviet Prisoners of War,” in Michael Berenbaum, ed., *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (New York University Press, 1990).

неї, вони, «немов тварини, висіли на паркані з колючим дротом»⁴. Для листування у ті часи, а також для спогадів, написаних через десятиліття після війни, була характерною колонізаторська риторика: описи безплідних земель, місцевого населення, схожого на тварин або взагалі невидимого.

Для деякого переїзд на схід був важким, вибивав із колії, для інших ставав захопливою мандрівкою у доросле життя, дарував свободу і можливість самореалізації. Проїжджаючи повз ліси Мінська, «наводнені» партизанами, молода співачка Бриджитт Ердманн роздивлялася довкола із «широко відкритими очима»⁵, насолоджуючись небезпекою. Вона себе вважала справжньою жінкою: втратила цноту в Білорусі, і тепер її шанували титулом «фрау» (пані), а не «фройляйн» (панночка).

Ердманн на цих землях утверджувала свою жіночність і сексуальність, інші жінки – свою маскуліність. Одна з них стала волонтеркою Патріотичної жіночої асоціації, пройшла підготовку на курсах медсестер, прийняла присягу на вірність фюреру, полишила свій нещасливий шлюб і маленьку доньку вдома і як членкиня німецького Червоного Хреста подалася до Білорусі й України. У листах додому⁶ з фронту вона висловлювала свою відданість нацистській кампанії так, як це робили чоловіки. Вона писала з ентузіазмом про шанс, який випав на її долю: стояти, так само як чоловіки, на сторожі зі зброєю в руках. Її офіційна робота медсестри була, звісно, жіночою справою, однак за нагоди вона охоче погоджувалася побути солдатом. Ми не знаємо, чи вона стріляла зі зброї і в кого. Але, як і багато інших жінок в уніформі, вона пишалася роллю переможної окупантки і описувала схід як місце свого вивільнення.

⁴ Цит. за: Birgit Panke-Kochinke and Monika Schaidhammer-Placke, *Frontschwester und Friedensengel: Kriegskrankenpflege im Ersten und Zweiten Weltkrieg; Ein Quellen- und Fotoband* (Mabuse Verlag, 2002), pp. 193–96. Див. також: Magdalena Wortmann, *Was haben wir nicht alles mitgemacht: Kriegserinnerungen einer Rotkreuzkrankenschwester* (Wim Snayder Verlag, 1995); Lora Wildenthal, *German Women for Empire, 1884–1945* (Duke University Press, 2001); Elfriede Schade-Bartkowiak, *Sag mir, wo die Blumen sind... Unter der Schwesternhaube. Kriegserinnerungen einer DRK-Schwester im II. Weltkrieg an der Ostfront* (Hamburg, 1989); скорочено у: Panke-Kochinke and Schaidhammer-Placke, *Frontschwester und Friedensengel*, pp. 191–92.

⁵ Із листа Бриджитт Ердманн до матері від 24 січня 1943 р., передрукований у: Walter Kempowski, *Das Echolot* (btb Verlag, 2001), p. 339.

⁶ Jens Ebert and Sybille Penkert, eds., *Brigitte Penkert: Briefe einer Rotkreuzschwester von der Ostfront* (Wallstein Verlag, 2006).

Медсестри, вчительки і секретарки⁷ були задіяні у кількох зонах нацистської кампанії геноциду, на фронті і за його лінією. Більшість жінок безпосередньо не бачили масових убивств євреїв, однак вони стикалися з деякими аспектами цього явища. Тільки згодом вони зрозуміли (або визнали) те, що відбувалося довкола, й усвідомили свій внесок у здійснення кримінальної політики режиму. На той час Голокост розгортався у різних формах на різних стадіях у всій Європі. Він ще не набув «завершеної» форми, його масштаби тоді ще не усвідомлювали. Працюючи всередині системи Голокосту, жінки-службовиці зазвичай бачили лише частини явища, але не розуміли його комплексно. Зокрема, солдати і працівники установ на лінії фронту і за його межами розповідали історії про масові убивства⁸ євреїв у вересні – жовтні 1941 р. в Бабиному Яру в Україні, про це також писали німецькі й радянські газети.

Німецькі підрозділи пропаганди зафільмували погроми у Львові, цю кінохроніку показували в кінотеатрах Німеччини. Від січня 1942 р. союзники надсилали Німеччині велику кількість попереджень про те, що німці та колаборанти після війни будуть покарані за звірства. Однак достовірної інформації про убивства в газових камерах, як-от у Белжеці починаючи з березня 1942 р.⁹, майже не було. Хоч би там як, більшості людей у Райху було взагалі байдуже до того, що відбувалося з євреями, яких депортували на схід. Німців більше цікавила доля близьких, які боролися з «жидобільшовизмом».

⁷ Franka Maubach, “Expansionen weiblicher Hilfe: Zur Erfahrungsgeschichte von Frauen im Kriegsdienst,” in Sybille Steinbacher, ed., *Volksgenossinnen: Frauen in der NS-Volksgemeinschaft* (Wallstein Verlag, 2007); Marita Krauss, ed., *Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Wallstein Verlag, 2008), p. 13.

⁸ Karel Berkhoff, “Babi Yar: Site of Mass Murder, Ravine of Oblivion,” J. B. and Maurice C. Shapiro Annual Lecture, 9 Feb. 2011 (United States Holocaust Memorial Museum, Occasional Paper Series, May 2012); Peter Longerich, “*Davon haben wir nichts gewusst!*” *Die Deutschen und die Judenverfolgung, 1933–1945* (Siedler, 2006); Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Belknap Press, 2008).

⁹ Спогади про розмови у потязі про масові убивства див.: “Aufzeichnungen eines deutschen Unteroffiziers vom 31 August 1942, Rawa Ruska, Anlage 36,” цит. за: Raul Hilberg, *Sonderzüge nach Auschwitz: The Role of the German Railroads in the Destruction of the Jews* (Dumjahn Verlag, 1981), pp. 188–91; Alison Owings, *Frauen: German Women Recall the Reich* (Rutgers University Press, 1995).

Звісно, службовиці, фахівчині, родички представників правлячої еліти на східних територіях ставали свідками або чули про звірства щодо євреїв, однак це дуже легко було списати на загальні жахи війни чи просто не перейматися чужою бідою. Антисемітизм зробив німців нечутливими до тяжкої долі євреїв, особливо євреїв-іноземців. Спочатку німецьких жінок шокували насильство на війні і прояви геноциду, але пізніше більшість із них пристосувалися і навчилися жити з цим. Допоки армія Гітлера перемагала, німецькі жінки здебільшого процвітали. Найнеприємніші образи можна було розкласти по полицях у себе в голові, а потім сховати за щоденними рутинними справами й життєвими потребами. Потрібно було триматися попри все. Хіба не цього очікували від добропорядної жінки, справжньої німецької патріотки й арійки, представниці вищої раси?

На східних територіях у військових шпиталях і солдатських будинках найбільше було саме таких медсестер, як Еріка Ор, – в уніформі Червоного Хреста, вони були найбільш помітними. Один із найвідоміших пропагандистських образів того часу – це бадьорі медсестери, які надають допомогу есесівцям і солдатам на залізничній станції. Однак військовополонені та євреї, які проїжджали повз ці станції у переповнених товарних вагонах, не могли сподіватися на допомогу медсестер. Наприклад, потяг¹⁰, в якому везли 1007 євреїв із Дюссельдорфа до ризького гетто у грудні 1941 р., ламався кілька разів через те, що був повний ущерть людьми. Під час незапланованих зупинок на станціях депортовані євреї щосили намагалися дістати води, дехто пробував утекти з потяга. Вони розуміли, що на них чекає попереду, тож намагалися привернути увагу людей, які перебували на станції. Депортовані кидали поштові картки і листи з вікон, сподіваючись таким чином розповісти про свою долю близьким або бодай комусь.

Один із таких потягів зупинився на станції в Латвії, де, як і в багатьох інших містах в окупованій нацистами Європі, перебували

¹⁰ Гестапо призначило Пауля Заллітера, капітана з поліції охорони Дюссельдорфа охороняти цей транспорт. У Хойніце місцевий чиновник залізниці намагався завадити переміщенню потяга. Заллітер назвав його поплічником євреїв і несправжнім членом німецької расової спільноти. Капітан пішов до Червоного Хреста вирішити якесь медичне питання і не встиг повернутися, потяг рушив без нього. Його военний звіт передруковано у: Hilberg, *Sonderzüge nach Auschwitz*, р. 134. Див. також: Andrej Angrick and Peter Klein, *Die "Endlösung" in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944* (Wissenschaft liche Buchgesellschaft, 2006).

медсестри Червоного Хреста. Температура була нижче нуля, минула перша година ночі. Медсестри винесли німецьким охоронцям гарячий суп із яловичиною і перловкою. Поки німці насолоджувалися супом, литовський персонал залізниці вимкнув світло в єврейському вагоні (*Judenwagen*).

Медсестра Червоного Хреста Аннетте Шюкінг стане невеликим винятком у загальній атмосфері байдужості й жорстокості. Вона описала не лише побачені й почуті жахи, а й своє моральне обурення. Напередодні її від'їзду в Україну друг-журналіст попередив, що СРСР – не найкраще місце для неї, оскільки «там убивали усіх євреїв»¹¹. Однак на той момент Шюкінг не могла повірити у це, цікавилася перспективами німецької експансії і підтримувала «цивілізаційну» місію на сході. Однак незабаром вона пригадає слова свого друга.

Коли вона їхала з колегою-медсестрою у потязі до місця нової роботи, на станції у Брест-Литовську до купе зайшли два німці в уніформі. На східних територіях, окупованих нацистами, купе були тільки для арійців. Місцеве населення подорожувало в товарних вагонах або вагонах третього класу. У купе під час подорожі між незнайомими німцями часто відбувалися щирі розмови. Чоловіки в уніформі почали розмову з Шюкінг і її сусідкою. «Раптом один із них згадав, як отримав наказ застрелити єврейську жінку в Бресті»¹², – пізніше свідчила Шюкінг. Солдат сказав, що єврейська жінка благала змилюватися над нею, бо вона мала дбати про свою сестру-інваліда. Він покликав сестру і застрелив їх обидвох. Шюкінг та її колега були «шоковані, але не сказали нічого». Це було їхнє знайомство зі сходом.

¹¹ Цитати у цьому і в наступному абзацах взято з інтерв'ю Аннетте Шюкінг-Гомеєр з авторкою і доктором Кристофом Маухом, 30 березня 2010 р., Люнеб, Німеччина. Деякий матеріал, який використано тут, був уперше озвучений в інтерв'ю з Мартіном Дюеррі та Клаусом Вігрфе і опублікований онлайн у номері «Der Spiegel» від 25 січня 2010 р.: “They Really Do Smell Like Blood: Among Hitler’s Executioners on the Eastern Front.” Дякую пану Вігрфе за допомогу.

¹² Про масові вбивства і геттоізацію у Бресті й довкола нього див. звіт німецького військового командувача від 11 жовтня і 10 листопада 1941 р., цитований за: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition, 1999), p. 610. Також див.: Jürgen Matthäus, Konrad Kwiet, and Jürgen Förster, eds., *Ausbildungsziel Judenmord? “Weltanschauliche Erziehung” von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der “Endlösung”* (Fischer Verlag, 2003).

Невдовзі медсестри, секретарки і вчительки почали розуміти, що війна, як і хотів Гітлер, була кампанією зі знищення. Деякі жінки це усвідомили вже під час поїздки на схід: щось почули у розмовах у купе потягу або під час перетину кордону. Наближення до геноциду викликало огиду у багатьох жінок, оскільки формально їх не готували ні до вчинення насильства, ні до того, як на нього реагувати. З чоловіками було інакше. Молоді чоловіки Німеччини зростали серед зображень Великої Війни, часто це були гомоеротичні картини жорстоких окопних зіткнень. Військове навчання у лавах Гітлер'югенду передбачало подолання страху, висміювання боягузів, вміння витримувати біль і зміцнення товариських стосунків, як у бандах. Стройові вправи, стрільба, публічне знуцання над нонконформістами, систематичні військові тренування готували чоловіків до вбивств. Німецькі жінки, окрім спеціально навчених наглядачок концтаборів, не проходили такої військової підготовки. Їх також не вчили формувати загони для вчинення звірств і злодіянь.

Жінки, які прибули на схід, здебільшого не очікували, що їм доведеться стати свідками або співучасницями масових убивств, їхні неоднакові реакції на побачене свідчать не стільки про їхню довоєнну підготовку, скільки про особливості характерів і ступінь відданості режиму. Їхні реакції були різними, часом протилежними¹³: від намагання врятувати жертв до безпосередньої участі у вбивстві. Проте кількість жінок, які різним чином зробили свій внесок у Голокост, є набагато більшою, ніж тих, хто намагався перешкодити йому.

Багато німецьких жінок через свою допитливість, а часто і жадібність, стикалися з Голокостом віч-на-віч у тисячах створених на сході гетто. До цих районів було офіційно заборонено заходити будь-кому, окрім євреїв. Усупереч офіційним погрозам і заборонам (а можливо,

¹³ Пані Леонард, наприклад, також пішла до гетто з цікавості й потайки передала харчі єврейському робітнику. Їй винесли догану, але не покарали (BAL, V162/1682; свідчення Ерні Леонард від 14 грудня 1960 р.). Гельмі Шпетманн, яка працювала медсестрою від часів Першої світової війни, також переймалася долею євреїв у гетто. Вона пішла до варшавського гетто у серпні 1941 р. попри заборону (у гетто був карантин) і сфотографувала страшну бідність і страждання євреїв. Після війни Шпетманн сховала світлини. Незадовго до смерті вона попросила племінницю опублікувати ці фото. Див.: "Zeugin des Grauens: Lazarettschwester im Warschauer Ghetto," 24 Sept. 2010, *Der Spiegel* online. http://einestages.spiegel.de/static/authoralbumbackground/15081/zeugin_des_grauens.html. Дякую Сюзан Бахрач, яка звернула мою увагу на цю статтю.

і завдяки ним), гетто ставали туристичними місцями для німців¹⁴. Це був своєрідний різновид дозвілля саме для жінок, які у гетто ходили по магазинах і на романтичні побачення.

Медсестра Червоного Хреста у Варшаві не мала жодних планів на вихідний день. Подруга запропонувала піти до гетто¹⁵, мовляв, усі ходять туди за покупками. Євреї розкладають особисті речі на продаж на землі, на дошках, на столах – мило, зубні щітки, косметику, шнурки, будь-що. Дехто тримає товар на руках. Медсестра вагалася, бо не хотіла порушувати закон про заборону відвідування гетто, однак подруга переконала її, що навіть німецькі лікарі ходять туди, щоб порадитися з єврейськими медиками щодо лікування тифу. Жінки вирушили на закупні пригоди, а пізніше медсестра згадувала, що вона побачила бідність і бруд ще гірші, ніж серед поляків. «Запах гетто» від «тих людей» ще довго переслідував її.

Нацистська політика щодо ув'язнення євреїв у гетто розпочалася у Польщі в 1939 р., через місяць після початку війни. З часом організовували гетто в різних формах і з різним призначенням. У селах гетто іноді утворювали на кількох вулицях за головною дорогою, його обносили колючим дротом. Оскільки німці розглядали євреїв як расову загрозу і ворогів, їх ув'язнювали з метою сегрегації і життя заходів безпеки. Цій меті могло слугувати будь-яке приміщення. Представники військового командування, офіцери СС і поліції приїжджали до маленького містечка або селища міського типу, наприклад, до Народичів на Житомирщині, оголошували, що буде створено гетто, і вимагали, щоб усе єврейське населення зареєструвалося. У Народичах євреїв привели до місцевого клубу, деінде їх зачиняли в школі, заводському баракі або синагозі, навіть у покинутих залізничних вагонах. Тим часом розробляли план із масового знищення або депортації до концтабору. Цей процес міг тривати від кількох днів до місяців залежно від наявності вільних офіцерів СС і сил поліції, забаганок місцевих управлінців, наказів високопосадовців, таких як Гайнрих Гімлер чи його регіональні представники. У цей проміжний період місцеві німецькі посадовці, поляки, українці, литовці та інші

¹⁴ Лист Ердманн до матері від 30 січня 1943 р. у: Kempowski, *Das Echo* (2001), pp. 613–14. Див. також: Alexander B. Rossino, “Eastern Europe through German Eyes: Soldiers’ Photographs, 1939–42,” *History of Photography* 23, no. 4 (Winter 1999): 313–21.

¹⁵ Цит. за: Susi Gerloff, “Kriegsschwestern: Erlebnisberichte, 1995,” in Panke-Kochincke and Schaidhammer-Placke, *Frontschwwestern und Friedensengel*, p. 196.

місцеві мешканці «торгували» з ув'язненими євреями, які змушені були віддавати свої речі (усе – від будинків до пальто і взуття) за буханець хліба або оберемок дров. Серед населення гетто обирали кваліфікованих єврейських робітників і призначали їх на важкі роботи. Ішлося здебільшого про галузі, пов'язані з військовою промисловістю: будівництва доріг, вуглевидобуток, текстильна промисловість, теслярство, обробка металів. Хоча ці місця ув'язнення євреїв називали «гетто», насправді вони були транзитними станціями на шляху до масового знищення. А Геббельс називав їх «клітками смерті»¹⁶, оскільки тисячі людей у них загинули від голоду, тифу або вчинили самогубство.

Німецька співачка Бريدжитт Ердманн¹⁷ також мала досвід відвідування гетто у Мінську. З-поміж численних прихильників, які приходили на її шоу, був старший командувач організації Тодта, парамілітарної військово-будівельної компанії, що експлуатувала єврейських робітників. Він пообіцяв Ердманн, що на наступному побаченні поведе її в гетто. У Мінську гетто було обнесено огорожею з колючим дротом заввишки шість метрів і мало дві спостережні вежі. Від початку створення у гетто було зареєстровано близько 75 тисяч жителів, однак його територія становила менше ніж три квадратні кілометри, де розміщувались 34 вулиці з одно- і двоповерховими будинками. З одного боку гетто межувало з річкою Свіслоч, а з іншого – з єврейським цвинтарем. Ще 30 тисяч німецьких і австрійських євреїв поселили в окремій секції гетто. Після хвиль масових розстрілів і вбивств газом населення гетто зменшилося на дві третини. Восени 1942 р. там залишилося близько дев'яти тисяч євреїв, переважно кваліфіковані працівники, а також жінки, які не пра-

¹⁶ Див.: Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (Jewish Publication Society, 1980), p. 69. Див. також: Eric Sterling, ed., *Life in the Ghettos during the Holocaust* (Syracuse University Press, 2005); Daniel Michman, *The Emergence of Jewish Ghettos during the Holocaust* (Cambridge University Press, 2011).

¹⁷ Лист Ердманн до матері від 30 січня 1943 р. у: Kempowski, *Das Echolot* (2001), pp. 613–14. Приблизно 55 тисяч євреїв проживало у Мінську на час приходу німців 28 червня 1941 р. Більшість із них було застрелено або загнано у пересувні газові вантажівки. Так само вчинили і з тисячами євреїв, яких від початку листопада 1941 депортували до Мінська з Гамбурга, Франкфурта, Берліна, Відня та інших міст Райху. Див. списки євреїв, депортованих із Гамбурга до мінського гетто 18 листопада 1941: Bundesarchiv, Dahlwitz Hoppegarten Records на мікроплівці в USHMM, RG 14.050, reel 1, frames 827–841. Про організацію Тодта, мінське гетто та гетто-туризм у Мінську див.: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 57–63.

цювали, діти, літні та хворі люди. Близько восьми тисяч із них буде вбито у 1943 р., коли мінське гетто перетворять на трудовий табір.

Демонструючи свою владу й намагаючись вразити артистку (це їй подобалося, бо вона захоплювалася небезпекою), командир запропонував «повештатися» у забороненій частині міста. Ердманн радо погодилася і писала в листі до матері, як вона з нетерпінням очікувала на цю подію.

Подібні залищеня відбувалися і в краківському гетто: на серії світлин зображено молоду усміхнену секретарку і есесівця, які у колоритному екіпажі мандрують цим районом.

Молода вчителька, яка проходила підготовчу програму Гітлер'югенду в Польщі, писала додому про те, що вона побачила у гетто Пільони у липні 1942 р. Двісті жінок, які брали участь у цій поїздки, знали про те, що Польща – це місце «брудну, лінощів, примітивності, вошей і корости»¹⁸, однак вона не була готовою до того, що побачила. «Просто уявіть, – розповідала вона у листі до батьків, – ти ідеш вулицею, а там будинки із забитими дверима і вікнами, але можна почути, що всередині постійно рухаються і шепочуть люди. Високий паркан оточує будинки, але він не доходить до землі. Можна зазирнути знизу і побачити ноги, які шаркають по землі, деякі босі, деякі в капцях чи сандалях, інші – в чоботях. Відчуваєш запах брудних людських тіл. Якщо стати навшпиньки і зазирнути через паркан, побачиш лисі голови. Раптом ти усвідомлюєш, що це гетто, а усі ці люди, замкнені там, – це євреї». Побачивши єврейського кравця за роботою, який їм посміхнувся, дівчина розхвилювалася і знітилася. Вона відчула полегшення, коли вони з дівчатами поїхали із села. Незручні та неприємні сцени з гетто залишилися позаду. Вона нарешті змогла викинути «зникومих» євреїв із голови.

Підглядкування у гетто не було пов'язане з допитливістю. Це був прояв вуайеризму, який утверджував німецьку вищість і «новий порядок» на сході. Для німецького спостерігача життя східноєвропейського єврея було світом екзотичного й огидного дикуна. У межах гетто небезпечного «іншого» перемагали і знищували. На думку німців, євреї були підвидом на межі зникнення, і їхня невідворотна кончина породжувала жорстоке захоплення і гордість. Одна журналіст-

¹⁸ Лист Маріанни Пеїнгауз від 17 липня 1942 р. з Польщі, регіон Вартегау, передрукований та інтерпретований у: Margarete Dörr, "Wer die Zeit nicht miterlebt hat...": *Frauenfahrten im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach*, vol. 2, *Kriegsalltag* (Campus Verlag, 1998), p. 132.

ка зазначала, що гетто в Лодзі – це «несправжнє місто» євреїв у «брудних кафтанях»¹⁹, а студентка у листі додому писала: «...вулиці та площі наводнені євреями, здебільшого злодійкуватими на вигляд. Що ж нам робити з цими паразитами?». Вихід із гетто порівнювали із поверненням до цивілізації, відновленням контролю і свого місця серед можновладців.

Донька нацистського очільника округу Вартегау в Польщі описувала в листі до нареченого свої пригоди в гетто Лодзі:

Це справді неймовірно. Цілий район міста опечатаний парканом із колючого дроту... Ти переважно бачиш, як різний набрид вештається. На одязі у них зірка Давида спереду і ззаду (татків винахід, він тільки й говорить, що про зіркове небо Лодзі)... Знаєш, цим людям взагалі неможливо співчувати. Я думаю, їхні почуття відрізняються від наших, тому вони не відчувають приниження чи ще чогось²⁰.

Для молодих жінок²¹, яких відправили на схід або які поїхали туди добровільно з різних причин (задовільнити власні амбіції і очікування режиму, відчутти щось нове і послужити нацистській меті), спостереження реальності Голокосту мало кілька наслідків: вони ставали рішучішими, їхні моральні норми розмивалися (про це свідчить твердження, що євреї в гетто «не відчувають приниження»). Щоб забути про огидні та неприємні речі, вони часто вдавалися до таких заспокійливих засобів, як секс або алкоголь. Горілка лилася рікою на нічних вечірках за участю, як згадувала одна секретарка, «чудових хлопців зі служби»²². Моральних провин, здавалося, ніхто не помічав і, принаймні, нікого не карали. Цілком буденними були сцени невгамовної жадоби і насильства. Люди, які намагалися бути

¹⁹ Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (Yale University Press, 2003), pp. 130–31, 122.

²⁰ Лист цит. за: Catherine Epstein, *Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland* (Oxford University Press, 2010), p. 169. Далі в листі молода жінка стверджує, що якби вона була єврейкою, то була б розгнівана через ув'язнення.

²¹ Улітку 1944 р. німецька секретарка офісу будівельної компанії біля Данцига кожного ранку спостерігала, як близько 100–150 польських єврейок заганяли на роботу. Вони були з концтабору Штуттгоф. Їх пильнували наглядачки з СС у чорній формі, високих чоботах і з батогами. Див.: Walter Kempowski, *Das Echolot* (btb Verlag, 1979), pp. 107–8.

²² Ерна Леонард, свідчення від 14 грудня 1960 р.: BAL, 162/1682; Rosemarie Kil-lius, ed., *Frauen für die Front: Gespräche mit Wehrmachtshelferinnen* (Militzke Verlag, 2003), pp. 71–74.

якнайдалі від того, що відбувалося довкола, не могли ніде знайти втіхи, не було місця, де б не давалися взнаки нищівні наслідки війни.

Ці жінки стикалися з євреями і масовими вбивствами час від часу, зазвичай несподівано. Інґелен Івенс, молода вчителька з містечка поблизу Познані у Польщі, була шокована, коли одного дня крізь вікно побачила на ігровому майданчику двох виснажених і наляканих євреїв. Вони втекли з табору неподалік і намагалися знайти прихисток у школі. Можливо, їм здалося, що діти поставляться до них зі співчуттям. Натомість діти кричали на них, а один хлопець кидав каміння. Івенс втрутилася і насварила його, єврейські чоловіки тим часом втекли.

Німецька медсестра Червоного Хреста пригадувала, як одного дня у Львові вона та інші медсестри пішли на старий єврейський цвинтар²³. Під час прогулянки вона раптом зрозуміла, що йде по свіжому масовому захороненню, до того ж ледь прикритому землею. Її нога загрузла: «...це прилипло до мене, і це було неприємно»²⁴.

Група секретарок була на пікніку в лісі під Ригою, вони відчували сморід свіжих масових поховань і вирішили перейти до іншого місця. У місті Бучач в Україні дружина сільського наглядача відчула, що вода має дивний присмак²⁵, і зрозуміла, що тіла вбитих євреїв забруднили підземні води.

Масові вбивства змінюють і людей, які стають їхніми свідками, і оточення, в якому вони відбуваються²⁶. Пасма пагорбів і галявини в густих хащах в Україні перетворилися на кратери зі рваними краями, кургани смерті й випалені пустки. Поміж схилив були могили, у кілька метрів завглибшки (насипи «всотували» кулі), річки також ставали

²³ Мова може йти про давній єврейський цвинтар, де зараз на його місці розташований «Краківський ринок». Цвинтар було закрито ще у 1855 р., проте під час німецької окупації тут почалися несанкціоновані поховання осіб, померлих від інфекційних хвороб. У подальшому окупаційна влада почала його планомірно знищувати. – *Прим. ред.*

²⁴ Anna Luise von Baumbach, *Frauen an der Front: Krankenschwestern im Zweiten Weltkrieg*, 2010 (DVD).

²⁵ Свідчення Генріетте Бау, колишньої дружини Ріхарда Ліссберга, від 23 квітня 1969 р.: VAL, 162/1673. Дякую Омеру Бартову за те, що поділився цим джерелом.

²⁶ Дружина чиновника залізниці у Ліді пригадувала про розстріл 5200 євреїв і їх поховання у спільній могилі, яку залили хлоркою. Через спеку могила вибухнула, «немов фонтан». Свідчення Лізелотте Вагентротц від 11 жовтня 1965 р.: Staatsanwaltschaft Mainz, 3 Js 155/64, VAL, 162/3446. Див. також: Father Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets* (Macmillan, 2008).

місцями масових убивств (кров стікала водними шляхами), а в урочищах, як-от у Бабиному Яру, тіла засипали спершу хлорним вапном, а потім землею за допомогою динаміту. Людські рештки та особисті речі вбитих знаходили на грузьких ділянках і пустках між поселеннями. Масові вбивства відбувалися не у віддалених місцях, часто навпаки, поблизу сполучних шляхів між населеними пунктами. Селяни, робітники, школярі проходили повз них пішки і проїжджали на возах. Місця масових убивств приваблювали мародерів і допитливих, німецькі чоловіки і жінки охоче їздили туди відпочивати: на луках влаштовували пікніки, на озерах засмагали і купалися.

У сільській місцевості було небагато ресурсів для реалізації великих імперських проєктів і Голокосту. Декілька будівель у поселенні використовували з різною метою. Наприклад, одного дня у приміщенні кінотеатру влаштовували розваги, а наступного – збирали жертв перед розстрілом. Німкеня, яка працювала вчителькою у Романові в Україні, згадувала, що багато євреїв, яким вдалося вижити після масових розстрілів, переховувалися в лісах. Її чоловік, місцевий лісник, знав про це, однак вони не допомагали євреям, принаймні, вона не сказала про це слідчим після війни. У своїх свідченнях вона описала місця масових поховань, повз які часто проходила у лісі: дві ями, «такі великі, як наш будинок, близько десяти метрів завширшки»²⁷. Перед розстрілом євреїв збирали в місцевій школі, саме там, де вона працювала. Після масового розстрілу євреїв нашвидкуруч ховали в лісах біля будинку вчительки, а жінки з Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення виконували свою рутинну роботу: збирали, сортували, латали й розподіляли одяг і постільну білизну убитих людей.

Міський ландшафт також дуже змінювався. Звичною справою були тіла, які висіли на балконах і стовпах у Харкові, Києві, Мінську і Житомирі. Медсестра Еріка Ор ходила біля краю тротуарів попід дверима будинків у Житомирі²⁸, щоб, по-перше, не бачити повішеників, а по-друге, щоб вони не впали їй на голову з хитких жердин. У Бучачі німе-

²⁷ Свідчення Флорентини Беднер від 29 листопада 1976 р.: BAL, Bayer, Landeskriminalamt 76-K 41676, Кое. Див. «завдання» NSV при окружних комісарах «IV. Vorläufige Aufgaben», стосовно «Judennachlass» Див.: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 6, спр. 254, мікроплівка зберігається в USHMM, RG31.002M, reel 6, p. 5.

²⁸ Еріка Ор щодня ходила вулицями міста до їдальні на обід. Summ, *Schäfers Tochter*, pp. 132, 141.

цький школяр якось прийшов додому і розказав матері, що біля тротуару лежить труп єврейської жінки в калюжі крові. Наступного ранку дорогою до школи побачив, що мертво тіло лежить на тому самому місці. Коли він повернувся додому на обід, нічого не змінилося: мертва жінка все ще лежала біля тротуару. Занепокоєна мати хлопчика поскаржилася місцевому жандарму. Але що її обурило: вбивство єврейської жінки чи неприбраний кривавий «бардак» на вулиці, який засмутив її сина? У своїх спогадах після війни вона не дає відповіді на ці запитання.

Коли жінки раптом віч-на-віч стикалися із жахом, вони по-різному його сприймали і відтак певним чином пристосовувалися. Влітку 1942 р. молода секретарка Ільзе Штруве, яку в дитинстві привчили бути невидимою і тихою, разом із п'ятнадцятьма колежанками працювала в оперативному штабі армії у Рівному, в Україні. З ними також працювала єврейська дівчина на ім'я Клебка. Одного дня Штруве вирішила навідати Клебку в «обнесеному парканом, сповненому нещастя гетто, де змушені були жити євреї... Там були жахливі, розвалені, брудні будинки... “Брудне єврейське кубло” – такі слова часто лунали в Рівному»²⁹. Побачивши гетто, Штруве переконалася, що євреї перебували у стані відчаю. Її це схвилювало, проте вона і надалі працювала, насолоджувалася компанією своїх колег у спеціальному гуртожитку, де вони жили разом. Але завжди була межа, коли вже неможливо було відсторонюватися від того, що відбувалося на сході. Гуртожиток Штруве стояв через дорогу від кінотеатру. Есесівці збирали євреїв у приміщенні кінотеатру перед тим, як їх вивозили до місця масової страти на околиці міста. Вікна кімнати Штруве виходили на кінотеатр:

Однієї ночі мене розбудив шум голосів, дзеленчання кружок і команди солдатів... Я встала, підійшла до вікна і визирнула на вулицю... Із кінотеатру виходив натовп людей, їх під конвоєм вели кудись далі. Це було між третьою і четвертою ранку. Я чітко могла розрізнити чоловіків, жінок, дітей, літніх і молодих. За їхнім одягом було зрозуміло, що вони з гетто. Від вересня 1941 р. вони обов'язково мали носити зірку Давида. Спочатку я не зрозуміла, що відбувається. Що вони роблять? Навіщо вони один за одним кидають миски і скворідки об асфальт із такою люттю? Раптом я прозріла. Вони на-

²⁹ Згадка про рівненську спільноту євреїв як про «кубло» міститься й у свідченнях командира поліції порядку в Україні Отто фон Оельгафена від 7 травня 1947 р.: NARA, RG 238, roll 50, M1019. Див.: Ilse Schmidt, *Die Mitläuferin: Erinnerungen einer Wehrmachtsangehörigen* (Aufbau Verlag, 2002), pp. 73–75.

магаються привернути до себе увагу: подивіться, що відбувається з нами! Не дозволяйте цьому статися! Допоможіть нам! Коли я стояла біля вікна, я хотіла закричати: зробіть щось! Цього недостатньо! Озбройтеся! Вас більше! Деякі з вас можуть врятуватися! За моїми підрахунками, їх було близько трьох сотень (пізніше я дізналася, що набагато більше), а їх вели зовсім небагато солдат. Однак ув'язнені [євреї] щось мурмотіли собі під ніс, звисивши голови, і тягли ноги вздовж темної вулиці, здавалися без бою. Я довго дивилася на них, поки колона не зникла з очей. Потім я знову лягла в ліжко. Цих людей уб'ють. Я це знала... Наступного ранку стало відомо, що цих євреїв розстріляли за кілька кілометрів від Рівного. Клебку ми ніколи більше не побачили³⁰.

Штруве пригадувала, що під час обговорення розстрілу на службі реакції співробітниць були різними. Хтось обурювався через втрату єврейських робітників і робітниць. Одна ледь чутно сказала, що німці завойовуватимуть до смерті. Інша прошепотіла: «Який жах». Більшість боялася протестувати і лише белькотіла щось про те, що Німеччина переможе. Молодих поліцейських, які розстріляли євреїв, ніхто не критикував.

Штруве, як і багато інших, хотіла *бачити*, що відбувалося: вона побігла до вікна і витягла ший, щоб нічого не пропустити. Однак німецьке керівництво намагалось зменшити кількість безпосередніх свідків своїх злочинів. «Остаточне розв'язання єврейського питання» офіційно було засекречено. За словами Гімmlера, це мала бути «навіки забута сторінка слави, про яку ніколи не мали згадувати». Такі свідки, як Штруве, не мали цього бачити, а тим паче фіксувати і розповідати про це. У роз'яснювальній записці щодо депортації євреїв із гетто Тарнова місцевий командир наказав усім мешканцям вулиці, якою мали вести євреїв, зачинити віконниці під час «акції». Однак такі події викликали щонайменше зацікавлення, а у багатьох спостерігачів навіть зловтіху. Ті,

³⁰ Schmidt, *Die Mitläuferin*, pp. 74–76. Див. також: Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Yad Vashem, 1990), pp. 113–15, 184–85. Щодо масових убивств євреїв у Рівному див. свідчення Германа Грабе: NARA, RG 238, Document 2992-PS, International Military Tribunal Nuremberg. Див. також: Dieter Pohl, “The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine,” in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Indiana University Press, 2008), p. 49. Згідно з дослідженням Дітера Поля, місцеві колаборанти і перша команда 33-го поліцейського батальйону допомагали загонам SD. Ліквідація гетто, свідком якої, можливо, стала Штруве, відбулася 13 липня 1942 р.

хто перебував безпосередньо біля місць масового знищення, переживали це і згадували потім на рівні почуттів, вони розповідали про какофонію звуків: знищення власності, крики жертв, низка пострілів. Штруве як свідок була збентеженою, але спостерігала на безпечній відстані. Вона дивувалася, чому євреї не рятували себе, але, знову ж таки, наївно вважала, що якщо вони не чинили опір, то і вона не мала втручатися. Після того, як євреї пройшли повз її вікно, вона повернулася до ліжка і спробувала заснути. Вона закрила очі³¹, але образи і звуки стояли на думці.

Ільзе Штруве на пікніку з колегами. Україна, 1942 або 1943 р.

Уся «акція», маленьку частину якої побачила Штруве, була низкою послідовних і доведених до кінця хвиль масових убивств в окупованій нацистами Україні. Керував нею безпосередньо Гайнрих

³¹ Відома свідок Меліта Машманн сказала, що вона осліпла, коли побачила насильство. Див.: Maschmann, *Fazit: Mein Weg in der Hitler-Jugend* (dtv, 1983).

Гімmlер³², який спонукав очільників цивільної окупаційної адміністрації реалізувати «остаточне розв'язання єврейського питання» повністю, «на всі сто відсотків». Загалом у населених пунктах Волині, зокрема у Рівному, під час ліквідацій гетто і масових розстрілів у другій половині 1942 р. було знищено 180 тисяч євреїв. Їх нашвидкуруч захоронили у близько 200 спільних могилах.

Восени 1942 р. Штруве відправили з Рівного далі на схід, до Полтави. Вона відчувала тривогу після побаченого в Рівному, і це збільшувало її розчарування у війні й у своїй ролі на цій війні. Кількість звітів про загиблих 6-ї армії під Сталінградом на її робочому столі катастрофічно зростала. Вона мала попрощатися з чоловіками-співробітниками, які більше не могли насолоджуватися безпечною конторською роботою, – їх відправляли воювати під Сталінград замість тих, хто загинув. Прибували нові співробітниці. Друкуючи секретні списки загиблих і передаючи їх у Берлін, Штруве усвідомила ймовірність поразки під Сталінградом. Умови праці і настроїв на службі погіршувалися. Штруве почала замислюватися: «Що я тут роблю? Хто я? Що я роблю на цій чоловічій війні? Чоловіки починають війни. Чоловіки убивають. Жінки їм потрібні як служниці у своїх війнах»³³.

Ще з часів роботи у Белграді в 1941 р. Штруве звикла до жахливих світлин, на яких було зображено публічні страти. Німецькі військові кореспонденти робили фото жертв до, під час і після смерті і відправляли знімки до штаб-квартири армії для використання з пропагандистською метою. До обов'язків Штруве належало відкривати листи для керівників, тож вона читала як щоденне листування, так і секретні матеріали. Одного робочого дня на її стіл поклали папку з фотографіями. Відкривши її, побачила на світлинах скручені тіла мертвих «партизанів», які сиділи «із піднятими вгору руками»³⁴. Вона подумала: як можна фотографувати такий жах? У Белграді ті світлини її драгували, бо вона відчувала, що їх може використати рух опору і підірвати безпеку Німеччини. В Україні Штруве почала сумніватися щодо політики вчинення масових убивств.

³² Щодо усного наказу Гімmlера в Житомирі див.: Lower, *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina Press, 2005), p. 8; свідчення Пауля Альберта Шеера від 29 грудня 1945 р.: USHMM RG 06.025 Kiev; Peter Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Christians Verlag, 1999), pp. 498–99.

³³ Schmidt, *Die Mitläuferin*, p. 81.

³⁴ *Ibid.*, pp. 38, 76–77.

Штруве відклала фото і взялася до роботи з наступними документами. Вона загамувала емоції і неприємні запитання. Вона працювала, як машина, – без жодних почуттів. Пізніше Штруве пояснювала: «...частина мене була деінде». Інша жінка, яка працювала в Мінську, описувала такі самі відчуття у листі до матері у січні 1943 р.: «Я вже не відчуваю *Todesangst* [страх смерті], я живу теперішнім моментом і роботою, і я не дозволяю собі думати про завтра [або] вчора. Як можна звикнути до такого життя? Я хочу тільки працювати, працювати, працювати. Не думати і не відчувати!»³⁵.

Однак Ільзе Штруве не могла повністю притлумити свої емоції і забути те, що побачила. У спогадах вона писала, що повсякчас плакала, замкнулася у собі настільки, що не могла ні з ким потоваришувати. Лише в 1943 р., коли її перевели до Італії, вона позбулася депресії, набутої в Україні.

Розчарування чекало і на Аннетте Шюкінг, колишню студентку юридичного факультету. Враження від першої приголомшливої зустрічі із солдатами у потязі до Бреста потьмяніє після того, що вона побачить і почує, коли прибуде до України. Першого ж дня у Новограді-Волинському³⁶, старовинному містечку з фортецею, з населен-

³⁵ Лист Бриджитт Ердманн від 21 січня 1943 р.: Kempowski, *Das Echolot* (2001), р. 237.

³⁶ Знищення євреїв у Звягелі (тепер – Новоград-Волинський) розпочалося у липні 1941 р., коли очільники айнзацгрупи С заснували там штаб-квартиру. Підрозділ Sk4a за допомогою місцевих колаборантів (українців та етнічних німців) і загонів Ваффен СС під управлінням вищого керівника СС і поліції Еккельна ідентифікував і заарештував єврейських чоловіків і жінок. Загони Вермахту допомагали організовувати й виконувати «каральні» заходи: місцевих євреїв і єврейських військовополонених убивали з метою покарання за будь-які напади на німців або німецькі споруди. Під час ексгумації на місці масового поховання 5 травня 1945 р. знайшли «напівзгнилий жіночий і дитячий одяг, взуття, зацементоване кров'ю». Згідно з даними радянської Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, тіла лежали хаотично, голови були пошкоджені, деякі жінки обіймали дітей та іграшки. За словами свідка, українського селянина, який на власні очі бачив подію, розстріли відбулися наприкінці серпня 1941 р. Щодо військовополонених див.: Fernspruch 16 Pz.-Div. 14 July 1941, NARA, RG 242, T314, roll 1146, frame 000467. Про масові убивства євреїв див.: Ereignismeldung 38, Einsatzgruppe C, 30 July 1941, NARA, RG 242, T175, reel 233; Звіти Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, 24 травня 1945 р., копія в Житомирському державному архіві, файл 413, також копія в Єврейському культурному центрі м. Новоград-Волинський. Я вдячна Даніелеві Редману за надані радянські звіти. Див. також: Jeckeln's *Einsatzbefehl*, 25 July 1941, Novgorod Volynsk, NARA, RG 242, T501, roll 5, frames 000559–560; *Unsere Ehre Heisst Treue: Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichführer SS, Tätigkeitsberichte der 1. Und 2. SS-Inf., Brigade der 1. SS-Kav. Brigade und von Sonderkommandos der SS* (Europa Verlag, 1965), pp. 95–96.

ням близько 18 тисяч людей (майже половина з них були євреї), Шюкінг дізналася, що усіх євреїв убили. Німецький офіцер сказав про це мимохідь під час вечері. Місцеві українці, які працювали разом із Шюкінг, розповіли їй, що близько десяти тисяч євреїв було розстріляно в самому містечку і найближчих населених пунктах. Вона не могла цього збагнути.

Шюкінг вирішила подивитися на власні очі й пішла до єврейського кварталу. Там побачила розграбовані будинки, розкидані на підлозі речі та релігійні тексти. Її німецькі колеги забирали корисні речі, як-от свічники, щоб використовувати в побуті або ж привезти додому як військові трофеї. Для ознайомлення зі справами у Новограді-Волинському було передбачено відвідування фортеці, яка стояла на березі річки Случ. За місяць до приїзду Шюкінг, у вересні 1941 р. там відбувся масовий розстріл євреїв. Член інженерної команди, який проводив екскурсію, показав місце на березі, де було поховано 450 єврейських чоловіків, жінок і дітей.

Шюкінг щодня працювала волонтеркою у солдатському домі, а це передбачало постійне спілкування з німецькими солдатами. Бували дні, коли тисячі людей приходили до будинку, щоб посмакувати стравами німецької кухні і поспілкуватися. Нацистські пропагандисти називали такі військові дома відпочинку «рідними острівцями». В їдальнях, що були призначені тільки для німців, солдати відкрито говорили про масові вбивства, свідками яких були і в яких брали участь. Пізніше Шюкінг згадувала, що «розмови із солдатами дуже швидко ставали довірливими»³⁷. «Усі ці чоловіки були позбавлені жіночої компанії упродовж довгого часу. Звичайно, були ще українські жінки, але вони не могли розмовляти з українками, а потреба поговорити була надзвичайною».

Одного дня вона їхала у вантажівці, і німецький солдат, який був за кермом, розбавив їй свою історію. Цей випадок стався з ним недалеко від солдатського дому в Козятині, що на південному сході від Києва. Разом із товаришами по службі він зачинив у приміщенні кілька сотень євреїв. Їм не давали їсти і пити, щоб виснажити перед

³⁷ Див. лист Аннетте Шюкінг-Гомеер до авторки від 17 травня 2010 р., з уривками її листування воєнного часу. Я вдячна пані Шюкінг-Гомеер за те, що вона поділилася копіями своїх листів (оригінали зберігаються в окружному архіві Варендорфа).

знищенням. Через два дні усіх євреїв розстріляв спецзагон, який виконував такого роду завдання в регіоні. Шюкінґ, завдяки здобутим навичкам юриста, фіксувала усі деталі, а потім описувала їх у листах до батьків. Німецькі солдати відчували потребу розповісти їй про те, що вони чули, бачили або робили. Вона мала це записати.

У 1943 р. у Варшаві медсестра Червоного Хреста слухала розповідь пораненого солдата, який не міг заснути. Його роті наказали виконувати функцію розстрільного загону. Солдати мали стріляти в потилицю цивільним людям, яких підводили до величезної ями. Жінка поважного віку, охоплена жахом і відчаєм, підбігла до солдата. В руках вона тримала свою фотографію. Жінка попросила солдата передати світлину її чоловікові. Солдат зберігав цю світлину у своїй солдатській книжці і згодом показав медсестрі.

Такі історії можна було почути скрізь: солдати й есесівці, які заплямували свої руки кров'ю жертв геноциду, часто розповідали товаришкам про свої вчинки. Одного дня два кати зайшли до приватного помешкання артистки Бриджитт Ердманн: «Їхні очі палали вогнем ненависті, такої ненависті, яку відчують поранені звірі або ображена дитина»³⁸. Один із них поклав голову на плече жінки, і вона заспокоїла його. Їй подобалася увага цих відчайдушних чоловіків, і вона воліла не чинити опір, а розраджувати їх.

Листи Шюкінґ додому свідчать про її більш критичне ставлення до зустрінutih жорстоких чоловіків. 28 грудня 1941 р. вона їхала в авто й направила на сержанта. Він розповів, що прагнув підвищення по службі, тож зголосився добровольцем на масовий розстріл євреїв, який мав відбутися під Вінницею. Аннетте порадила йому відмовитися, бо «снитимуться жахи»³⁹. У середині січня наступного року вона зустрілася із сержантом знову. Він підтвердив, що брав участь у масових убивствах у Хмільнику, де 9 січня 1942 р. загоони СС, за підтримки військових і місцевих колаборантів, розстріляли шість тисяч євреїв. Одна з жертв, що вижили, розповіла: «Німецькі солдати шаленіли, вони били вікна, стріляли... Тіла були розкидані усюди, сніг

³⁸ Лист Бриджитт Ердманн від 15 лютого 1943 р., цит. за: Kempowski, *Das Echolot* (2001), р. 780.

³⁹ Лист Аннетте Шюкінґ-Гомеєр до авторки від 17 травня 2010 р. Факти масових убивств у Хмільнику було підтверджено документами воєнного часу і свідченнями, отриманими слідчими з BAL, див.: Abschlussbericht, BAL II, 204 ARZ, 135/67, 23–24.

був червоним від крові, варвари бігали довкола і кричали, немов дикі звірі: “Бий жидів! Jude kaput!”⁴⁰.

Щоб зробити геноцид економічно вигіднішим, очільники СС, поліції, регіональні військові командувачі, представники нацистської партії розробили програму конфіскації і перерозподілу майна убитих євреїв. Тонни одягу зберігали, чистили, латали й роздавали етнічним німцям-біженцям, які мали колонізувати щойно захоплені території. Наприкінці 1941 р. Шюкінг бачила гори одягу⁴¹ на складі Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення (NSV). Вона пішла туди, щоб знайти речі для українських помічниць із кухні. Деякі колеги захоплено дякували німецьким солдатам, які відчинили для них склад, і закричали «Хайль Гітлер!», коли побачили трофеї. Шюкінг була шокована, побачивши стоси дитячого одягу, і не взяла нічого. Дехто з її колег також почувався незручно. Шюкінг написала додому і попросила матір і друзів ніколи не брати нічого від NSV, бо це були речі убитих євреїв.

Кожного тижня вона їздила⁴² за 100 кілометрів від Новограду-Волинського до Рівного за постачанням. Саме там вона вперше стикнулася з гетто. Вона бачила, як виводили єврейських жінок і дітей у липні 1942 р., можливо, це була частина тієї самої операції, свідком якої була Ільзе Штруве. Ці жінки, напевно, не зустрічалися в Рівному, однак там перетнулися їхні долі, і їхня реакція на події була схожою, хоч вони й були геть різного походження. Як і Штруве, Аннетте Шюкінг відчувала безпомічність, страх і відчай. Однак була і межа їхнього співчуття. Обидві питали себе: зрештою, що ми можемо зробити? Вони завантажували себе роботою і розважалися з колегами на пікніках і концертах. Серед тисяч солдатів було небагато жінок, тож вони ретельно уникали в натовпі найжорсткіших чоловіків: есесівців

⁴⁰ Свідчення Блюми Бронфін у листі до Іллі Еренбурга, 1944 р., передрук у: Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories* (Indiana University Press, 2010), pp. 151–54.

⁴¹ Інтерв'ю Аннетте Шюкінг-Гомеєр з авторкою і Кристофом Маухом 30 березня 2010 р., також у статті «Der Spiegel» від 28 січня 2010 р.

⁴² 5 листопада 1941 р. окружний комісар Рівного Вернер Беєр організував масове вбивство близько 17 тисяч євреїв, яке відбулося 6–7 листопада 1941 р. Виконавцями були загоны поліції порядку 320, 315, 69 і ЕК 5. Див.: Brandon and Lower, eds., *The Shoah in Ukraine*, p. 43. (У 2015 р. у видавництві «Дух і Літера» вийшов український переклад цієї книжки. – Прим. ред.).

та інших представників окупаційної влади, які любили розмахувати батогами і пістолетами.

По кількох тижнях перебування в Україні, побачивши докази масових убивств у Рівному на початку листопада 1941 р. й жахливі умови, в яких жили єврейські робітники, яких згодом було також убито, Шюкінг писала до матері: «Те, що говорить батько, правда. Людей без моральних принципів видає дивний запах. Я зараз розрізняю цих людей: більшість із них справді пахне кров'ю. Ой, мамо, наш світ – це страшна бійня»⁴³.

Серед десятків тисяч неодружених жінок, які працювали у військових, адміністративних установах, а також у приватних компаніях, Шюкінг і Штруве були представницями найбільшої категорії жінок – спостерігачок. Їм не випала нагода безпосередньо брати участь у насильстві, або, як сказали б деякі екстремісти, «можливість» співпрацювати. Вони були німецькими патріотками, які виконували свій громадянський обов'язок. Вони були допитливими і шукали пригод. Щойно вони потрапляли на східні території і ставали свідками таких злочинів, як ліквідація гетто у Рівному, вони переживали тривогу і шок.

Секретарка у Слонімі⁴⁴ в Білорусі якось прокинулась о четвертій ранку, почувши постріли. Упродовж довгих годин вона бачила з вікна, як тисячі євреїв виганяли великими натовпами з гетто і шикували під звуки безугавної стрілянини. Гетто охопило полум'я. Наступного дня, коли їй дозволили вийти з кварталу (есесівці і поліцейські не випускали їх під час «акції»), вона побачила на вулиці вздовж гетто два довгі ряди обгорілих тіл євреїв. Як Шюкінг і Штруве, вона не могла уникнути зіткнення з масовими убивствами. Вона їх не підтримувала, але і не могла їх зупинити.

⁴³ Лист Аннетте Шюкінг-Гомеєр до батьків від 5 листопада 1941 р. із Новоград-Волинського. Інтерв'ю Аннетте Шюкінг-Гомеєр з авторкою і Кристофом Маухом від 30 березня 2010 р., зберігається в USHMMА.

⁴⁴ Свідчення Емілії Горст від 10 травня 1961 р.: BAL, 162/5088.

Розділ 4

СПІВУЧАСНИЦІ

Такі жінки, як Аннетте Шюкінг, Ільзе Штруве, Інґелен Івенс і Еріка Ор, не були особливими під час війни. Вони стали особливими після її закінчення. З-поміж сотень тисяч жінок, які поїхали на схід, лише деякі оприлюднили згодом свої свідчення або публічно розповіли¹ про єврейських жертв і злочини, свідками яких вони стали. Ці чотири жінки зробили це. За часів нацизму багато жінок охоче вдягли уніформу, приймали свою новонабуту дорослість і громадянську ідентичність у нацистському русі. Потім, у 1945 р., вони відшили символіку, заховали свої уніформи в шухляди і скрині на горищах. Вони нікому не розповідали, звідки походять речі, які вони вкрали на сході, зокрема, особисті речі вбитих євреїв.

Колективне мовчання німецьких жінок після війни має багато причин і, зокрема, пов'язане з почуттями сорому, горя і страху. Очевидно, що приховувати факт перебування на місцях масових убивств на сході було в інтересах самих жінок. Навіть якби вони хотіли розповісти про це, охочих слухати було небагато. Немає соціальної традиції, яка б спонукала жінок говорити про жорстокість на війні², яку вони побачили, пережили або якій потурали. Навпаки, німецькі жінки могли говорити тільки про труднощі й жертвовність, через які вони проходили на домашньому фронті³: про важку чоловічу роботу

¹ Joanne Sayer, *Women without a Past? German Autobiographical Writings and Fascism* (Rodopi, 2007), p. 2. Дякую Маріон Дешмух за це джерело.

² Див.: Rosemarie Killius, ed., *Frauen für die Front: Gespräche mit Wehrmachtshelferinnen* (Militzke Verlag, 2003); Margarete Dörr, "Wer die Zeit nicht miterlebt hat...": *Frauen-erfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach*, vol. 2, *Kriegsalltag* (Campus Verlag, 1998).

³ У цих розповідях ішлося про щоденні господарські клопоти: приготування їжі, пошуки пального, мила, одягу, бомбардування і бездомність. Див.: Kathrin

(наприклад, як вони водили трамваї, патрулювали базари, керували фермерським господарством), про страшні бомбардування їхніх міст, про брак житла, біженців і післявоєнний голод. Вдячних слухачів мали історії, які утверджували традиційні ролі жінок у воєнний час: про відданих захисниць дому, про наречених, які чекали на повернення чоловіків, і невинних мучениць.

Можна припустити, що саме через молодий вік багато жінок пішли з духом часу й захопилися нацистським рухом. Чи не було це пізніше використано як виправдання? У своїх мемуарах, інтерв'ю і навіть у промовах на лавах підсудних німецькі жінки часом пояснювали свої ганебні дії саме так: «Ой, я була тоді така молода». Молоді жінки справді можуть бути наївними і поступливими. Але під час війни, наблизившись упритул до жадливих діянь своєї нації, кожна з них мала зробити власний вибір. І хоча вони не могли полишити своє робоче місце або не помічати ознак геноциду, у них завжди був вибір, як поводитись під час та після війни.

Багато німецьких жінок стикалися з геноцидом на різних його стадіях. Котрась зазірала за колючий дріт гетто з цікавості, котрась знаходила масові поховання, у якоїсь, як-от у Аннетте Шюкінг, була нагода попорпатися в особистих речах і одязі вбитих євреїв. Вони, як Інґелен Івенс, бачили єврейських утікачів, котрі шукали допомоги на шкільному майданчику, вони, як Ільзе Штруве, спостерігали з вікна, як євреїв ведуть на розстріл за місто, і чули звуки пострілів. Щоб захистити себе, більшість із них воліла заплющити очі. А як мали чинити жінки, які перебували в центрі машини Голокосту і не могли не звертати ні на що уваги?

У студіях Голокосту окреслено тип злочинця, прототипами якого є Адольф Айхман та інші, котрі організовували депортації та вбивства євреїв, перебуваючи у штаб-квартирі в Берліні. Це так звані вбивці-чиновники, або «вбивці за офісним столом». Вони чинять геноцид, віддаючи накази, їхня зброя – це ручка або друкарська машинка. Цей новий тип організаторів і виконавців геноциду перед-

Kompisch, *Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus* (Böhlau, 2008), p. 85; Nicole Ann Dombrowski, "Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs? Women's Relationship to Combat and the Fortification of the Home Front in the Twentieth Century," in Nicole Ann Dombrowski, ed., *Women and War in the Twentieth Century* (Routledge, 2004), pp. 2–3; Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare* (Basic, 2000) (зокрема, розділ 10 "Women Go to War").

бачав, що папери, як і ті, хто їх готує, залишаються чистими і незаплямованими кров'ю. Офісні вбивці просто виконують свій обов'язок. Відправляючи на страту десятки тисяч людей, вони переконані, що залишаються порядними і цивілізованими громадянами, невинуватими у злочинах. А як щодо жінок, які працювали у нацистських офісах, помічниць керівників, чиї жваві пальці тиснули клавіші друкарських машинок і чиї чисті руки передавали накази вбивати?

Через розширення імперії Гітлера жінкам доводилося виконувати дедалі більше завдань⁴: вони мали управляти не лише фермами і господарствами, а й державними справами і приватними підприємствами. Кількість жінок, які працювали в офісах Гестапо в Берліні й Відні, була дуже великою і становила 40 відсотків наприкінці війни. Жінки мали підтримувати чоловіків і обійняти їхні посади, якщо потрібно буде звільнити чоловіків для служби на фронті. Нагальні потреби війни прискорили тенденції ринку праці міжвоєнного періоду і змінили освітню політику 1930-х рр. Доступ жінок до вищої освіти на деякий час розширився⁵, жінки обійняли велику кількість посад в урядових установах, унаслідок чого виникла нова жіноча професійна ієрархія: від простих секретарок до вищого керівництва. Однак така соціальна мобільність мала свою ціну – участь в організації масових убивств.

Секретарки, діловодки, машиністки, операторки зв'язку⁶ були прив'язані до бюрократичних щупалець системи управління Райху.

⁴ Жінки обійняли посади, які полишили чоловіки у 1944–1945 рр. У віденському офісі Гестапо працювали 183 адміністраторки, а в Берліні – 600 жінок з-поміж 1500 співробітників. Див.: Kompisch, *Täterinnen*, p. 85.

⁵ Багато середніх шкіл перетворили на військові казарми і шпиталі, але коли молоді хлопці пішли на фронт, велика кількість жінок повернулася до навчання в університетах. Зарахування на освітні програми жінок різко пішло вгору. Наприклад, в університеті Франкфурта у 1943 р. жінки становили понад 50 відсотків загальної кількості студентів. У популярній комедії воєнного часу «Unser Fräulein Doktor» (1940) головною героїнею була хитра, освічена жінка, яка підміняла свого коханця-лікаря у різних несподіваних ролях, тобто жінок підбадьорювали, а не глумилися над ними. Див.: Christoph Dörner et al., *Die Braune Machtergreifung: Universität Frankfurt, 1930–1945* (Nexus/Druckladen, 1989), p. 96; Dörr, “*Wer die Zeit nicht miterlebt hat...*” p. 125.

⁶ Кількість німців, які працювали в комісаріатах, була різною, у Ліді, наприклад, їх було 86. В окружному офісі в Барановичах у вересні 1941 р. працювали шість чоловіків. Станом на 20 січня 1943 р. у штаті було 19 німецьких чоловіків і сім жінок (і місцевого населення – 95 чоловіків і 66 жінок). На 24 червня 1944 р. – 26 чоловіків

Якщо припустити, що пересічно одна помічниця була підлеглою п'ятьох чоловіків-керівників, то кількість жінок в установах цивільної адміністрації окупованої нацистами Польщі мала становити близько п'яти тисяч. Ця цифра була вдвічі більшою на території України, Білорусі і країн Балтії разом. Більшість співробітниць центральних офісів, де розробляли і впроваджували Голокост (як-от офіси окружних комісарів або Департамент у справах євреїв поліції безпеки Райху⁷), пояснювали, що, беручи участь у масових убивствах, вони «просто виконували свою роботу». Але їхня буденна робота спричиняла небачені злочини. Жодна з них не може посилатися на те, що не знала, як наслідки її роботи впливали на людей.

Про внутрішні механізми роботи цих відомств написано мало: подеколи через неувагу до відвертих свідчень секретарок, які перебували всередині системи, почасти через неувагу до розповідей тих, хто пережив Голокост, стикався із цими жінками й засвідчив їхню присутність на місцях масових злочинів. У системі локальної ієрархії німецьких адміністраторок саме секретарок найчастіше бачили поряд з окружними комісарами (регіональними губернаторами). Комісарів було небагато (зважаючи на розміри територій, якими вони управляли), однак зовні вони були дуже помітними: їх глузливо називали фазанами через колір уніформи (яскравий гірчично-коричневий із барвистими нацистськими нашивками і відзнаками). Асистентки комісарів мали прізвисько *Goldammern* – «вівсянки»⁸ (це маленька пташка, схожа на горобця, гніздиться в канавах і чагарниках). У невеликих населених пунктах, як-от польсько-литовське містечко Ліда, німецькі посадовці проводили разом багато часу: вдома, у шко-

і десять жінок в офісі; чотири чоловіки і три асистентки – у німецькому суді; три жінки (зокрема, дві медсестри) – у Націонал-соціалістичній службі з питань соціального забезпечення населення. Комісар цього округу Вернер привіз дружину і чотирьох дітей у листопаді 1942 р. Див.: NARA, RG 242, T454, roll 102, Звіт окружного комісара Генніга, Ліда, 15 серпня 1944 р.; Звіт окружного комісара Вернера про ситуацію та діяльність, Барановичі, 11 серпня 1944 р.

⁷ Відділ II/112, який займався, зокрема, і єврейським питанням, було створено не пізніше 1934 р. як структурну одиницю Головного управління безпеки Райху. У 1939 р. це управління об'єднало у своїй структурі політичну та кримінальну поліцію і службу безпеки. У вересні 1939 р. відділ II/112 було перейменовано на відділ IV B4 Головного управління безпеки Райху. Від грудня 1939 р. цей департамент очолив Адольф Айхман, який працював там ще з 1934 р. – *Прим. ред.*

⁸ Про це згадано в мемуарах Еріки Зумм. Див.: Erika Summ, *Schäfers Tochter: Die Geschichte der Frontschwester* (Zeitgut Verlag, 2006), p. 130.

лах, їдальнях, на роботі, на пікніках і під час відпочинку біля місцевих озер і річок.

Серед німецької еліти у Ліді була молода жінка Лізелотте Маер, яка вважала за краще бути на службі на сході⁹, а не працювати на заводі у Лейпцигу. Вона пройшла одномісячну підготовку у замку Крьоссінзее в Померанії, зокрема, вчилася стріляти з пістолета. Під час тренувань її увагу привернув один із високопосадовців, симпатичний штурмовик Герман Ганвег. Він був майже вдвічі старший за неї, побудував кар'єру в партійній адміністрації, і, як і більшість «давніх відданих бійців», отримав синекуру в імперії¹⁰. Вони провели певний час у Мінську разом і закохалися. Ганвег наполіг, щоб Лізелотте приєдналася до нього, коли він обійняв посаду окружного комісара Ліді. Вони прибули до міста на початку осені 1941 р., на той момент айнзацгрупа уже прочесала місто і винищила єврейську інтелігенцію та пацієнтів-євреїв у лікарнях. Однак на цій території ще залишилися тисячі євреїв, тож Ганвег мав завдання¹¹ звільнити від них регіон (*Judenfrei*).

Двадцятидворічна Маер навчилася бути поряд із Ганвегом і поєднувати приємне з корисним. Вона супроводжувала його всюди. Її стіл стояв перед дверима до його офісу, тож вона контролювала до-

⁹ Наступник Ганвега в Ліді влітку 1944 р. жалівся, що багато жінок їхали на схід не служити Райху, а задовольняти власні потреби. За словами комісара, жінки, які залишилися вдома, мали самі прибирати і прати. Жінки ж на сході поводитися як примадонни, маючи служниць і гардеробні кімнати (ішлося про секретарок і дружин посадовців). Звіт окружного комісара Кенніга від 15 серпня 1944 р.: NARA, RG 242, T454, roll 102, frame 000162.

¹⁰ Ганвег хотів зберегти робітників для своїх будівельних проектів, які мали втілювати його імперські фантазії й особисті потреби. Він був не настільки кривавим, як його заступник Віндиш, однак не перешкоджав операціям із масових убивств. Ганвег спілкувався зі «своїми» єврейськими робітниками з достатньою повагою і цінував їхню роботу. Через свою порівняну поблагливість він мав відповідати на скарги, які подавали проти нього Віндиш, СС і поліція: NARA, RG 242, roll 21, frames 000580 and 000587, звіт від 29 грудня 1942 р. Вільгельма Кубе до радника з питань персоналу Розенбергу і його відповідь Кубе від 15 січня 1943 р.

¹¹ У своїх свідченнях Центральному комітету звільнених євреїв у 1947 р. у Мюнхені більшість тих, хто пережив Голокост, називали Віндиша, заступника Ганвега, найгіршим злочинцем в адміністрації Ліді. Також зазначали, що Ганвег був присутнім на селекціях, але саме Віндиш за будь-якої нагоди принижував, бив і убивав євреїв. Record Group M.21, War Criminals' Section, Legal Department at the Central Committee of Liberated Jews, File 184, 28 pp., YVA. Дякую Вайтману Беорну за те, що поділився архівними джерелами про Ліду і Слонім.

ступ до свого начальника. Вона знала усіх членів юденрату (єврейської ради), і навіть через двадцять років після закінчення війни могла назвати їхні імена. Також вона була близька до родини Ганвега, хоча, можливо, не з власної волі. Ганвег наказав Маєр супроводжувати його дружину і трьох дітей під час переїзду до Ліди. Діти Ганвега називали Маєр «віцемамою»¹², дружина – «Брутом».

У Ліді діти Ганвега навчалися у спеціалізованій німецькій школі й гуляли у місцевих парках і лісах. Для них стало буденною справою ходити разом із батьками до крамниць в єврейському гетто, де тисячі євреїв намагалися вижити і виконували будь-яке замовлення чи забаганку місцевих німців. Щоб задобрити комісара, на день народження його сина група єврейських майстрів створила детально розроблений електропотяг. Також майстри подарували Ганвегу набір каблучок: по одній для кожного члена родини. Дотепер каблучка комісара є цінною сімейною реліквією¹³. Це виріб зі срібла з бурштином, із зображенням фамільного герба Ганвега – мініатюрною сокирою і жезлом, майстерно вирізаним художником. Це філігранна робота з надзвичайною увагою до дрібних деталей.

У старому Райху накопичувалися проблеми воєнного часу: бракувало їжі й житла, тож багатства сходу були дуже привабливими. Секретарки напевно отримували листи та посилки з дому, однак обсяг пересилань зі сходу до Німеччини був набагато більшим. Персонал окупованих територій завантажував награбоване добро у вагони потягів і відправляв додому, в Німеччину й Австрію:

¹² Свідчення Ебергарда Ганвега від 15 жовтня 1964 р.: BAL, 162/3433. У 1964 р. Ганвег розповів, що він приїхав до Ліди разом із Маєр навесні 1942 р., а невдовзі після цього відбулися масові вбивства. Про нацистську окупацію Ліди див.: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschaft s- und Vernichtungskriegspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburger Edition, 1999); Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland, 1941–1944* (Droste Verlag, 1998); свідчення Йоахіма Л. (з колишнього 727-го піхотного полку в Ліді), 7 травня 1965 р.: BAL, B162/3440.

¹³ Інтерв'ю Ганвега з авторкою від 20 вересня 2010 р., Ланггенс, Німеччина. Також див.: *Sefer Lida*, Lida Memorial Book, ed. Alexander Manor, Itzhak Ganusovitch, and Aba Lando (Tel Aviv, 1970), p. 294. Схожу історію було задокументовано в Бучачі (Україна): керівник сільської управи при німецькій цивільній адміністрації привіз із собою дружину і трьох дітей. Один із хлопчиків отримав у подарунок коника, якого вирізав із дерева єврейський робітник. Командувач Отто Вехтер був дуже цим незадоволений. В 162/1673, свідчення Генрієтте Бау, колишньої дружини Річарда Лізберга від 23 квітня 1969 р. Дякую Омеру Бартову за це джерело.

яйця, борошно, цукор, одяг і побутові товари. Це була найбільша в історії кампанія з організованого грабунку й економічної експлуатації, а німецькі жінки були її безпосередніми агентками і бенефіціарками.

Режим не підтримував такої самодіяльності. Офіційно єврейське майно було власністю Райху і не мало переходити в індивідуальне використання. Мародерів, і жінок також, подеколи карали і навіть страчували за розкрадання майна Райху. Однак, очевидно, що у мародерстві залишалось мало місця для послуху фюреру, адже масовий грабж був невід'ємною частиною економіки Третього райху. Якщо ти виконував брудну роботу з реалізації масових убивств, ти очікував на винагороду. Жадібність німецьких чоловіків і жінок, які займалися мародерством, здавалося, була невситимою. Наприклад, дружина поліцейського у Варшаві вкрала стільки, що забракло місця, де усе це зберігати: вона складала надворі біля свого будинку. Заповзятлива дружина поліцейського у Львові вирішила торгувати вкраденим майном і безсоромно влаштувала крамницю на тій самій вулиці, де працював її чоловік. Дружини високопосадовців хизувалися вкраденим хутром і вимагали найкращих житлових умов. Вони наказували єврейським майстрам обкладати вкраденими порцеляновими кахлями розкішні вбиральні і будувати незвичайні балкони. Через кричущі зловживання під час війни писали доповідні записки і проводили розслідування¹⁴.

Розподіл і використання єврейського майна біля місць масових убивств сприймали як тріумф і привід для святкування. Унаслідок опе-

¹⁴ Див.: Доповідна щодо поведінки німців із Райху на окупованих територіях (Галичина), травень 1943 р., зберігається в ІТS. Цей звіт був спробою поліції СС викрити й ослабити своїх суперників у цивільній адміністрації: майорів, окружних чиновників і місцевих забудовників. Через боротьбу за владу факти про негідну поведінку могли бути перебільшеними, однак у звіті наведено дані про корупцію, пов'язану з Голокостом і злочинною змовою німецьких жінок на сході. Щодо продуктів харчування, які переправляли зі сходу до Райху, див. листи, перехоплені Абвером, про відвантаження у березні й квітні 1943 р., також щодо критики Вермахтом чорного ринку і мародерства: ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 1, 21. Також див.: Götz Aly, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State* (Picador, 2008); Catherine Epstein, *Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland* (Oxford University Press, 2012) (на с. 269 ідеться про фортецю Грайзера у Марієнзеє, на с. 276 – про його колекцію вина, оцінену в 300 тисяч доларів).

рації «Райнгард»¹⁵ (нацистської кампанії, під час якої в газових камерах таборів у Белжеці, Собіборі і Треблінці було знищено від 1,7 до 2 мільйонів євреїв із Польщі та інших країн) утворилося одне з найбільших сховищ награваного майна на європейських територіях, окупованих нацистами. На купі цих трофеїв біля Любліна «сидів» керівник операції зі знищення генерал-майор СС Оділо Глобочник, а довкола нього були його «дами». За словами його колишньої помічниці, секретарки Глобочника «залюбки» готували списки євреїв¹⁶, яких депортували до Треблінки, списки євреїв, яких було вбито, й описи конфіскованого майна.

Коханки і секретарки Глобочника не були безпосередніми убивцями під час Голокосту, принаймні про це немає жодних документальних свідчень. Однак вони були співучасницями злочинів: записували і друкували накази про пограбування, депортації та масові вбивства євреїв. Вони передавали Гімmlеру звіти Глобочника про «успішне» виконання операцій під час «остаточного розв'язання єврейського питання». Вони створювали безпечні тихі гавані на роботі й удома для вищих посадовців, таких як Глобочник¹⁷, і, відповідно, нормалізували те, що було неприйнятним.

Син Ганвега¹⁸ любив гратися у майстернях гетто, й одного дня він не побачив там євреїв. Він не здивувався, коли підслухав розмову

¹⁵ Див.: Peter Black, "Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard," *Holocaust and Genocide Studies* 25, no. 1 (2011): 1–99; Peter Black, "Odilo Globocnik – Himmler's Vorposten im Osten," in Ronald Smelser et al., eds., *Die Braune Elite* (Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, 1993); Dieter Pohl, "Die Stellung des Distrikts Lublin in der 'Endlösung der Judenfrage,'" in Bogdan Musial, ed., "Aktion Reinhardt": *Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944* (Fibre Verlag, 2004).

¹⁶ Свідчення Рунгофа у суді Вісбадена 15 вересня 1961 р., див.: Berndt Rieger, *Creator of Nazi Death Camps: The Life of Odilo Globocnik* (Vallentine Mitchell, 2007), pp. 72, 82. Гільманн «звільнили» від обов'язків у Любліні через проблеми зі здоров'ям і плітки про її єврейське походження. Див.: Joseph Poprzeczny, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East* (McFarland, 2004).

¹⁷ Однак до кінця літа 1943 р. Глобочник потрапив у неласку райхсфюрера через свою надто зухвалу поведінку. Див.: Bogdan Musial, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement* (Harrossowitz Verlag, 1999), pp. 201–8; David Silberklang, "Only the Gates of Tears Were Not Locked: The Holocaust in the Lublin District of Poland" (forthcoming); Peter R. Black, "Rehearsal for 'Reinhard'? Odilo Globocnik and the Lublin Selbstschutz," *Central European History* 25, no. 2 (1992): 204–26.

¹⁸ Майстерні гетто було ліквідовано 18 вересня 1943 р. Тих робітників, які ще залишалися живими, відправили у газові камери Собібора і Майданека. Син Ганвега, який поїхав із Ліди до вересня 1943 р., напевно, згадує попередні масові вбивства. Див. свідчення Ебергарда Ганвега, 15 жовтня 1964 р.: BAL, 162/3433, а також його інтерв'ю з авторкою від 31 липня 2010 р.

дорослих про те, що майже усіх євреїв було знищено, оскільки євреїв регулярно вбивали як у самому містечку Ліда, так і на околицях. Перша і найкривавіша бійня¹⁹ відбулася 8 травня 1942 р. за два кілометри від Ліди. Близько 5670 євреїв вивезли на околиці, змусили роздягнутися і стати на коліна перед могилою, а потім їх застрелили. Єврейські робітники засипали тіла вапном і землею. Потім Ганвеґ і його підлеглі наказали робітникам, які щойно поховали своїх близьких, вклонитися і подякувати за те, що їх залишили в живих. На вулицях Ліди лежало багато тіл дітей і людей старшого віку. Ці жертви були надто малими або немічними, щоб дійти до місця своєї страти самотужки.

Усі секретарки в офісах бачили метушню і чули звуки пострілів. Однак Лізелотте Маєр не була лише пасивним свідком: вона брала участь у плануванні масових убивств і особисто була присутня на більш ніж одній операції, які відбувалися у 1941–1943 рр. У післявоєнних свідченнях щодо злочинів, учинених адміністрацією комісара Ліди, було зазначено, що Маєр була найбільш обізнаною особою, «краще проінформованою, ніж багато хто з офіційних осіб»²⁰.

Маєр була дипломованою бухгалтеркою²¹ і разом із Ганвеґом відчувала єврейські майстерні три-чотири рази на тиждень, вела до-

¹⁹ 5–12 травня 1942 р. відбулося кілька операцій із масових убивств у регіоні довкола Ліди (Радунь, Вороново, Щучин), в результаті яких було вбито понад 20 тисяч євреїв. Див. свідчення того, хто вижив (*Churban Wilno*), звіт генерального комісара Білорусі (який місяць – важко прочитати, але не раніше ніж 29 липня 1942 р.) щодо «партизанської війни і єврейських акцій», скорочено у звіті про радянське розслідування та екструзію могил від вересня 1947 в архіві ITS, Doc No. 82176805 #1 (1.2.7.6/0007/1383/0233, Archivnummer 3090). У свідченні 1962 р. Сьоми Пупко, який пережив Голокост, ідеться про Ганвеґа і Маєр як про «Ганенберга зі своєю подружкою Меркель, садисткою», цит. за: *Sefer Lida*, Lida Memorial Book, переклад на <http://www.jewishgen.org/Yizkor/lida/lid307.html#Page311>. Масові вбивства 8 травня 1942 р. здійснили колишні члени айнзацкоманди 9 (офіс SD у Барановичах) і місцеві колаборанти. Також див.: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust* (Yad Vashem, 2009), vol. 1, *Lida*, pp. 396–97. Місцевими поплічниками могли бути литовці, поляки, білоруси чи латвійці, свідчення про їхні національності є суперечливими. Див.: Wolfgang Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland* (Ferdinand Schöningh, 2006), pp. 885–86. Триста євреїв пережили війну в Ліді. Більшість із тих, хто втікли в ліси, приєдналися до партизанського загону Бельських. Про цей рух опору згадано у знятому нещодавно фільмі «Опір» («Defiance», 2008), створеному за мотивами книжки Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans* (Oxford, 1994).

²⁰ Свідчення Йоанни Луїзи Зетлоу, 9 жовтня 1964 р.: BAL, 162/3433.

²¹ Свідчення Лізелотте Маєр Лерм від 19 вересня 1963 р.: BAL, 162/3425; свідчення від 5 вересня 1966 р.: BAL, 162/3450. У своєму свідченні від 19 вересня 1963 р. Лерм говорить, що встанне бачила Альтмана восени 1943 р., коли ліквідували гетто. Син Ганвеґа пам'ятав Тененбаума, якого також згадує Лерм.

кладний облік замовлень німців на товари і постачання від єврейських робітників. Вона обговорювала замовлення з членами юденрату й інженером Альтманном, головою єврейської ради. Також вона робила власні замовлення. Єврейський робітник згадував:

Чиновники комісаріату, німецькі офіцери та члени їхніх родин дбали за свій інтерес і засипали майстерні своїми замовленнями, які виконувалися вчасно. Спеціальний відділ майстерень виробляв різноманітні вироби із залишків шкіри зі зрутєвих фабрик: ремені, гаманці, жіночі сумочки, коробки у смужку і біжутерію, яка дуже подобалася службовцям комісаріату²².

Єврейські робітники виконували кожну забаганку Маєр і Ганвега: збудували басейн²³ для їхнього задоволення, відремонтували віллу, а також подавали делікатеси, коли вони лежали голими в ліжку після статевого акту. Нині важко повірити, що у коловороті насилля могли розвиватися інтимні стосунки. Однак жахи Голокосту були не просто тлом для любовної інтриги Маєр і Ганвега, вони були основою, яка розпалювала їхню пристрасть. Обоє шаленіли від новознайденної влади і тепленького містечка, це відчуття німецькою називають *Ostrausch* – «східна лихоманка»²⁴. Це була ейфорія, яка втілювалася у сексі й насильстві²⁵.

²² *Sefer Lida*, Lida Memorial Book, p. 294. Поліція безпеки Латвії веда слідство щодо експлуатації жінками єврейських робітників задля власної вигоди. У справі, яка стосувалася місцевої шкіряної фабрики, кілька жінок були пов'язані з окружним комісаром Шауленом. KdS Lettland, Ermittlungsverfahren, betr: Lederwerk in Schaulen, 10 Jan. 1943: NARA, RG 242, T454, roll 15.

²³ Свідчення Лізелотте Маєр від 19 вересня 1963 р., 6 жовтня 1964 р. і 6 вересня 1966 р.: BAL, 162/3425. Дякую Вайтману Беорну за те, що звернув мою увагу на це джерело.

²⁴ Про *Ostrausch*, «інтоксикацію Сходом», як просторово-колоніальну ейфорію, а не як сексуальну, див.: Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (Yale University Press, 2003), p. 125.

²⁵ Згвалтованих жінок ненімецького походження німці зазвичай убивали, щоб приховати злочин – змішування рас. Свідчення Ерні Леонард від 14 грудня 1960 р., BAL, 162/1682. Свідчення пані Інгеборг Грубер (нар. 1922 р.), Мангайм, 11 жовтня 1960 р., ВАК, 9 Js 716/59. Інтерв'ю Григорія Денисенко з авторкою, 11 серпня 1993 р., Житомир, Україна. Також див.: Abschlussbericht, Becker Case, BAL, 204 AR-Z 129/67, 1023; Dagmar Herzog, ed., *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century* (Palgrave Macmillan, 2011). Про переплетення у чоловічому мозку нервових ланцюжків, які контролюють сексуальність і насильство, див.: *Scientific American*, "Sex and Violence Linked in the Brain," February, 2011. Є документальні підтвердження того, що німецькі чоловіки гвалтували і вбивали єврейських жінок, однак невідомо, наскільки

Коханка-секретарка Ганвега стала його довіреною особою. Він надав Маєр доступ²⁶ до робочого сейфа, де зберігалися секретні документи і накази. Маєр не була звичайною стенографісткою, яка записує з голосу, вона часто сама складала накази і вирішувала поточні питання разом з іншими німецькими офіцерами, зокрема, очільниками жандармів. Під час допиту після війни Маєр не могла згадати, чи давала особисто дозвіл на розстріл 16 євреїв, які записнілися на роботу. Свідки саме її назвали ініціаторкою злочину. Під час секретних засідань із планування масових розстрілів Маєр вела записи і координувала логістику разом із виконавцями із секретної поліції (SD), місцевої жандармерії, мером міста і представником комісара з «єврейських питань». Вона надзвичайно обережно ставилася до того, що викладала на папері. Пізніше вона говорила, що «було мало записів про “акції” щодо євреїв, усе було цілком таємно». Її начальник просто усно повідомляв місцевому очільнику поліції і службовому персоналу, де і коли потрібно вирити масові могили.

У шухляді робочого стола Маєр тримала омріяну багатьма офісну печатку. Це означало, що вона мала право підписувати документи замість комісара. Офіційна печатка і спеціальні бланки, як-от посвідчення робітника (так звана «Золота картка») були бюрократичними інструментами, що могли врятувати життя. Для євреїв єдиним способом уникнути розстрільної ями, окрім втечі й самогубства, було отримати направлення на роботу. Комісар та його адміністрація мали виняткове право²⁷ визначати, чи є людина євреєм, кого потрібно вбити, а кого залишити живим. Секретарки, які брали участь у

поширеним було це явище. Оскільки нацистське керівництво кримінально переслідувало німців за змішування рас, єврейських жертв і свідків цих злочинів убивали. Щоб захистити власну гідність, жінки, які пережили Голокост, відмовлялися розповідати про це. Єврейку Джулі Себек, яка пережила Голокост і мешкала у Відні, кілька разів питали про це під час розслідування злочинів у Мінську. У травні 1942 р. її відправили спочатку до Мінська, потім до Тростенця. Вона згадувала випадки, коли єврейських жінок гвалтували і потім вбивали (20 березня 1962 р.: ВАР, Sta, 9 Js 716/59). Див.: Sonja M. Hedgpeh and Rochelle G. Saidel, eds., *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust* (Brandeis University Press, 2010); John Roth and Carole Rittner, eds., *Rape: Weapon of War and Genocide* (Paragon, 2012).

²⁶ Свідчення Лізелотте Меєр Лерм від 6 вересня 1966 р.: ВАР, 162/3425. Особиста секретарка Артура Грайзера Ельза Клаассен була єдиною людиною, крім Грайзера, хто мав доступ до сейфу, де зберігалися секретні накази Райху і кореспонденція. Див.: Epstein, *Model Nazi*, p. 142.

²⁷ “Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten, Teil II: Reichskommissariat Ukraine” (Brown File): ДАРФ, ф. Р.-7021, оп. 148, стр. 183.

відборі єврейського трудового персоналу, мали своїх улюбленців. У Маєр такою була перукарка, яка приходила до німкені у приватні покої. Для Маєр ця єврейка була корисною, однак інших євреїв вона називала «*Dreck*» – сміттям.

У Слонімі (теперішня Білорусь) асистентка окружного комісара Ерна Райхманн дивилася на колону з двох тисяч євреїв, яких вели до місця масового розстрілу. Деяких єврейських робітників витягали з колони за списком, який вона склала, або у випадковому порядку. Зокрема, Райхманн забрала з колони єврейську жінку, яка «не доплела їй светр»²⁸.

На думку нацистів, навіть кваліфіковані єврейські робітники не були незамінними. Позбавлені людської гідності, євреї ставали рабами й іграшками в руках німецьких наглядачів і наглядачок. Убивство євреїв було у Ліді джерелом розваг, щось на кшталт полювання на кроликів. Один із євреїв, який пережив Голокост, згадував:

У неділю усіх євреїв Ліді покликали до лісу поблизу міста: вони мали виганяти кроликів, які ховалися у кущах, і гнати їх у бік мисливців. Зрештою зібрали кількасот чоловіків, і довга колона євреїв вирушила до лісу, вщерть заметеного снігом. Євреї тремтіли від холоду і страху від того, що на них очікує. Раптом з'явилися декілька зимових екіпажів, в яких сиділи комісар Ганвеґ, високопосадовці з його адміністрації та жінки, вдягнені у красиві хутра. Усі вони були п'яними і валялися на сидіннях, кричали й обнімалися. Їхній сміх було чути здалеку. Екіпажі пронеслися повз колону, і крики стали голоснішими. Здичавілі німці глузували з євреїв, сміялися, били батогоми тих, хто був поблизу. П'яний офіцер наставив мисливську рушницю і почав стріляти в євреїв, що дуже потішило його колеґ. Кулі влучили у кількох людей із колони, які впали в калюжі власної крові²⁹.

²⁸ Свідчення Емілії Горст, секретарки на місцевій лісопильні, від 10 травня 1961 р.: ВАР, 162/5088.

²⁹ D. S. Amarant, "Life in the Lida Ghetto," p. 289, trans. Don Goldman, in *Sefer Lida, Lida Memorial Book*, <http://www.jewishgen.org/yizkor/lida/lida.html>. Цей випадок також згадано в інтерв'ю 1995 р. з Елізою Барзач (нар. 1913 р.), Сідней, Австралія (інтерв'юєрка Анна Фрідландер), SFA. У звіті СС (це власне була брудна кампанія наклепів проти суперників у цивільній адміністрації) окружного капітана в Тернополі й Раві-Руській Гергарда Гаґера описували як корумпованого бабія, який возив жінок на полювання і засипав їх подарунками, вкраденими з особистих речей євреїв. Щодо корупції в Галичині див. звіт *Verhalten der Reichsdeutschen in den besetzten Gebieten*, 14 травня 1943 р. Повний звіт зберігається в архівах ITS, кілька сторінок бракує в копії ВАР, R58/1002. Див. також фото і свідчення про масові вбивства в Ліді: LAS, Bestand J76, Nr. 569.

«Фрау Апфельбаум» із рушницею у лісах Ліді

Після війни Маєр зізналася, що брала участь у недільних розвагах і виїздах колег на полювання. Євреї були дуже легкими мішенями, і це давало неабияку втіху недосвідченим і зазвичай нетверезим стрільцям. Виснажені й голодні єврейські робітники рухалися у снігу дуже повільно. Їхні темні фігури чітко вирізнялися на білому тлі зимового пейзажу. Кільком із них пощастило ухилитися від німецьких куль і сховатися у лісі. «Дерева рятували нас»³⁰, – згадував один із тих, хто вижив у Ліді. «Ми почувалися у безпеці в хащах, вони не могли нас побачити». Маєр навіть не могла уявити, що

³⁰ Еліза Барзач, інтерв'ю 1995 р., Сідней, Австралія (інтерв'юєрка Анна Фрідландер), SFA. Барзач також описала коханку одного з Ганвегових заступників, яка була присутньої тоді, коли Вернер убив євреїв. Дякую працівникам USHMM за копію цього інтерв'ю.

через двадцять років євреї Ліди повернуться, щоб упізнати і звинуватити її³¹.

Дослідники Голокосту³² завжди концентрувалися на першій хвилі масових убивств у Радянському Союзі, вчинених оперативними загонами, відомими під назвою айнзацгрупи. На кінець 1941 р. ці елітні «ескадрони смерті» вбили близько 500 тисяч радянських євреїв. Було зібрано стільки документів щодо їхньої жахливої діяльності, що американські прокурори провели у Нюрнберзі спеціальний процес у справі айнзацгруп. Однак про тих, хто складав і друкував ці документи, які стали доказом злочинів Голокосту, майже нічого не було сказано. Щонайменше 13 стенографісток³³ служили в айнзацгрупі А. Одна з них уважно записувала цифри, які диктував їй начальник Вальтер Шталекер: близько 135 567 євреїв, комуністів і психічно хворих людей було вбито в Естонії, Латвії, Литві й Білорусі наприкінці літа і восени 1941 р. Вона допомогла надрукувати, скопіювати й офіційно засвідчити звіт на 143 сторінках, який мали відправити у Берлін зі штаб-квартири айнзацгрупи А у Ризі. На спеціальній карті, яку було додано до остаточного звіту Шталекера Гайдриху в січні 1942 р., було подано, як наближається до завершення «остаточне розв'язання єврейського питання» в *Ostland* (на сході). Біля кожного регіону було зображено труну й зазначено загальну кількість убитих євреїв, тож отримувачам звіту Шталекера не потрібно було читати весь текст.

³¹ Свідчення Лізелотте Маєр Лерм від 6 вересня 1966 р.: BAL, 162/3450. «Місцеві» німці (Маєр, Ганвег, Віндиш, Вернер) були разом із німцями-гостями, коли вони побачили колону євреїв. Див. допит Маєр від 19 вересня 1963 р.: BAL, 162/3425.

³² Hilary Earl, *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958: Atrocity, Law, and History* (Cambridge University Press, 2010). Інтерв'ю колишнього прокурора у справі айнзацгруп Бенджаміна Ференца, його дружини Гертруди Ференц з авторкою, Ніколь Домбровські й Ліндою Бішаї, Нью-Рошелл, Нью-Йорк, 15 жовтня 2005 р.

³³ Gudrun Schwarz, "Verdrängte Täterinnen: Frauen im Apparat der SS, 1939–1945," in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), p. 207. Після війни упродовж довгих років секретарку очільника Гестапо Генриха Мюллера Барбару Гельмут допитували західнонімецькі й американські представники влади. Гельмут фігурує також і в нещодавно розсекречених документах ЦРУ: <http://www.archives.gov/iwg/declassified-records/rg-263-cia-records/rg-263-mueller.html>. Коханку Мюллера Анну Шмід також допитували, див.: Richard Breitman, Norman Goda, Tim Naftali, Robert Wolfe, *U.S. Intelligence and the Nazis* (Cambridge University Press, 2005), p. 150. Дружину Віллі Суханека, ад'ютанта Гімлера, яка працювала у Гімлера секретаркою, розшукували після війни як свідка, див.: Simon Wiesenthal correspondence regarding investigation of SS Officer Horst Bender, 2 Jan. 1975, SWA.

Кількість дуже вражала, а зображення трун чітко передавали масштаб винищення євреїв. Жінки підготували тисячі сторінок таких звітів³⁴ у польових штабах СС, потім ці документи отримали у штабквартири у Берліні і поширили на території Райху.

Мапа, на якій позначено кількість євреїв, убитих айнзацгрупою А у кожному регіоні у 1941 р.³⁵

³⁴ Щодо звітів див.: Ronald Headland, *Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943* (Fairleigh Dickinson University Press, 1992).

³⁵ Написи на мапі:

Петербург

Красногвардійськ 3600

Реваль (нині – Таллінн) 963 вільний від євреїв

Рига гетто 2500

Дюнабург (нині – Даугавпілс) гетто 950

Шауляй гетто 4500

Каунас гетто 15 000

Мінськ 41 828

Напис унизу: 128 000 – приблизна кількість євреїв, що залишилися. – Прим. пер.

Гімmlер усвідомлював³⁶, що жінки є важливим трудовим ресурсом для виконання його плану геноциду. Окрім співпраці із СС на посадах наглядачок концтаборів і у ролі фертильних наречених, їм дозволили долучитися до елітної організації терору як спеціальному корпусу помічниць-адміністраторок. На початку 1942 р. Гімmlер наказав заснувати спеціальний жіночий підрозділ СС, який мав займатися звітами і діловодством – *SS-Frauenkorps*. Йому довелося переконати своїх підлеглих, що жінок треба поважати не лише за їхній біологічний потенціал, а й за організаційні вміння. У своїй відомій промові перед генералами СС у Познані у 1943 р. він хвалив колег за те, що вони відправляли доньок, сестер, наречених і подружок навчатися на новій програмі з підготовки еліти. Апелюючи до їхнього лицарського духу і благородства, він закликав їх допомогти жінкам стати частиною загальних трудових ресурсів, конче необхідних для воєнних зусиль. Щоб підтримати моральний дух кандидаток, Гімmlер відвідав підготовчу школу і запевнив, що робота в СС жодним чином їм не зашкодить, а навпаки, зробить їх ще привабливішими як наречених.

Через перебування жінок у СС і їх просування кар'єрними сходами інколи виникали конфлікти й напружені стосунки. Суперінтендантка концтабору Біркенау Йоганна Лангефельд, перша жінка на цій посаді, вітала Гімmlера під час його відвідин Аушвіцу 18 липня 1942 р. Її колега, комендант Аушвіцу Рудольф Гесс вважав, що Лангефельд є занадто самовпевненою, і сумнівався, що вона зможе реалізувати плани зі створення величезного жіночого концтабору в Біркенау. Гімmlер наполягав, що «жіночим табором має керувати жінка»³⁷.

³⁶ Промова Гімmlера у Познані, 4 жовтня 1943 р.: <http://www.nizkor.org/hweb/people/h/himmler-heinrich/posen/oct-04-43/>. Школа СС для жінок була призначена для тих, у кому «прокинулося почуття честі». Наприкінці війни близько трьох тисяч жінок (чверть із тих, що подали заяву) обіймали допоміжні й командні посади. Див.: оберштурмбанфіюрер СС, командир школи помічниць СС д-р Мучлер про абітурієнтку Дорогею Сібек (нар. 1925 р.): Prüfung, Dienstleistungszeugnis, and Verhandlung, 19 Feb. 1945: NARA, RG 242, BDC, Misc. recs., DRK personnel files, A 3345-SF B021, 130, 156. Більше про підготовку і призначення випускниць див.: Jutta Mühlberg, *Das SS Helferinnenkorps: Ausbildung, Einsatz und Entnazifizierung der weiblichen Angehörigen der Waffen-SS 1942–1949* (Hamburger Edition, 2011), p. 264.

³⁷ Лангефельд скаржилася на зазіхання Аумаєра і Мулка. Гімmlер став на її бік. Див.: Peter Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Christians Verlag, 1999), p. 483, запис від 18 липня 1942; біографія Лангефельд: Irmtraud Heike, “Johannes Langefeld: Die Biographie einer KZ-Oberaufseherin,” in *Werkstatt Geschichte* 12 (1995): 7–19.

Він підтримував кандидатуру Лангефельд на посаді старшої суперінтендантки СС і попередив, що чоловіки із СС не повинні заходити до жіночого табору.

У нацистській державі для жінок відкрилися кар'єрні можливості у таборах та інших бюрократичних установах. Ішлося не про виконання жінками підлеглих ролей, навпаки, їм пропонували посади на верхівці ієрархії з безпрецедентною владою і з поважним статусом державної службовиці в уніформі.

Коли адміністраторки і наглядачки жорстоко ставилися до в'язнів у концтаборах або друкували накази знищити євреїв, а також звинувачених у співпраці з партизанами поляків, українців, білорусів, вони допомагали зробити масові убивства стандартною оперативною процедурою. Їхні організаторські навички та індивідуальні вміння використовувала нацистська вбивча машина. У Варшаві секретарки таємної поліції працювали з документами, що стосувалися організації каральних заходів стосовно польських політв'язнів. До чого це зрештою призвело? Одна зі співробітниць пояснювала: «У коридорі лежав стос документів, скажімо, близько ста, і коли потрібно було розстріляти лише п'ятдесят людей, секретарки відбирали файли на свій розсуд. Інколи начальник підрозділу казав: «Оцю людину треба вбити, позбудьтеся цього лайна»³⁸. Однак зазвичай «секретарки самі обирали, кого буде вбито». Інколи радилися з колегами: «А як щодо цього? Так чи ні?». Цей погляд ізсередини на роботу варшавського відділка секретної поліції висвітлює найсуттєвіші риси системи нацистського терору і діловодства, і зокрема свідчить про його розмах, ідеологічну лють і щоденну неупорядкованість. І втілення цього терору залежало від щоденної роботи службовиць.

У серпні 1942 р. у Тернополі (нині – місто в Україні, під час війни – територія окупованої нацистами Польщі) 22-річна друкарка офісу Гестапо помітила, що відбувалися спеціальні засідання, які відвідували усі есесівці регіону. Після низки зустрічей її начальник поставив працівниць до відома, що наступного дня в офісі нікого з чо-

³⁸ Цит. за: Thomas Kühne, *Belonging and Genocide: Hitler's Community, 1918–1945* (Yale University Press, 2010), p. 149.

ловіків не буде, і жінки «самі мають тримати оборону». Чоловіки повернулися у чудовому настрої, розповідали історії про масові вбивства, із жахливими й огидними подробицями. Над виритою спільною могилою поклали довгу дошку, «як-от трамплін, із якого стрибають у воду». Євреїв змушували іти дошкою, снайпери стріляли в них із певної відстані, люди падали з дошки в могилу. Поліцейські СС з офісу молодшої друкарки проводили масові розстріли у Тернополі, Скалаті й Бережанах. Один чоловік підійшов до молодшої машиністки після розстрілів, простягнув руку і попросив потиснути її. Дівчина відмовилася, сказавши, що його рука брудна. «Звісно», – засміявся у відповідь поліцейський і зробив жест, наче стріляв із пістолету. Потім указав на свою уніформу і чоботи: «Дивись, онде крапля крові, і ще одна, і ще»³⁹.

Забіне Дік, яка працювала секретаркою у Головному управлінні безпеки Райху в Берліні, а згодом в офісі секретної поліції у Мінську, потиснула заплямовану кров'ю руку свого начальника. Вона вже мала десять років досвіду на цій посаді, тож хотіла просунутися по службі й отримувати більшу зарплату⁴⁰. Їй пообіцяли найкраще направлення – посаду особистої асистентки і секретарки Георга Гойзера, випускника юридичного факультету, професійного слідчого й досвідченого вбивці з айнзацгрупи А. Пізніше суд Західної Німеччини звинуватить його у вбивстві 11 103 людей.

Георг Гойзер і Забіне Дік ефективно керували управлінням і стали друзями. Пізніше Дік свідчила, що коли Гойзер мав дати вказівки

³⁹ Свідчення Хелен Дулад, Ойскірхен, 21 квітня 1966 р.: BAL, B162/2110, fol. 1, копію надала Марі Мутье, Yahad-In Unum. Також див. свідчення Марії Косчинської Шпренгер, 20 квітня 1966 р.: BAL, 162/3446. Про Голокост із погляду єврейської жінки, яку вбили в Тернополі у 1943 р.: “Briefe einer unbekanntenen Jüdin an ihre Familie (geschrieben kurz vor ihrer Hinrichtung, 1943),” Tarnopol, 7 Apr. and 26 Apr. 1943, ed. Kerrin Gräfin von Schwerin, *Frauen im Krieg: Briefe, Dokumente, Aufzeichnungen* (Nicolai Verlag, 1999), pp. 127–30. Секретарка з Мінська Інгеборг Груббер (нар. 1922 р.) 11 жовтня 1960 р. свідчила про те, як до неї чіплявся лейтенант СС після «акції», якому на палець наклали шину після масових убивств у Малому Тростенці у 1943 р. Він запрошував дівчину на місце страти – попорпатися в одязі вбитих людей: Мангайм, 11 жовтня 1960 р., BAK, Js 716/59.

⁴⁰ Біргіт Классен (нар. 1921 р.), яка працювала в Асоціації юристів націонал-соціалістичної партії, почула від свого родича Вільгельма Кубе про хороші кар'єрні можливості на сході. У серпні 1941 р. вона приїхала до Білорусі разом із кількома жінками, яких відправили працювати в офіс генерального комісара у Мінську. Її допитували у справі Гойзера 20 листопада 1959 р.: BAK, Staatsanwalt, file 9, Js 716/59.

щодо «акції» проти євреїв, він підбігав до столу своєї асистентки: «Забіне, швидко запиши!»⁴¹. Дік розуміла закодовану мову таких звернень: Гойзер міг диктувати щось про «ретельне знищення гетто», у заголовку про євреїв переважно не згадували. Зазвичай він просив Дік зробити три примірники наказів, по одному для кожного командира розстрільної бригади. Вона готувала документи, а Гойзер власноруч відвозив накази командирам загонів. Тож документи не розповсюджували серед інших людей і не робили копії для архіву. Після віддавання таких наказів атмосфера в офісі ставала спокійною, а інколи святковою і розслабленою. Чоловіки були раді, що їх не відправляють воювати проти партизан. Стріляти беззахисних євреїв було набагато легше.

Накази щодо проведення антипартизанських операцій мали особливості, зокрема, в них фіксували набагато більше деталей: імена учасників, розподіл зброї, їжі та інших припасів. У наказах щодо розстрілу євреїв, які друкувала Дік, про провіант не йшлося. Натомість виконавцям видавали шнапс. Учасники розстрільних загонів часто поверталися п'яними після «акцій» і ходили до жіночих гуртожитків. Вони витягали жінок із кімнат, начебто для того, щоб надрукувати ще якісь накази. Як делікатно висловилася одна із секретарок, «шукали нашої компанії»⁴².

Антипартизанські операції могли тривати тижнями, масові убивства євреїв зазвичай – один день. Від есесівців і службовців очікували, що вони чинитимуть жорстокі злочини проти цивільних і партизан, однак нікого не карали за відмову брати участь в «акціях» проти євреїв або якщо хтось хотів залишитися в офісі в день убивств. Ні від чоловіків, ні від жінок не вимагали здійснювати геноцид, однак Голокост був би неможливим, якби над почуттям обов'язку переважили моральні почуття. І в цьому німецькі чоловіки й жінки не надто відрізнялися.

⁴¹ Свідчення Забіне Дік, 27–29 квітня 1960 р.: BAL, 162/5183; 14 грудня 1960 р.: BAL, 162/1682. Дякую Стефану Ленштадту, Юргену Маттеусу та Андрею Анґріку за посилання на джерела. Ерна Леонард, яка свідчила проти Гойзера, переповідала свідчення співробітників про те, як він із пістолетом у руці вночі бігав у гетто, стріляв, лякав євреїв, які ховалися зі страху. Свідчення від 14 грудня 1960 р.: BAL, 162/1682.

⁴² У свідченнях Ерні Леонард від 14 грудня 1960 р. згадано про десять інших жінок, які працювали в офісі *Sipo-SD* (поліції безпеки та службі розвідки) у Мінську. Леонард друкувала протоколи допитів і була присутня на допитах євреїв.

Невдовзі після приїзду на схід наприкінці 1941 р. Забіне Дік та її колеги зрозуміли, що євреїв, які проживали на цих територіях або яких депортували на схід із Райху, масово знищували. Офіс Гестапо в Мінську, де працювали щонайменше десятеро жінок (асистентки, друкарки, секретарки, бухгалтерки і перекладачки), став епіцентром Голокосту. Сюди приїжджали багато відомих виконавців Голокосту. Наприклад, Гімлер, який любив спонтанні рішення⁴³, використовував місця масових розстрілів у Білорусі для убивчих експериментів із вибухівкою і чадним газом. В офісі Забіне Дік у підвалі тримали близько сотні єврейських робітників⁴⁴. У будівлі також були кімнати для допитів і камери для тортур. Деяких євреїв вшали у внутрішньому дворіку, інших – пакували у газові фургони, які стояли перед офісом. Такою була атмосфера на її робочому місці.

Тож зовсім не дивно, що до депортованих і ув'язнених євреїв ставилися як до бездушних речей. У культурі споживання, торгівлі і спекуляції (культурі, в якій часто панували німецькі жінки) євреїв розглядали як товар або сировину. У депортованих до Мінська євреїв гестапівці забирали навіть продукти, це називали *Judenwurst* – «єврейська ковбаса»⁴⁵. Нічого не мали викидати у смітник, окрім «людських відходів». Секретарки часто крали «єврейську ковбасу» у місцях, де сортували майно євреїв. До або після вбивств євреїв вони готували наїдки, подавали на стіл і частувалися разом зі своїми колегами-чоловіками.

Але Забіне Дік хотіла більшого, ніж продукти харчування⁴⁶. Її колеги обговорювали великий фермерський будинок у Малому Тростенці, розташований за майже 16 кілометрів від Мінська і вщерть забитий одягом та іншим єврейським крамом. Ця садиба була табором

⁴³ Witte et al., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, 15 серпня 1941 р. Щодо прийняття рішень Гімлером, див.: Wendy Lower, “Anticipatory Obedience’ and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941–1944,” *Holocaust and Genocide Studies* 16, no. 1 (Spring 2002): 1–22.

⁴⁴ Свідчення Інґеборґ Грубєр, Мангайм, 11 жовтня 1960 р.: BAK, Sta, 9 Js 716/59, B162/1682.

⁴⁵ Свідчення Ерні Леонард від 14 грудня 1960 р.: BAL, 162/1682.

⁴⁶ Про цю подію ідеться у свідченнях Дік від 27–29 квітня 1960 р.: BAL, 162/1583. Леонард також описувала склад у Малому Тростенці, свідчення від 14 грудня 1960 р.: BAL, 162/1682.

смерті не лише для місцевих євреїв, а й для тих, кого привозили з Нідерландів, Австрії, Чехії, Німеччини і Польщі. Їх розстрілювали у виритих довгих канавах, а потім зарівнювали землю тракторами. Згодом територія ферми і навколишні ліси стануть місцем найбільшого масового поховання часів Голокосту на території Білорусі. За різними оцінками, кількість убитих там євреїв становить від 60 до 100 тисяч. Загиблі в Малому Тростенці були здебільшого заможними людьми і привезли із собою коштовні речі з Гамбурга, Франкфурта і Відня.

Коли після загибелі брата на війні Дік знадобилася жалобна сукня, вона одразу згадала про склад у Малому Тростенці. Едуард Штраух, оберштурмбанфюрер СС і начальник Гойзера, зауважив однак, що поважній німецькій жінці не личить носити єврейські речі. Вона погодилася і сукню не взяла. Однак інша річ – це золото. Забіне отримала довідку від дантиста, що золото їй потрібне для пломб. Георг Гойзер видав їй три золоті єврейські обручки зі своїх запасів, які тримав у робочому сейфі. Після війни Дік стверджувала, що загубила обручки під час безладдя, коли союзники грабували її будинок. Однак слідчі так і не попросили її відкрити рот.

Секретарки Лізелотте Маер і Забіне Дік перебували в епіцентрі нацистської убивчої машини, тож, як і багато інших, вирішили скористатися з наближеності до влади і грабували безсоромно. Співучасть учительок, медсестер, соціальних працівниць і радниць із питань переселення на сході була не такою буденною і поширеною, як секретарок (і, як ми побачимо далі, дружин). Тим не менш, вона була значущою, тож потрібно проаналізувати, яким чином жінок затягували, часом несподівано, у різні форми здійснення геноциду.

Якщо зобразити на мапі присутність німецьких жінок на сході, побачимо, що найбільше їх було в регіонах зі щільним проживанням етнічних німців⁴⁷: у деяких областях Литви, України і Східної Польщі, у поселеннях, які утворилися ще за російського царизму, де німецькі

⁴⁷ У липні 1942 р. вийшла серія публікацій про святкування етнічних німців у Житомирі біля будівлі дитячого садочка: “Deutsche Ukraine-Zeitung” (Луцьк), 1 липня, 2 липня, 5 липня та 9 липня 1942, все на с. 3, Library of Congress Newspaper Collection. Див.: “Vermerk,” 9 червня 1942; “Einweisung von 14 Kindergärtnerinnen zur Betreuung Volksdeutscher in der Ukraine,” 21 липня 1942; “Lagebericht,” NSV, 29 вересня 1942, Житомир: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 6, спр. 255, мікроплівка зберігається в USHMM, RG 31.002M, reel 6. 16 грудня 1942 р. комісари оголосили, що освіта є обов’язковою для дітей етнічних німців: “Deutsche Ukraine-Zeitung” (Луцьк), 16 грудня 1942, с. 3.

фермери і ремісники проживали з XVIII ст. Оскільки Гітлер і Гімлер розглядали ці колонії як майбутні арійські утопії й опорні пункти Райху, молодим учителькам – місіонеркам фюрера, котрих також називали «носіями культури», доручили розбудовувати ці поселення.

В етнічному німецькому поселенні, розташованому між Житомиром і Вінницею, Гітлер і Гімлер створили влітку 1942 р. таємну штаб-квартиру. Близько ста жінок прибули з Райху, щоб привернути місцеву молодь на бік нацистів. Бувши представницями Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення, ці ентузіастки-колонізаторки відкрили 41 дитячий садок, кілька пологових будинків і медпунктів. Акушерки навчали молодих матерів «расової гігієни». Соціальні й педагогічні працівниці розповідали етнічним німцям⁴⁸, що євреї планують знищити німецький народ, що війна спрямована проти євреїв, які оточили німців і погрожують заморити їх голодом. Вони радили молоді захищати німецьку расу, наслідуючи приклад фюрера, який не пив і не палив. Вони розповсюджували фотографії Гітлера, прапори зі свастикою і вчили молодь співати німецьких пісень. Етнічні німці здебільшого були бідними, а тому дуже сприйнятливими до антисемітських промов, у яких в усьому звинувачували євреїв. Вони бажали помститися, позаяк пережили більшовицький терор 1930-х і пов'язували євреїв із більшовизмом. Німецькі жінки як носії культури, які невтомно проводили ідеологічне оброблення етнічних німців, були смертоносною рушійною силою помсти.

Як зазначено раніше, серед різних суспільних груп окупантів була ще одна категорія жінок – дружини офіцерів СС⁴⁹. Щодо них особливо

⁴⁸ Це недатоване джерело про освітні матеріали для німецької молоді на сході, можливо, кінець 1942 р. або початок 1943 р.: ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 139. Див. меморандум Коха до комісарів про просвітництво етнічних німців щодо расових злочинів і покарання за стосунки з євреями від 13 травня 1942 р.: ДАЖО, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 120. Звіт Гоффмеера від 12 жовтня 1941 р.: NARA, RG 242, T454, roll 100, frames 000661–670. Див. звіт Націонал-соціалістичної служби з питань соціального забезпечення населення (NSV) від 11–12 червня 1942 р., звіт Міністерства у справах східних окупованих територій (RmfdbO) від 15 червня 1942 р.: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 6, спр. 255, мікроплівка в архівах USHMMMA, RG 31.002M, reel 6. Ірма Вільгаген із помічницями заснували акушерські центри і центри матері й дитини у Черняхові, Новограді-Волинському, Андріїві, Горошиному та Садках, див. огляд NSV персоналу від 11 серпня 1942 р.: ЦДАВО, ф. 3206, оп. 6, спр. 255, мікроплівка в архівах USHMMMA, RG 31.002M, reel 6.

⁴⁹ Див.: Epstein, *Model Nazi*, pp. 64–66, 70.

вважає той факт, що, на відміну від секретарок, учительок, медсестер і «носіїв культури», вони не відігравали активної ролі у розподілі завдань, які уможливили Голокост. Однак через близькість до вбивць та ідейний фанатизм багато з них перетворилися на потенційних злочинниць. Інші ж ставали підбурювачками до злочинів.

Нацистські лідери вживали різних заходів, щоб зберегти шлюби під час війни, зокрема, було прийнято закон щодо подружньої зради. За можливості жінок заохочували ненадовго поїхати на схід, щоб відвідати чоловіків. Для цього потрібен був спеціальний дозвіл, який зазвичай робила сторона, що запрошує, тобто чоловік, родич або начальник держустанови.

Вера Воляуф⁵⁰, першим чоловіком якої був підприємець із Гамбурга, вдруге вигідно одружилася з офіцером СС Юліусом. Вони дуже швидко організували весілля під час його відпустки наприкінці червня 1942 р., і Вера, не втрачаючи часу після урочистостей, поїхала до чоловіка на схід, до Польщі.

Юліуса призначили керувати поліцейським батальйоном 101, який мав ліквідувати гетто у Мендзижець-Подляські⁵¹ 25–26 серпня 1942 р. Понад 11 тисяч євреїв зібрали на ринковій площі. Тих, хто не міг іти або пручався депортації, забивали і розстрілювали. Багато хто непритомнів через літню спеку. Тіла молодих і старих, чоловіків, жінок, дітей, загалом близько 960 людей, лежали просто на вулиці. Після цього євреїв погнали на вокзал і запхали у близько 60 товарних вагонів, по 140 людей у кожен. Багато людей загинули через брак простору і повітря. Тих, хто вижив під час цієї вбивчої депортації, привезли до Треблінки й одразу вбили у газових камерах.

Зранку в день масового убивства Юліус Воляуф запізнювався на службу. Коли його товариші підїхали до будинку капітана, на вулицю вийшла Вера, застрибнула на переднє місце вантажівки і разом із колоною конвою вирушила до Мендзижеця. Поверх літньої сукні Вера вдягнула військовий китель, а на голову – військовий кашкет:

⁵⁰ Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite*, pp. 191–94; Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (HarperCollins, 1993), pp. 91–94. Німецькі злочинці були зі взводів першого, другого і третього підрозділів поліцейського батальйону 101, загонів Гіві і поліції безпеки Радиня.

⁵¹ Межиріччя – місто в Польщі, Більський повіт, Люблінське воєводство. – Прим. перекл.

можливо, тому, що зранку ще було прохолодно, або ж просто хотіла причепуритися для ролі.

Під час кривавої розправи були присутні також дружини інших німецьких чиновників і сестри Червоного Хреста. Після війни під час розслідування злочинів батальйону 101 медсестер не розшукували, на відміну від дружин поліцейських. Вера описала різницю в Мендзижеці як «мирне, майже ідилічне переселення до східного трудового табору». Однак були свідки, які розповідали геть інше. Вера Воляуф дуже вирізнялася з натовпу на ринковій площі, де зібрали євреїв для депортації. Вона не стояла осторонь, а ходила між жертвами, демонструючи свою владу і принижуючи їх. Вона розмахувала батоном, символом статусу в нацистських колоніях на сході. Після війни свідки розповідали, що вона була вагітною. Усіляко намагаючись повернути до себе увагу, Вера перебувала в епіцентрі кровопролиття. Для євреїв, які уже зазнали жорстокого побиття і бачили жорстокі розстріли на площі, Вера була такою самою гнобителькою, «однією з нацистів».

Історію цієї «акції» вивчали дослідники Голокосту Кристофер Браунінг, Гюдрун Шварц і Деніел Гольдгаген. Кожен із них проаналізував події і зробив різні висновки про один незвичайний аспект цього масового злочину – присутність Вери Воляуф. Браунінг припускає, що чоловіки відчували дискомфорт, почуття сорому через присутність жінки на місці масового кровопролиття. Гольдгаген навпаки стверджує, що поліцейський батальйон 101 пишався своїми вчинками щодо євреїв, тож недоречно присутність вагітної Вери лише нагадувала їм про те, що брудні вчинки геноциду – це «чоловіча робота». Проте і Браунінг, і Гольдгаген аналізують присутність і вчинки Вери стосовно німецьких чоловіків-убивць, а не її власну ініціативу і її суб'єктність у Мендзижеці.

За два місяці до масового розстрілу⁵² Вера пройшла медичний огляд, потрібний для одруження з Юліусом. Лікар зафіксував, що у травні 1942 р. у Вери була менструація, ознак вагітності не було виявлено. Вера народила на початку лютого 1943 р., тобто під час серп-

⁵² Заява про реєстрацію шлюбу Воляуф: NARA, BDC, A3343-RS-G5348, frames 2214–2326. В особовій справі Юліуса є запис про дитину, народжену 6 лютого 1943 р.: NARA, BDC, A3343 SSO 006C, frame 1182. Див.: Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (Knopf, 1996), pp. 241–42.

невої розправи вона була на першому або другому місяці вагітності першою дитиною. Зовні її стан не був помітний, хоча після війни про це стверджували приятелі Юліуса Воляуфа і згадувала дружина іншого поліцейського з батальйону. Вера сама могла комусь розповісти про вагітність приблизно в той час, коли відбулося масове вбивство, або, можливо, на цьому зробили акцент уже ретроспективно.

Після війни дружина лейтенанта батальйону свідчила, що одразу після «акції» у Мендзижеці командир скликав «загальні» збори «за участю великої кількості офіцерів, молодшого командного складу, за участю їхніх дружин, які відвідували своїх чоловіків у цей час»⁵³. Майор Трапп пояснив, що жінкам було заборонено відвідувати «акції»-убивства, оскільки це просто «огидно, що вагітні жінки стають свідками таких речей»⁵⁴. У гітлерівській Німеччині найвищою відзнакою для жінки був вагітний живіт. У культурі Райху рушійною силою була біологія, тому цінували фертильність жінок. Жіночі тіла і здоров'я не були їхньою приватною справою, вони були предметом публічного обговорення.

Присутність вагітної Вери Воляуф на той час і пізніше сприймали як подвійний замах на чоловічу і жіночу ролі у суспільстві. Німецька жінка, яка перебувала у центрі різанини, становила проблему для чоловіків, які насолоджувалися компанією своїх дружин на фронті, однак хотіли встановити певні рамки щодо безпосередньої участі жінок у вбивствах. Злочинці Голокосту і солдати воювали, щоб захистити Німеччину, втіленням якої був образ фертильної матері. Вера, будучи символом домашнього фронту⁵⁵, перейшла до світу війни і насильства під час Голокосту. Реакцією товаришів Воляуфа на цей акт була розгубленість, можливо, як форма когнітивного дисонансу. Євреї як абстракція, як фантомна сила, мали загинути для того, щоб німці

⁵³ Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, pp. 244, 558 nn. 9, 12, 16.

⁵⁴ Свідчення дружини лейтенанта Бранда, цит. за: Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, p. 243.

⁵⁵ Клаудія Кунц і Гітта Серені у своїх дослідженнях, зокрема, встановили, що чоловіки-злочинці поверталися з місць убивств і концтаборів до своїх дбайливих дружин і коханок, які не лише полегшували їхню совість, а й інколи надихали на нові злочини. Коли коменданта Треблінки і Собібору запитали, як він долав щодня стрес, керуючи фабриками смерті, він відповів: «Я не знаю. Завдяки моїй дружині. Завдяки любові до своєї дружини». Gitta Sereny, *Into That Darkness: An Examination of Conscience* (Vintage, 1983), p. 348; про дружину Штангля: pp. 210–11, 361–62.

могли жити, – такими були міркування нацистських злочинців⁵⁶. Однак як звичайний убивця поліцейського загону в Польщі мав пояснити цій молодій жінці, чому на його руках кров, адже вона повторювала те, що він робить? Щоб зберегти свою гідність і відданість, саме він мав виконувати це похмуре завдання, щоб вона лишалася невинною.

Найбільше збентежив приятелів Юліуса Воляуфа той факт, що жінка поводитися як чоловік. Перебування у Польщі великої кількості жінок, які приєдналися до своїх чоловіків або працювали в окупаційних адміністраціях, випробовувало і видозмінювало стандарти поведінки й сексуальності. Те, чого жінки навчилися закордоном, удома вважали неприйнятною поведінкою. Ця революція не відбувалася гладко, вона була сповнена напруженостей і конфліктів, і про це згадано у післявоєнних свідченнях і спогадах про геноцид. Цей дисонанс є цікавою темою для окремого дослідження, проте саме він затьмарив історію Вери як безпосередньої учасниці Голокосту.

Багато німецьких жінок перебували на місцях злочинів із цікавості, через схильність до жорстокості чи з інших мотивів. Як співучасниці, вони підбурювали своїх чоловіків і приятелів убивати і самі поводитися із жертвами достатньо жорстоко. Вони зі зневагою дивилися на євреїв у гетто і на вокзалах. Вони конфісковували і привласнювали їхнє особисте майно. Вони влаштовували вечірки у той час, коли євреїв примусово виганяли з їхніх домівок, щоб убити під час масових розстрілів або у таборах смерті. На світлинах, де зафіксовано ліквідацію гетто у Грубешові⁵⁷, можна побачити усміхнених німецьких глядачів. Коли євреї йшли на потяг, який відвезе їх до Собібору, дружини наглядачів із СС смакували кавою і тортами. На фото з особистого альбому члена поліцейського батальйону 101 Вера п'є пиво разом із чоловіком і його колегами. Світлину було зроблено влітку 1942 р., коли Вера відвідувала чоловіка. Можливо, це було 25 або 26 серпня, одразу після ліквідації гетто в Мендзижеці?

Буденні справи і соціальні, часто особисті контакти перепліталися з насильством під час Голокосту. Вера і Юліус провели медовий місяць серед гетто, масових страт і депортацій в околицях Мендзижеця; каву і торт подавали катам і їхнім дружинам, коли вони

⁵⁶ Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers* (Cambridge University Press, 2008), pp. 131–32.

⁵⁷ Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite*, p. 189.

спостерігали за побиттям і депортацією євреїв, – ці факти свідчать про те, що система масового убивства ставала частиною повсякденного життя. Таке поєднання і перетворення його на норму стають запорукою того, що ці злочини вчиняються без перешкод.

Вера і Юліус Воляуфи п'ють прохолодні напої, літо 1942 р.

Співучасниці злочинів Лізелотте Маер, Забіне Дік і Вера Воляуф не були лише свідками: вони долучилися різною мірою до злодійства, хіба що не натискали на спусковий гачок. Професійні відносини між чоловіками і жінками, які підтримували ефективну діяльність установ, особиста динаміка взаємин між колегами, диявольські нерівні стосунки між коханцями і подружжями, амбіції і антисемітські ідеї фахівчинь і просто фанатичок нацизму – усе це перетворило промови і заяви Гітлера та зловісної політики Гімmlера на жахливу щоденну реальність Голокосту.

Про велику кількість жінок-колаборанток, які грабували євреїв, які адміністрували геноцид, які були присутніми на місцях масових злочинів, не згадують у нашій колективній пам'яті й офіційній історії. Роль німецьких жінок у війні Гітлера більше не можна зводити лише до їхньої мобілізації і віктимізації на домашньому фронті. Гітлерівська Німеччина породила інший жіночий типаж, що був виявом найжорстокішого й найзбоченішого активізму і патріотизму.

Розділ 5

ЗЛОЧИННИЦІ

Першою нацистською масовою убивцею стала не наглядачка концтабору, а медсестра. З-поміж усіх фахівчинь вона була найсмертоносною. Централізовано сплановані операції масових убивств почалися не у газових камерах Аушвіцу-Біркенау, не на місцях масових розстрілів в Україні, а в лікарнях Райху. Першими засобами масового убивства були снодійне, голка шприца і голод. Першими жертвами були діти. Під час війни медсестри давали тисячам неповносправних дітей і підлітків великі дози барбітуратів, робили смертельні уколи морфію, примушували страждати від голоду і спраги.

Усе це робили¹ в ім'я прогресу і здоров'я нації. Наприкінці XIX ст. у різних країнах почалися міжнародні дослідження у сфері евгеніки, що була напрямом нової науки – генетики. Термін було наведено в підзаголовку книжки провідного вченого-генетика, гарвардського випускника Чарльза Давенпорта «Євгеніка: наука про вдосконалення людини шляхом удосконаленої селекції» (1910 р.). У німецьких колах евгеніка була також відома як «расова гігієна», її метою було насамперед збільшення популяції арійців. Успадковані «генетичні» дефекти і риси розглядали як ознаки груп або рас, які належать до різних цивілізацій людей. Вважали, що цивілізації борються між собою за виживання, і деякі є більш розвинутими порівняно з іншими. Расизм, як і націоналізм, розглядали в позитивному ключі. Згідно з німецькими уявленнями про красу і поведінку, щоб досягти прогресу,

¹ Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (University of North Carolina Press, 1997), pp. 4, 54, 231–32; Michael Burleigh, *Death and Deliverance: "Euthanasia" in Germany, 1900–1945* (Cambridge University Press, 1994). Див. також онлайн-виставку USHMM «Вбивча медицина»: <http://www.ushmm.org/wlc/article“euthanasia”Program>.

потрібно було видалити людську цвіль. Революціонери-фанатики, нацистські активісти обох статей, мали сповна скористатися цією наукою про людську нерівність. Біологічних маніпуляцій і стерилізацій було недостатньо, щоб досягти мети вдосконалення арійської раси за допомогою соціальної інженерії. І сегрегації було замало. Єдине «остаточне» розв'язання проблеми расового виродження полягало у винищенні забруднювача, починаючи з «дефективних» німців. Суперсекретну програму, що мала оманливу назву «евтаназія», або «вбивство з милосердя», санкціонував особисто Адольф Гітлер, і її здійснювали під прикриттям війни.

Від самого початку програми «евтаназія», ще до нацистської окупації Польщі, було передбачено вербування в Райху медичного персоналу – акушерок, лікарів і медсестер. Ці спеціалістки згодом вб'ють понад 200 тисяч людей у Німеччині, Австрії та на анексованих Райхом прикордонних територіях Польщі й Чехії. Близько 400 медичних закладів у стаціонарному режимі почнуть проводити расові огляди й відбори, жорстокі експерименти, масові стерилізації, морити голодом і труїти. За кілька тижнів до нацистського вторгнення у Польщу Міністерство внутрішніх справ Райху запросило звіти від педіатрів і акушерок² щодо дітей віком до трьох років зі значними фізичними або психічними вадами. Матерів змусили передати «хворих» дітей до так званих педіатричних клінік, які стали центрами вбивств. Щонайменше вісім тисяч дітей було вбито в Німеччині й Австрії перед тим, як програму почали застосовувати до дорослих. Визначення «невиліковних» хвороб та інвалідності, зокрема, таких як «недоумство», «неосудність» і «деменція», ставали дедалі розпливчастими.

Масові розстріли пацієнтів польських психіатричних закладів³ почалися у Коцборово (Конрадштайні) у вересні 1939 р. У жовтні 1939 р. відбулося масове убивство газом пацієнтів психіатричної клініки у селі Овінська (Трескау), яких привезли у Форт VII, концентраційний табір у Познані, де просту стаціонарну газову камеру запечатали глиною. За цим експериментом у грудні 1939 р. спостерігав Гімmlер.

² Про акушерок див.: Wiebke Lisner, “Mutter der Mütter – Mütter des Volkes? Hebammen im Nationalsozialismus,” in Marita Krauss, ed., *Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Wallstein Verlag, 2008).

³ Richard Evans, *The Third Reich at War* (Penguin, 2010), pp. 75–76.

Мобільні загони смерті СС і поліції прочісували територію Польщі, а пізніше країни Балтії, Україну, Білорусь, убиваючи тисячі пацієнтів у лікарнях, психіатричних закладах і пересувних газових камерах. А в Райху, у психіатричних лікарнях у Графенеку і Гадамарі⁴ персонал друкував свідоцтва про смерть і, як ми вже згадували, відправляв перемішаний попіл спалених жертв їхнім родинам. За підтримки Гітлера фахівці зі сфери охорони здоров'я та їхні технічні експерти набули новий досвід щодо вчинення геноциду, який пізніше застосували у ще масштабніших операціях на віддалених східних територіях. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. вчених, інженерів, «кочегарів крематоріїв», водіїв і медперсонал відправили в Білорусь і Польщу впроваджувати стаціонарні газові камери, які спочатку випробували на радянських військовополонених, а пізніше використали для масового вбивства євреїв у Белжеці, Собіборі і Треблінці під час операції «Райнгард». Людей перетворювали на вантаж, піддослідних тварин і попіл.

«Милосердне» умертвіння німецьких солдатів на сході також могло бути частиною операцій із масового знищення. Згідно з післявоєнними свідченнями члена секретної місії, спеціально відібраних агентів програми «евтаназія», які таємно склали присягу фюреру, мобілізували на схід у польові шпитали поблизу Мінська, де вони «полегшували страждання» німецьких солдатів⁵. У грудні 1941 – січні 1942 р. офіцер СС Віктор Брак, який у нацистській системі відзначився як експерт зі стерилізацій і вбивства газом, особисто очолив

⁴ Результати допитів медсестер і співробітників лікарні у Гадамарі (Ірмгард Губер, Маргарете Борковські, Лідія Томас, Агнес Шранкель, Ізабелла Ваймар, Юдіт Томас, Паула Зігерт, Йоанна Шреттінгер, Хільдегард Рутцель, Ельфиде Хефнер, Елізабет Утрі, Інгеборг Сідель, Марго Шмідт, Кристель Цілке, Ліна Герст), на суді проти Вальманна, Горгасса та інших, Вищий регіональний суд Франкфурта-на-Майні, SS 10.48, 188/48. B162/28348 fol. 1, Urteil, 68–98. Досвідчену медсестру з «евтаназій» і одну з перших членкинь нацистської партії Марію Аппінгер також відправили до Мінська на п'ять місяців на початку 1942 р., див.: Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide*, p. 235.

⁵ Burleigh, *Death and Deliverance*. Єпископ фон Гален підозрював, що це станеся. У своїй відомій промові 3 серпня 1941 р. у Мюнстері він засуджував «евтаназію» і попереджав, що «достатньо буде лише секретного наказу, щоб процедура, яку було випробувано на психічно хворих, почали застосовувати і до інших “непродуктивних” людей: хворих на туберкульоз, літніх і слабких, людей, що отримали інвалідність унаслідок нещасного випадку на виробництві, солдатів, які мають травми, що призводять до втрати працездатності».

команду лікарів, медсестер і технічних працівників місії на сході. Поінформовані німці на той час підозрювали, а історики згодом встановили, що медичні команди вбивали тяжко поранених, морально й фізично скалічених німецьких солдатів після невдалого наступу на Москву. Однією з перших, хто згадав побіжно про це завдання, була медсестра і професійна вбивця Пауліне Кнайсслер.

Після війни під час суду Кнайсслер розповіла, що її відправили до Мінська дбати про поранених, хоча в тому самому свідченні вона висловила жаль через те, що їй не дозволили працювати «звичайною» медсестрою німецького Червоного Хреста у польовому шпиталі. Зважаючи на ці суперечливі факти в її свідченні, радше потрібно вірити зізнанню, яке вона нібито зробила подрузі, але не суду. Вона розповіла подрузі, що робила смертельні ін'єкції військовим із травмами мозку, пораненим у голову, осліпим і скаліченим. «Тих, кого вбивали, були “нашими”»⁶, – сказала вона, маючи на увазі німців. Напевно, коли Кнайсслер поділилася цією інформацією, вона виправдовувала свої вчинки тим, що, як і у разі вбивств газом пацієнтів у Графенеку, це була безболісна смерть.

Той факт, що німецькі медичні команди вбивали власних військових, був і досі залишається табуїрованою темою, і ми не знаємо достеменно, що відбувалося насправді. Тож якщо режим убивав дорослих німецьких чоловіків, що були інвалідами і психічно хворими,

⁶ Публічна заява Кнайсслер про її відрядження до Мінська: Ulrike Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten: Krankenschwestern im Nationalsozialismus* (Mabuse Verlag, 2006), p. 176. Кнайсслер переводили на різні об'єкти, щоб запровадити процедуру смертельних ін'єкцій і збільшити масштаби убивств. Її підвищили до заступниці головної медсестри, і вона могла наказувати убивати іншим, а також призначати смертельні дози седативних засобів, таких як вернал і люмінал. За словами Кнайсслер, щодня помирали близько 75 пацієнтів. Коли начальник запитав її, чи готова вона вбивати без його керівництва і нагляду, вона відповіла ствердно і сказала, що вже робила це. Див.: Burleigh, *Death and Deliverance*, p. 254. У дослідженні Георга Ліленталю біографій злочинців із Гадамара згадано про санітарку Лідію Томас, чия розповідь перегукується з біографією Кнайсслер. Вона також прибула на схід на початку 1942 р., її історія підтверджує факти вбивства газом німецьких цивільних громадян, яких було поранено в результаті авіабомбардувань, поранених солдатів Вермахту і СС. Див.: Georg Lilienthal, “Personal einer Tötungsanstalt Acht. biographische Skizzen,” in Uta George et al., *Hadamar: Heilstätte, Tötungsanstalt, Therapiezentrum* (Jonas Verlag, 2006), p. 286. Див. також: Ernst Klee, *Euthanasie (NS-Staat): Die “Vernichtung lebensunwerten Lebens”* (Fischer Taschenbuch, 1983), pp. 372–73; Burleigh, *Death and Deliverance*, pp. 231–32; Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide*, pp. 153, 160, 296–97.

навіщо владі було перейматися перевезенням тяжко поранених і контужених на сході військових назад до Райху? Під прикриттям війни на сході цих чоловіків могли назвати жертвами бойових дій, а їхню смерть – героїчною. Сім'ї загиблих будуть їх оплакувати, однак не ставитимуть запитань. Можливо, це був найважчий головний обов'язок корпусу так званих коричневих медсестер, що були ідеологічним ядром нацистської партії, які й виконували ці операції. Маючи у своїх фартухах вдосталь ампул морфію і шприців, вони безумовно були добре оснащені, щоб забезпечити тяжко пораненим і контуженим «милосердну» смерть.

У 1942 р. особистого лікаря Гітлера Карла Брандта, який відповідав за програму «евтаназії» у Райху, підвищили до райхскомісара охорони здоров'я і медичної служби. На цій посаді він здійснював контроль за збільшенням кількості вбивств пацієнтів (так звана операція Брандта) у шпиталях та інших медичних установах, що були потрібні для військових цілей. Наприкінці війни в Німеччині перевезли із лікарень і будинків для літніх людей до центрів убивств газом жертв програми «евтаназії»: пацієнтів похилого віку, тих, хто мали нервові розлади та інші ушкодження внаслідок авіабомбардувань, і травмованих солдатів.

Після того, як пацієнтів лікарень і психіатричних закладів в Україні, Білорусі, країнах Балтії і Польщі знищували мобільні загони або медичний персонал, приміщення цих установ забирала місцева влада і влаштовувала там клуби для Гітлер'югенду, казарми для солдатів, клуби для офіцерів СС або гуртожитки для жіночого персоналу. Однак декілька таких установ у Польщі продовжували використовувати як центри знищення нових груп жертв. У 1942 р. виконавці гітлерівської програми «евтаназії» депортували пацієнтів з Райху до психіатричної установи в Мезерітс-Обравальде⁷, містечка на кордоні Німеччини і Польщі. У 1942–1944 рр. туди регулярно привозили людей із 26 німецьких міст, зазвичай уночі. З Гамбурга наприкінці 1943 – на початку 1944 р. прибуло загалом 407 пацієнтів з інвалідністю, із

⁷ Susan Benedict and Tessa Chelouche, “Meseritz-Obrawalde: A ‘Wild Euthanasia’ Hospital of Nazi Germany,” *History of Psychiatry* 19 (1): 68–76; Bronwyn Rebekah McFarland-Icke, *Nurses in Nazi Germany: Moral Choice in History* (Princeton University Press, 1999), p. 214. Серед головних лікарів у Мезерітс-Обравальде була жінка, доктор Гільде Верніке. Також відомі інші місця у Польщі, де відбувалися такі злочини: бернардинський монастир у Косцяні за 48 км від Познані й Тігенгоф у Вартегау.

них 213 чоловіків, 189 жінок і п'ятеро дітей. Вижили одиниці. Лікарня в Мезерітс була розрахована на близько 900 пацієнтів, однак під час війни транспорт із людьми продовжував прибувати, тож заклад перетворився, за словами головної лікарки, на місце неймовірних страждань⁸. Дві тисячі людей перебували у неймовірній тіснязі й щодня зазнавали таких самих знущань, як у концентраційних таборах: переклик, примусові роботи і регулярні селекції. Згідно з висновками прокурорів після війни, лікарі й медсестри вбивали тих пацієнтів, які «потребували додаткового догляду: глухонімих, пацієнтів, які мали обструктивні захворювання, недисциплінованих і будь-кого, хто просто дратував». Так само знищували тих, кого «спіймали після втечі, і тих, хто мав небажані сексуальні зв'язки»⁹. У цьому місці масового знищення було вбито, за різними оцінками, від шести до вісімнадцяти тисяч людей.

Медсестри, які пізніше зізналися в убивстві пацієнтів у Мезерітс, не давали клятву щодо збереження секретності програми «евтаназії», як-от Пауліне Кнайсслер. Одна з них пояснювала, що для вбивства пацієнта потрібні було щонайменше дві медсестри¹⁰, оскільки жертви намагалися чинили опір. Мезерітс-Обравальде, розташоване на східному кордоні Райху, як одне із «диких» місць для здійснення програми «евтаназії» було обрано невипадково: туди можна було відправити багато транспорту, а жертв убивати усіх поспіль і подальше від чужих очей.

Голокост, разом із програмою «евтаназії», був державною політикою. Вбивства, організовані і вчинені співробітниками та найнятими працівниками державних і нацистських організацій, відбувалися у державних закладах: спеціально збудованих центрах, концентраційних таборах, психіатричних лікарнях. У цих державних установах працювало багато жінок: клерки, слідчі, наглядачки, охоронці, медсестри і лікарки, які вбивали власноруч. Однак історії жінок-убивць розширюють географію місць злочинів від цих установ до периметрів таборів смерті, сільських гетто на сході, господарств офіцерів СС,

⁸ Цит. за: Benedict and Chelouche, p. 71. Див. також: Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Harvard University Press, 2005); Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide*, p. 153.

⁹ Акт обвинувачення, цит. за: Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide*, p. 160.

¹⁰ Свідчення медсестри Анни Гастлер: Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten*, p. 170.

садів приватних будинків і відкритих ринкових площ маленьких містечок Східної Європи.

Фронтир – європейська арена, де Гітлер і його прибічники реалізували свої імперські фантазії, була також місцем, де вони безкарно могли здійснювати свою злочинну політику. Декілька згаданих вище жінок-злочинців також робили це. Вони грали роль гібридного персонажа, в якому поєднались образи жорсткої нацистської патріотки, дівчини-ковбойки і холоднокривної антисемітки. Вони носили батіг, розмахували пістолетами і гвинтівками, одягали бриджі і їздили верхи. Перевтілення було приголомшливим.

Йоганні Альтфатер, амбітній секретарці із задушливого Міндена, було 22 роки, коли вона приїхала до міста Володимир-Волинський на українсько-польському кордоні. Адміністративний центр¹¹ із 30-тисячним населенням був оточений полями пшениці і болотистими берегами двох річок, Бугу і Луги, де німці любили влаштовувати пікніки і кататися на човнах. Місто також було важливим військово-промисловим вузлом, у ньому розміщувались солдатські казарми, радіостанція, сховища пального, цегляний завод, текстильна і швейна фабрики. Ці об'єкти мали дуже важливе значення для виживання місцевих примусових працівників-євреїв.

За кілька місяців до приїзду Альтфатер у вересні 1941 р. члени спеціальних загонів СС і поліції почали перші антиєврейські заходи у Володимирі-Волинському. За допомогою місцевого військового командувача, вони сформували юденрат (єврейську раду), потім принизили її членів публічно й поховали їх заживо. Голова юденрату і члени його родини вчинили самогубство. 30 вересня на свято Йом Кіпур відбулося ще масовіше вбивство. Начальник Альтфатер Вільгельм Вестергайде, «коротун із крижаним поглядом»¹², прибув виконувати обов'язки регіонального комісара. Євреям, які пережили першу хвилю масових убивств, одразу стало зрозуміло, що їхнє життя не

¹¹ Ця частина монографії базується на: *Der Generalbezirk Wolhynien, Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, Hauptabteilung I, Raumplanung*, 5 Dec. 1941, 9, 30; Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds., *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews in the Occupied Territories of the Soviet Union, July 1941 – Jan 1943* (Holocaust Library, 1989), Report №24, 16 July 1941.

¹² Свідчення Карла Ветцле, Обергаузен, 21 червня 1963 р.: BAL, 162/4522 fol. 1, II, 204 AR-Z 40/1961.

полегшиться за комісара Вестергайде. Він почав стріляти в поодиноких євреїв, які загрузжали діжки з пальним на вокзалі, як у «живі мішені».

У квітні 1942 р. гетто оточили колючим дротом. До цього моменту євреї мали носити розпізнавальні знаки і жити у визначених кварталах, але вони мали змогу вільно пересуватися. Євреї, українці і поляки взаємодіяли на місцевому «чорному» ринку. Щойно гетто ізолювали, було сформовано єврейський поліцейський загін. Разом із єврейською радою цей загін мав виконувати усі накази німців. Вестергайде та його підлеглі примусили євреїв віддати гроші, коштовності, меблі та інші цінні речі в обмін на брехливі обіцянки щодо захисту. Дрова і вугілля, потрібні для того, щоб пережити сувору зиму 1942 р., також конфіскували. За свідченням одного з учасників, у червні 1942 р. людей у гетто розділили на дві групи: «мертвих» (непрацездатні, переважно жінки, діти та люди похилого віку) і «живих» (невелика група кваліфікованих робітників). Периметр гетто охороняли допоміжні загони українських поліцейських¹³.

Влітку 1942 і восени 1943 р. очолювані німцями хвилі масових розстрілів скоротили кількість єврейського населення регіону з близько 20 тисяч до 400–500 осіб. Ці вбивства почалися наприкінці серпня 1942 р., коли Вестергайде повернувся зі зборів комісарів у Луцьку. Там очільники окупованих нацистами регіонів дізналися, що начальство очікує від них реалізації «остаточного розв'язання єврейського питання на всі сто відсотків».

«Фройляйн Ханна», звісно, такий наказ не отримувала, однак вирішила зробити свій внесок. Йоганна Альтфатер часто супроводжувала свого начальника під час його поїздок до гетто (бачили, зокрема, як вона прив'язувала їхніх коней до воріт біля входу). 16 вересня 1942 р. Альтфатер підійшла в гетто до двох єврейських дітей, які жили біля стіни. Одному з них було шість років, інший щойно почав ходити. Вона підманила їх жєстами, неначе збиралася пригостити чимось. Менша дитина підійшла до неї. Вона підняла її і так сильно стиснула,

¹³ Свідчення Мойсея Мессера, дата невідома, підтвержене Ар'є Гомулкою, 3 травня 1964 р., Хайфа. Здебільшого свідчення давали для Untersuchungsstelle für NS-Gewaltverbrechen beim Landesstab der Polizei, Ізраїль. Оригінали зберігаються в: BAL, B162/4522, fol. 1, II, 204 AR-Z 40/1961. Більшість свідчень було видано раніше: Pinkas Ludmir: *Sefer-zikaron li-kehilat Ludmir* (Tel Aviv, 1962).

що малюк почав кричати і пручатися. Альфатер схопила дитину за ноги, перегорнула догори дригом і вдарила щосили головою об стіну гетто, немов вибивала пил із килимка. Вона кинула бездиханну дитину під ноги батькові, який пізніше свідчив: «Такого садизму у жінки я не бачив. Я ніколи цього не забуду»¹⁴. За словами батька, із нею не було інших німецьких посадовців, Альфатер убила дитину сама.

Під час ліквідації гетто німецький командир табору військовополонених, розташованого неподалік, побачив, як фройляйн Ханна, вдягнена у штани для їзди верхи, заштовхувала єврейських чоловіків, жінок і дітей у вантажівку. За словами свідка-німця, вона ляскала батогом, немов «скотарка»¹⁵, намагаючись навести лад. Альфатер зайшла до будівлі, де була розташована імпровізована лікарня. Вона увірвалася в дитячу палату, ходила від ліжка до ліжка і розглядала кожну дитину. Потім вона зупинилася, підійшла до дитини, віднесла її на балкон і скинула із третього поверху вниз на бруківку. Старших дітей вона вигнала на балкон і перекинула через перила. Діти, які вижили після удару об бруківку, були дуже скалічені.

Разом з Альфатер у лазареті був її друг, очільник німецьких жандармів на ім'я Келлер. Він віддав наказ єврейській медсестрі Міхаль Гайст піти вниз і перевірити, чи справді діти, які лежали непорушно на бруківці, були мертвими. Скалічених і решту дітей із лазарету помістили у вантажівку. Закінчивши свої справи, Альфатер і Келлер поїхали далі, найімовірніше, до місць масового поховання на околиці міста.

Прикметною рисою Альфатер, або, як сказав один із тих, хто вижив, «її огидною звичкою»¹⁶, було вбивство дітей. Свідки розповіли, що Альфатер часто заманювала дітей цукеркою. Вони підходили і відкривали рот, а вона стріляла їм у рот із маленького срібного пістолета, який тримала при собі. Дехто казав, що Альфатер і Вестергайде були коханцями, але більшість насміхалася, називаючи її «жінкуватим» компаньйоном (*Mannweib*) Вестергайде. Альфатер не

¹⁴ Свідчення Мойсея Мессера, дата невідома, підтверджене Ар'є Гомулкою, 3 травня 1964 р., Хайфа.

¹⁵ Свідчення Курта Беттінса, який від вересня 1941 до квітня 1943 р. був керівником табору для військовополонених у Володимирі-Волинському: *Die Tat*, 27 жовтня 1978. Вирізки з преси, судові записи: BAL, II, 204 AR-Z 40/61, Band II.

¹⁶ Свідчення Ар'є Гомулки, 3 травня 1964 р., Хайфа: BAL, B162/4522, fol. 1.

ладнала з іншими жінками, які базувалися у місті, зокрема, з медсестрами німецького Червоного Хреста та секретарками в офісі. Вона приходила до солдатського дому, щоб поспілкуватися, однак жінки «були про неї невисокої думки, оскільки вона постійно ходила фертом у своїй коричневій нацистській уніформі й поводитися як типова буч»¹⁷. У неї була кремезна статура і дуже коротка «чоловіча» стрижка. Євреї, які вижили, і німецькі свідки згадували про чоловічі риси Альтфатер, які вони пов'язували з її агресивною поведінкою. У цих історіях про нацистську кровожерливість Йоганна Альтфатер має двозначний і справді огидний жіночо-чоловічий вигляд. Її напрочуд чоловіча зовнішність стала способом пояснення її насильницьких дій, так само як і надзвичайно жіночний стан вагітної Вери Воляуф (але через інші механізми) робив її жорстокість особливо гидкою. Але у жодному з випадків не можна пояснювати прояви жорстокості лише статтю.

Із володимир-волинського гетто євреїв повезли в поля біля села П'ятидні. Там вони побачили широкі траншеї у формі хрестів: єврейських робітників примусили рити власні могили. У наступні два тижні там було вбито не менше ніж 15 тисяч євреїв. Біля траншей бачили Вестергайде верхи, який пізніше вихвалявся, що «уколошкав» багато євреїв, а також колегу Альтфатер Келлера, якого згодом визнали «одним із найжорстокіших». Біля місця масового злочину пиячили за бенкетним столом Вестергайде, його заступники і кілька німецьких жінок. Серед гуляк була Альтфатер, випивала і їла на тлі кривавої бійні. Музика змішувалася зі звуками автоматних пострілів. Час від часу хтось із німецьких ексекуторів вставав з-за столу, підходив до розритої траншеї, вбивав пару людей і потім повертався до вечірки. Польські фермери, які збирали груші¹⁸ неподалік від місця розстрілу, чули крики і постріли і попередили євреїв, які ховалися в лісі, щоб не поверталися до гетто.

¹⁷ Свідчення Ерні Шрібел Мікельз, 12 червня 1968 р.: BAL, B162/4523, fol. 1, р. 434. Див.: Judith Halberstam, *Female Masculinity* (Duke University Press, 1998).

¹⁸ За свідченнями Йозефа Опатовські: Jewish Historical Institute, Warsaw, ZIH 301/2014, р. 7. Я вдячна Рею Брандону за наданий документ. Багато свідків з України описували бенкетування нацистів на місцях масових розстрілів. Див.: *The Holocaust by Bullets: The Mass Shooting of Jews in Ukraine, 1941–1944, Exhibition Catalogue*, Fondation pour la Mémoire de la Shoah and Yahad-In Unum, p. 44.

Три тисячі євреїв, які вижили, загнали в маленькі хатинки за огорожею з колючого дроту. Вони спали по кілька людей на ліжку і на підлозі, в холоді, отримували на добу три скибки хліба, менше ніж 100 грамів (близько 390 калорій). Цього було недостатньо для боротьби з хворобами, і в гетто почалася епідемія тифу.

Десятирічний Леон Гінзбург¹⁹ прийшов на руїни гетто, розшукуючи свою родину. Євреї з гетто розповіли, що німці та їхні поплічники убили майже усіх його родичів. Вони описали «польську жінку, коханку коменданта», на ім'я Анна, яка «першою почала порпатися в жіночому взутті й одязі». У сплюндрованому гетто на небрукованих вулицях були розкидані чорно-білі фотографії, на яких усміхнені євреї раділи довоєнним весіллям, святам, шкільним моментам і дням народження. Тепер усі вони були мертві і дивилися на Леона, неначе привиди. Він розумів, що має піти, тож вирішив утекти до лісу.

Якби він залишився, імовірно, не вижив би у гетто. Вестергайде, Келлер, фройляйн Ханна та їхні колеги із СС не мали жалю. У першій половині 1943 р. вони організували черговий масовий розстріл, під час якого було вбито 1200 євреїв із гетто та прилеглих територій. Залишили в живих лише тисячу кваліфікованих майстрів та членів їхніх родин, до останніх днів нацистської окупації: офіс Вестергайде було евакуйовано у грудні 1943 р. Останнє масове вбивство євреїв на території окупованої нацистами України відбулося 13–14 грудня 1943 р.²⁰

Нацистські лідери розуміли, що вони можуть програти військову кампанію. Однак вони були рішуче налаштовані виграти війну проти євреїв. Німці отримали наказ винищити під час відступу з Росії на Захід усе єврейське населення, яке ще залишалося в живих.

¹⁹ Гінзбург народився у 1932 р. у селі Мацеюв. Дякую його доньці Сюзанні Гінзбург за надану книгу спогадів: *Noike: A Memoir of Leon Ginsburg*, 2011 (pp. 120–21). Див. також: Martin Dean, ed., *Encyclopedia of Ghettos and Camps*, vol. 2, *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Indiana University Press, 2011); Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Yad Vashem, 1990), pp. 127, 145, 186. У містечку Устилуг неподалік було гетто менших розмірів. Розповіді Спектора про нього взято із меморіальної книги Володимира-Волинського.

²⁰ 13–14 грудня 1943 р. розстріляли півтори тисячі євреїв-ремісників у невеличкому ліску біля села Фалемичі, поблизу Володимира-Волинського. – *Прим. ред.*

Спеціальний підрозділ доставив євреїв «у лісосмугу, територію якої оточили моторизований загін жандармів і допоміжний загін українських поліцаїв. Колоди для багаття, щоб спалити тіла, підготували задалегідь»²¹.

Наприкінці 1943 р. ще до закриття офісу у Володимирі-Волинському Йоганна Альтфатер повернулася до Райху. Після посади особистої помічниці найвищого керівництва округу її перевели, як свідчить запис в особовій справі, за дисциплінарне порушення до регіонального центру в Луцьку. Після війни Альтфатер пояснювала, що причиною її переведення став такий інцидент: після розгульної ночі вона разом з іншими гуляками приїхала до гетто на «корові»²². Не зрозуміло, в чому була суть розваги. Вона поїхала додому на різдвяну відпустку і до Володимира-Волинського вже не повернулася. Радянські війська переокупували регіон у січні – лютому 1944 р. Все ще сподіваючись на яскраве майбутнє на сході, Альтфатер подала заяву на участь у програмі державної служби з підготовки колоніальних еліт.

Йоганна Альтфатер скидалася на чоловіка, коли позувала як жорстока нацистська посадовиця. Вера Воляуф одягла військовий китель і фуражку, коли поїхала на місця масових убивств і під час депортації у Мендзижеці-Подляському. Такі зміни не були загальними або незворотними, але вони свідчать про те, якими гнучкими були ролі жінок на сході. У процесі того, як жінки переміщувалися між різними воєнними зонами на східних територіях і звикали займатися тим, що зазвичай вважалося чоловічою роботою, традиційні уявлення і ролі переплутувалися між собою.

Найбільш яскраво і страхотливо ця мінливість проявлялася у дружин есесівців, які стали злочинницями. Ці жінки виявили здатність убивати, виконуючи низку різноманітних ролей: господарки плантацій, мадонни прерій у вдягнутому поверх сукні фартуху, яка керує рабами-працівниками, домашньої господині (*Hausfrau*), яка тримає дитину на руках і водночас розмахує зброєю.

²¹ Dieter Pohl, "The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine," in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* (Indiana University Press, 2008), pp. 50, 52, 58.

²² Імовірно йдеться про *Wurfrahmen 40* – важку реактивну систему залпового вогню, яку німецькі солдати називали «ревучою коровою». – Прим. перекл.

Ерна Петрі у садибі Гженда: із сином у полі (вгорі),
у візку перед будинком (нижнє фото)

Гімлерівські офіцери СС та їхні дружини, перебуваючи у Польщі, Україні, Білорусі і країнах Балтії, насолоджувалися свободою сходу, відчуттям пригоди, багатствами родючої землі, речами, вкраденими у «місцевих», і владою батога. Наприкінці 1942 р. СС контролювало трохи більше як шість мільйонів гектарів сільськогосподарських

земель між Чорним і Балтійським морями. Зокрема, до володінь СС належала Гженда (Гряда) – колишня садиба («*dwor*») польських шляхтичів в околицях Львова.

У червні 1942 р. Ерна Петрі (пам'ятаємо світлину, де вона верхи на мотоциклі у себе вдома в Тюрингії) приїхала до Гженди разом із трирічним сином. Садиба з білими колонами була розташована між пагорбами і полями, із неї відкривався краєвид на прилеглі села. Відвідувачі заходили крізь декоративні ковані залізні ворота, далі йшла дорога до кругового роз'їзду, де були стайні, курятники і приміщення для слуг. Століття тому майстри дбайливо виклали підлогу північного портика і вестибюля маленькими чорними, білими й теракотовими кахлями. Орнаментовані балюстради прикрашали сходи і веранду. Ерна Петрі, напевно, відчувала захоплення і гордість, приїхавши до цього дивовижного дому, геть не схожого на гнітючу родинну ферму в Тюрингії.

Через два дні вона побачила, як її чоловік Горст б'є робітників. Він також гвалтував служниць. Місцеві фермери називали його садистом, який отримував задоволення від знущань. Він сміявся, коли бив батогами українців, поляків і євреїв. Горст не вважав себе садистом, він, радше, вірив, що таким чином встановлює свій авторитет. Попри те, що війна затягнулася, а перемога ставала дедалі примарнішою, Горст і Ерна ставали жорстокішими, оскільки хотіли будь-що втримати садибу. Влітку 1943 р. вони полювали на євреїв, які втекли під час ліквідації гетто або з потягів, які везли їх до газових камер. Горст запропонував проводити рейди навколишніми селами. Ерна, яка жила у Гженді від червня 1942 р. до початку 1944 р., також почала бити робітників, зокрема, дала ляпаса ковалеві. Насильство було частиною щоденного буколічного життя в господарстві.

У новому маєтку родини Петрі були чудові сади та інші місця для прогулянок у неділю пополудні. Тут любили гостювати високопосадовці зі Львова (німецькою – Лемберг). Якось у неділю приїхала дружина найвпливовішого посадовця СС у регіоні разом із двома помічниками – водієм та асистентом. Коли подружжя Петрі і гості²³

²³ Горст Петрі пригадував, що візит відбувся восени 1943 р., Ерна – що влітку 1943 р. Фріц Катцманн обійняв посаду в СС у Данцигу – Західній Пруссії наприкінці квітня того року. У гостьовій книзі Гженди Гільде Катцманн висловлювала подяку за відвідування маєтку 3 листопада 1942 р., такий самий запис є за 29 березня 1943 р. Див. протокол допитів Горста від 8 вересня 1961 р., протокол допитів Ерни від 15 вересня 1961 р.: архівний файл №403/63, BStU Aussenstelle Erfurt, fol. 2 Unter-

йшли через сад, несподівано з'явився помічник і повідомив, що на території маєтку ввіймали чотирьох євреїв. Вони втекли з потягу, що прямував до газових камер біля Любліна. Водій і Горст порадилися, що робити з цими євреями. Горст сказав дружині та її гості, що це чоловіча справа і жінкам не потрібно цим перейматися. Коли жінки вийшли із саду²⁴ і прямували до будинку, вони почули чотири постріли з пістолета.

Кілька місяців потому, влітку 1943 р. Ерна Петрі поверталася додому зі Львова. Вона їздила до міста поповнити запаси. Надворі був сонячний день. Ерна напівлежала у бричці, а кучер тримав поводи. Щось замайоріло вдалечині. Коли екіпаж під'їхав ближче, Ерна побачила, що на узбіччі сидять діти, вдягнені у лахміття. Вона раптом зрозуміла, що «це були діти, які врятувалися з вагона на вокзалі Зашкова»²⁵:

У той час решту євреїв із кількох таборів перевозили до табору смерті. Часто під час транспортування, особливо на станції в Зашкові, євреям удавалося втекти. Усіх цих євреїв роздягали догола, щоб їх можна було відрізнити від місцевих українців і поляків. Їх було легко ідентифікувати.

Діти були наляканими і голодними. Петрі приманила їх і відвела додому. Вона заспокоїла дітей і закралася їм у довіру, принісши їжу зі своєї кухні. Вона розуміла, що потрібно схопити й розстріляти усіх євреїв, які блукали сільською місцевістю. Вона чекала на Горста, але

suchungsvorgang, 000131, Stasi Archive, BAV. Про роль Катцманна у Голокості в Галичині див.: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Oldenbourg, 1996). У відомому «звіті Катцманна» від 30 червня 1943 р., озвученому на Нюрнберзькому процесі (Nuremberg material, USA Exhibit 277, Document L-18), він докладно розповів про створення гетто, вбивства, примусову працю і відбирання майна у 434 329 євреїв регіону. Катцманна не схопили після війни, вважають, що він помер у 1957 р.

²⁴ Протокол допиту Ерні Петрі від 25 серпня 1961 р.: архівний файл №403/63, BSTu aussenstelle Erfurt, fol 2 Untersuchungsvorgang, 000131. Stasi Archive, BAV.

²⁵ Протокол допиту Ерні від 19 вересня 1961 р. р. 1-7. Суд над Горстом і Ерною Петрі: BAV, BStU 000050–57; USHMM, RG 14.068, fiche 566. Також див.: Wendy Lower, "Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949–1963," *Holocaust and Genocide Studies* 24, no. 1 (Spring 2010): 56–84, де вже було оприлюднено частково матеріал про Ерну Петрі. Дякую видавництву Oxford University Press і Меморіальному Музею Голокосту США за дозвіл використати деякі частини цієї статті.

він усе не повертався, тож Ерна вирішила власноруч застрелити шістьох дітей. Вона відвела їх до тієї ями, де розстріляли і поховали інших євреїв. Петрі взяла із собою пістолет часів Першої світової, який батько подарував їй на прощання перед від'їздом на «дикий схід» в Україну.

Ерна Петрі наказала дітям вишикуватися вздовж ями спинами до неї. Тримаючи пістолет на відстані десяти сантиметрів від шиї першої дитини, вона застрелила її. Потім вона перейшла до другої дитини і зробила те саме. «Спочатку інші були в шоці й почали плакати. Вони не плакали голосно, а радше скавучали». Однак Ерна «не дала себе обдурити». Вона стріляла доти, доки «усі вони не лежали в ямі. Ніхто з дітей не намагався втекти, бо виявилось, що вони вже кілька днів переховувалися і були дуже виснаженими».

Ерна була сама, коли вчинила цей злочин, однак у маєтку перебували інші люди. Разом із нею у Гженді жили чоловік і двоє малих дітей: син, якого вона привезла у 1942 р., й донька, яка народилася у маєтку в січні 1943 р. До них приїхали її свекруха і дядько, які ховалися від бомбардувань і нестачі харчів у Райху, до того ж, довкола маєтку в полях працювали селяни. Найкращий краєвид відкривався з балкона на другому поверсі садиби, де Ерна, зразкова німецька гостинна господиня (*Hausfrau*), частувала кавою та тістечками колег Горста із СС, армії та поліції. Одного разу, наливаючи каву, Ерна почула розмову чоловіків про масові розстріли євреїв. Вона дізналася, що найефективнішим методом убивства був одиничний постріл у потилицю. Тож коли вона відводила дітей до місця масового поховання, вона точно знала, що робити.

Домашнє насильство набуло іншого, ширшого значення у Третьому райху. Жінки-убивці вчиняли жахливі злодіяння у власному будинку або поблизу нього. Найчастіше стріляли з балкона у присутності членів родини або коханців.

Навесні 1942 р. Лізель Вільягауз, донька начальника цеху і католика з регіону Саар, прибула з донькою до Львова. Вони поїхали до табору «Янівська», де її чоловіка оберштурмфюрера СС Густава Вільягауза призначили комендантом. Лізель і Густав все ще працювали над підвищенням свого статусу в нацистській системі й усе ще прагнули позбутися пролетарського спадку, щоб почати нове багате і впливове життя на сході. Службове підвищення Густава було великим прори-

вом у цьому напрямі. Лізель оглянула їхній новий дім. Садиба стояла на межі трудового і транзитного таборів. У таборі перебували працівники машинної фабрики, а від березня 1942 р. євреїв зі Львова почали доставляти залізницею до газових камер Белжеця. Приблизно в той самий час Густав обійняв посаду коменданта табору «Янівська», в якому згодом загинули близько 300 тисяч українських і польських євреїв²⁶. «Янівська» був найбільшим табором примусової праці, а також транзитним табором на території України.

Невдовзі після прибуття до Львова Густав Вільгауз прославився як «кровожерний комендант табору»²⁷. Ті, хто пережив Голокост, називали його «вродженим убивцею», який знищував людей без зайвих вагань, але й без особливого ентузіазму. Він убивав своїх жертв, немов «січкаря»²⁸. Його дружина також мала лиху репутацію. Спочатку Лізель зажадала, щоб відремонтували садибу і добудували балкон на другому поверсі, де родина могла б насолоджуватися прохолодними напоями після обіду. Вона знайшла вдосталь рабів-євреїв для виконання всіх своїх забаганок у домі, зокрема, для доглядання саду. Лізель пильно стежила за ними з балкона, а також використовувала цей спостережний пункт для того, щоб стріляти по в'язнях, маючи, за словами єврейського свідка, «спортивний інтерес»²⁹. «У дружини Вільгауза... також був пістолет. Коли до них приїжджали гості, вона сиділа на просторому ганку їхнього розкішного маєтку і вихвалялася своєю вправністю, стріляючи по ув'язнених табору на радість присутнім. Під час цього видовища їхня маленька донька Гайке бурхливо плескала в долоні».

²⁶ Члени радянської комісії з розслідування нацистських злочинів припускали, що загальна кількість загиблих у таборі перевищувала 200 тисяч осіб. Зараз дослідники вважають, що кількість жертв варіюється від 35 до 80 тисяч осіб. – *Прим. ред.*

²⁷ Спогади Степана Якимовича Шенфельда, 1943 р., цит. за: Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories* (Indiana University Press, 2010), p. 91.

²⁸ Уривки свідчень: BAL, Indictment Lemberg Trial, p. 273; USHMM, RG 17.003m, reel 98, включено у досудове австрійське розслідування Карла Кемпка. Обвинувальний вирок Ганзбер (Вільгауз): BAL, 162/4688, 208 AR-Z 294/59. Лемберзький процес, квітень 1968, BAL, 162/2096, 274.

²⁹ Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (Jewish Publication Society, 1980), p. 311. Згадано також Гайке, яка стріляла по «єврейських мішенях» із пістолета, який їй на день народження подарували батьки: Eliyahu Yones, *Smoke in the Sand: The Jews of Lvov in the War Years, 1939–1944* (Gefen House, 2004).

Улюбленою зброєю Лізель Вільгауз була гвинтівка під патрон Флобера, французька зброя для так званої салонної стрільби, яка виглядала вишукано, але була дешевою у виробництві. На той час гвинтівки Флобера були доволі поширеними, зазвичай їх використовували для стрільби по мішенях. Це був класичний зразок «домашньої» зброї, яка лежала у затхлих вікторіанських вітальнях, і з неї зазвичай стріляли по шкідниках у саду. Дальність пострілу гвинтівки була обмеженою (близько 30 метрів), однак сила удару була достатньою, щоб призвести до смертельних наслідків. Така зброя чудово підходила для самозваної першопохідниці в Україні.

Не для всіх жертв безладної стрілянини Вільгаузів смерть була миттєвою. Якось Лізель вистрілила в єврейського робітника, який проходив повз будинок. Її чоловік стояв поряд на балконі. Одного вересневого ранку 1942 р. вона стояла на балконі разом із чоловіком і кількома гостями і стріляла у групу єврейських ув'язнених, котрі за 20 метрів збирали сміття навколо будинку. Одним із убитих був 33-річний в'язень із Самбора.

У квітні 1943 р. Вільгауз знову з'явилася на балконі, цього разу поряд була її дитина. Лізель стріляла в єврейських садівників³⁰. Принаймні чотири людини впали на місці, серед них Якоб Хелфер із Бібрки. Одного дня влітку того ж року вона поцілила у групу робітників у таборі. Вони зібралися разом і намагалися торгувати, близько п'яти людей загинули. Невдовзі після цього інциденту Вільгауз застрелила євреїв під час переклику, поціливши їм у голову. Відповідно до даних післявоєнного розслідування, вона також убивала євреїв, хворих на тиф, – із близької відстані, прямо в серце.

Атмосфера у будинку Вільгаузів і довкола нього була сповнена дивних суперечностей. Гнітюча обстановка добре впорядженого буржуазного дому контрастувала із пострілами і стражданнями єврейських ув'язнених. Утім, «тир» на балконі був одним із «найчистіших» методів, які практикували Вільгаузи та їхні колеги. Вони все ж вважали за краще влаштовувати садистські видовища: публічні побиття, повішення, відрізання статевих органів, відривання кінцівок у дітей.

Після війни дружини есесівців, зокрема, дружина коменданта Аушвіцу, стверджували, що вони не знали, що відбувалося за стіна-

³⁰ Така стрілянина відбувалася у таборах у Якторові та у Плашуві біля Кракова. Інтерв'ю авторки з Гізелою Гросс від 3 листопада 2005 р., Балтимор.

ми концентраційних таборів. Вони наполягали на тому, що їхні домівки були такими собі відокремленими острівцями нормальності, де їхні чоловіки могли знайти прихисток і відпочинок від надзвичайно напруженої роботи. Однак табір і будинок не були окремими просторами – вони перетиналися один з одним. Дружини відвідували чоловіків на роботі, зокрема, часто бачили, як Лізель Вільгауз заходила у табір «Янівська». А чоловіки приносили додому жорстокість і способи вбивства євреїв. Неможливо повірити, що есесівські дружини нічого не бачили, і неможливо повірити, що деякі з них, як-от Ерна Петрі і Лізель Вільгауз, брали участь у вбивствах не за власним бажанням.

Як бачимо, у божевільні сходу змішалися садизм, домашня рутини та інтимні стосунки. Лізель Вільгауз і Ерна Петрі були вже одруженими, коли приїхали на схід. А для неодружених жінок щільна інцестуальна спільнота слугувала перетворенню форпостів-лише-для німців на «шлюбні ринки»³¹ для ідеологічно співзвучного і часто морально розбещеного парування. Службові романи були поширеним явищем і не завжди закінчувалися шлюбом. Унаслідок позашлюбних стосунків народилося багато дітей. Таку розпусну поведінку не засуджували, навпаки, продовження арійської раси вважалося патріотичним обов'язком. Від дітей нової еліти³² на сході не приховували насильства. Задokumentовано кілька випадків, коли батьки залучали синів до вбивств, а матері, як-от Лізель Вільгауз, – доньок. Зростання жіночої жорстокості у період існування Райху щільно переплітається із сексуальною революцією, яка випробовувала межі й визначення шлюбу, народження і виховання дітей, жіночності й насолоди³³.

³¹ Відомо багато прикладів, коли офіцери СС одружувалися або мали службові романи із секретарками: райхсфюрер Гайнрих Гімлер і його асистентка Гедвіг Поттгаст, очільник Гестапо Генрих Мюллер і його секретарка Барбара Гельмут, генерал Ваффен-СС Йоахим Пайпер і його секретарка Зігрід Гірріксен, Алоїз Бруннер і його помічниця Анні Редер. У цих та інших випадках межа між особистим і публічним була розмитою. Див.: Gudrun Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite: Ehefrauen in der "SS-Sippengemeinschaft"* (Hamburger Edition, 1997), pp. 201–2.

³² Як свідчить історія Ганвега, дітей було втягнуто в Голокост. Вони спілкувалися у майстернях із єврейськими робітниками, яких потім було знищено. Див.: Nicholas Stargardt, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis* (Random House, 2005); Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite*, pp. 219–21 (про батька із СС, Германа Блаке, який привів свого сина на розстріл гетто в Тарнові).

³³ Про сексуальну революцію див.: Dagmar Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany* (Princeton University Press, 2005).

Історії ще двох жінок-убивць, колишніх віденських секретарок Гертруде Зегель і Йозефіне Крепп, є ще одним прикладом того, як жорстокі партнерства розбудовувалися в офіційному офісному антуражі і функціонували в інтимному контексті. Обидві жінки зустріли своїх майбутніх чоловіків із СС, коли працювали секретарками в офісах Гестапо в австрійській нацистській мережі. Багато хто познайомився після аншлюсу, коли нацистська партія та її прибічники повністю проникли в держустанови і, зрештою, захопили владу в державі. У міру розширення Райху на схід багато австрійців почувалися як удома, коли займали офіси в колишніх землях Габсбургів – Галичині та Югославії.

За 80 кілометрів на південь від Львова, у невеличкому місті Дробич секретарка Гестапо Гертруде Зегель також застрелила єврейських робітників у своєму саду. Коли у лютому 1941 р. Гертруде познайомилася з Феліксом Ландау, командиром поліції безпеки та СД у Радомі в Польщі, він був одруженим і мав двох маленьких дітей. За кілька місяців вони стали коханцями, і Гертруде скасувала заручення з австрійським солдатом, який був далеко на фронті і, до того ж, не був есесівцем. Фелікса Ландау також послали в бій у «нацистській війні проти євреїв» на території окупованої Західної України.

Коли Ландау вчиняв масові вбивства в Україні, він вів щоденник, який зафіксував його метання від полишеного коханця до холоднокровного вбивці. Він писав текст у формі листів до своєї Труде. Звертаючись до «свого милого зайчика»³⁴ 5 липня 1941 р., Ландау описував жертв із моторошними подробицями. Можливо, щоб якимось пояснити свої дії, він розповів, як закривавлений поляк показав знаками німцям, щоб пришвидшили вогонь і припинили його страждання. Ландау хотів вразити Гертруде, тож підкреслював, що масове вбивство людей було важкою працею. Він також переживав, що вона покине його.

У записях від 12 і 13 липня 1941 р. Ландау знову згадує неймовірну втому під час організації масових убивств: «Я майже не спав...

³⁴ Walter Kempowski, *Das Echolot: Ein kollektives Tagebuch, Barbarossa 1941* (btb Verlag, 2002), pp. 215, 243, 261, 282, 297, 714. Записи Ландау підтверджують офіційні звіти айнзацгрупи С: Ereignismeldung UdSSR Nr. 21, 13 липня 1941. Уривки зі щоденника зберігаються у: Staatsarchiv Ludwigsburg, reference E1 317 III Bue 1103–1113. Копії уривків: BAL 162/22380. Записи від 13 липня частково перекладено у: Ernst Klee, Willi Dressen, and Volker Riess, eds., *“The Good Old Days”: The Holocaust as Seen by Its Perpetrators and Bystanders* (Konecky & Konecky, 1991), pp. 97–98.

Я нарешті зміг прочитати усю пошту... Труде написала, що не знає, чи зможе дотримуватися своєї обіцянки [бути мені вірною]. Чому це має статися зі мною, адже я так сильно люблю цю людину? Я маю побачитися і поговорити з нею, і тоді моя маленька Труде буде сильною знову. Вона має приїхати сюди [в Дрогобич]».

У 1939 р. населення Дрогобича³⁵ складалося з 10 тисяч поляків, такої самої кількості українців і 15 тисяч євреїв. У другій половині XIX ст. Дрогобич процвітав завдяки знайденим неподалік нафтовим родовищам. Ландау облаштувався у Дрогобичі зі смаком, у комфортному будинку і відчайдушно прагнув, щоб Гертруде приєдналася до нього. Поки тривав процес розлучення з дружиною, він організував переведення Гертруди з офісу в Радомі. Його дружина, також колишня секретарка Гестапо, повернулася до Райху, залишивши двох їхніх малюків із Ландау в Дрогобичі. Зегель отримала посаду секретарки в його дрогобицькому офісі і переїхала до нього в будинок, де вони накопичували гори майна, конфіскованого у євреїв, – хутра, картини, порцеляну. Вони примусили талановитого єврейського художника Бруно Шульца розмалювати стіни у дитячій кімнаті. На красивих фантастичних картинах³⁶ було зображено казкових персонажів з обличчями членів єврейської спільноти Дрогобича, і Шульца також. Пізніше Шульца розстріляв суперник Ландау з гестапівського офісу.

Як у родини Вільгаузів і Петрі, у Гертруди Зегель і Фелікса Ландау в будинку був балкон³⁷. Як розповіли єврейські свідки³⁸, 14 червня 1942 р. по обіді Гертруде і Фелікс грали в карти на балконі. Звучало радіо, світило сонце. Вони розляглися у м'яких кріслах³⁹. На Гертруді був купальник, Фелікс був одягнений у білий костюм. Невелика

³⁵ Omer Bartov, *Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine* (Princeton University Press, 2007), pp. 50–60. (У 2010 р. Український центр вивчення історії Голокосту видав український переклад цієї книжки. – Прим. ред.).

³⁶ Нещодавно (у 2001 р. – Прим. ред.) ці фрески опинилися в центрі міжнародного скандалу. Український уряд опротестував їх перевезення до Ізраїлю, де вони експонуються в Яд Вашем.

³⁷ Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite*, pp. 201–9.

³⁸ Свідчення Хаїма Патріча від 3 липня 1947 і 6 вересня 1947 р.: VCA, Polizeidirektion Vienna, People's Court investigation, Vg 3b Vr 7658/47.

³⁹ Австрійці називали такі крісла «канадійськими», це був модний дизайн 1930-х. Свідчення Гертруде Ландау, 27 лютого 1948 р.: VCA, Polizeidirektion Vienna, People's Court investigation, Vg 3b Vr 7658/47.

група єврейських робітників розрівнювала землю в саду⁴⁰. Раптом Фелікс підвівся, узяв довгу гвинтівку Флобера й почав стріляти в голубів⁴¹. Гертруда також спробувала. У цей момент хтось із них навів гвинтівку на єврейських садівників і застрелив чоловіка на ім'я Флігнер. Вони сміялися, коли заходили з балкона в дім.

Фелікс Ландау також був відомий тим, що влаштовував стрілянину на вулицях міста. Одна з найбільших сталася у листопаді 1942 р.⁴², коли він разом зі своїми людьми убив більше двохсот євреїв, серед них були провідні інтелектуали і професіонали, такі як єврейський професор на ім'я Шульц та лікар Лоев, особистий дантист сержанта з офісу Гестапо. У місті Ландау називали «єврейським генералом». Він очолював масові вбивства від перших днів окупації й упродовж 1942 і 1943 рр., і зрештою кількість єврейського населення зменшилася від 15 тисяч до кількох сотень на кінець війни.

Гедонізм Гертруди і Фелікса був також загальновідомим, особливо під час буйних вечірок. Яків Гольдштайн, який пережив Голокост, свідчив, що Ландау, Зегель та інші представники окупаційної влади влаштовували п'яні гулянки у місцевому манежі. 5 травня 1943 р., ймовірно, святкували весілля Гертруди і Фелікса. Гертруда танцювала на столах і ляскала по руках офіцерів СС, які сиділи поруч. Після нічного загулу виявилось, що зникло золоте намисто Зегель. Ландау повернувся і застав у приміщенні прибиральників – Гольдштайна та іншого єврейського працівника. Звинувативши їх у крадіжці, Ландау почав тиснути на Гольдштайна й наказав завтра повернути намисто. Гольдштайн запевняв, що у нього немає намиста і що він ніколи навіть не подумав би його вкрати.

Зегель під час допиту розлягалася на офісному дивані. «Не будь ідіотом, це ти, єврейська свиня, вкрав намисто»⁴³, – кричала вона на Гольдштайна. Тепер Ландау розлютився. Його Труде засмутилася і че-

⁴⁰ Свідчення Гертруде Ландау, 29 травня 1947 р.: VCA, Polizeidirektion Vienna, People's Court investigation, Vg 3b Vr 7658/47.

⁴¹ Свідчення Гертруде Ландау, 2 червня і 17 липня 1947 р., додаток до свідчень від 29 травня 1947 р.: VCA, Polizeidirektion Vienna, People's Court investigation, Vg 3b Vr 7658/47.

⁴² Обвинувальний вирок Ландау, 20 квітня 1961 р.: 14 Js 3808/58, BAL 162/3380. Невдовзі після цього масового убивства колега Ландау застрелив Бруно Шульца на вулиці у Дрогобичі.

⁴³ Цит. за: Schwarz, *Eine Frau an seiner Seite*, p. 204.

кала, що він щось зробить. Спершу він бив Гольдштайна, який упав на підлогу, ногами, потім наказав йому підвестися. Мовляв, стоячи йому зручніше бити, ніж нахилитися вниз до підлоги. Пізніше Гольдштайн дізнався, що намісто вкрав есесівець, який фліртував із Гертрудюю (згодом чоловік повернув його). Ландау конфіскував це намісто у єврейки під час масового розстрілу і подарував Гертруді.

Євреї, які вижили, розповіли, що Гертуда наказала вбити трьох своїх служниць, а також затоптала насмерть єврейську дитину⁴⁴. Однак наприкінці 1950-х західнонімецькі та австрійські слідчі вирішили не проводити розслідування щодо цих інкримінаційних свідчень.

Австрійська подружка Зегель Йозефіне Крепп (у заміжжі Блок) у 1942 р. приїхала до свого чоловіка в Україну. Офіційно вона не була співробітницею Гестапо в Дрогобичі, але часто тинялася там. Її чоловік із радістю доручив своїй маленькій Фіні займатися власною справою, наприклад, наглядати за громадським садом або розширювати майстерні єврейських робітників. Вона завагітніла влітку 1942 р., але хотіла робити щось більше, ніж просто бути матір'ю старшої малечі і дитини, яка мала народитися.

Свідки розповіли, що Блок батоном підганяла українських поліцаїв, щоб ті швидше вбили 200 «циган», яких зібрали в місті⁴⁵. Вона сказала, що «ув'язнених» треба вбити, поки не звечоріло. Іншого разу Блок прийшла на місцевий базар і покликала чотирьох єврейських дівчат, які виявилися занадто слабкими, щоб працювати, тож Крепп наказала одному зі співробітників чоловіка застрелити дівчат в її присутності. Блок часто приходила на базар за овочами, і це завжди наганяло страх на єврейських робітників. Коли у червні 1943 р. ліквідували гетто, вона прийшла на те місце, куди зганяли євреїв перед депортацією. На ній був сірий жіночий костюм, волосся було розпущене, в руках вона тримала фотоапарат і батіг. Вона кидалася на євреїв із батоном і ще більше принижувала переляканих в'язнів, коли фотографувала їх. До Блок підійшла семирічна єврейська дівчинка, вона плакала і просила залишити її в живих. «Я допоможу тобі!», –

⁴⁴ Див. вирок суду Штутгарта від 16 березня 1962 р.: *Justiz und NS-Verbrechen*, vol. 18, pp. 364–65.

⁴⁵ Щодо ромів політика в дистрикті Галичина була неоднозначною: в деяких містах, зокрема, у Городку й Самборі, їх розстріляли, а от у Дрогобичі та Бориславі в серпні 1942 р. їм наказали зібратися до поліції, звідки їх депортували до таборів примусової праці. – *Прим. ред.*

заявила Блок⁴⁶. В цей момент вона схопила дівчинку за волосся. Вона була дитину кулаками, потім кинула на землю і топтала ногами її голову. Коли Блок пішла, мати дитини взяла бездиханне тіло доньки на руки, марно намагаючись повернути її до життя.

Охоплені відчаєм єврейські робітники⁴⁷ часто зверталися до Блок за допомогою. Вони думали, що молода жінка й мати співчуватиме їм. Однак Блок завжди тримала при собі зброю і могла змінитися в одну мить: від спокійної привабливої матері до нацистського звіра. Бачили, як вона штовхала дитячим возиком євреїв на вулицях Дрогобича. Пізніше два свідки стверджували, що своїм екіпажем вона задавила маленьку єврейську дитину⁴⁸. Місцеві жителі скаржилися на неї, але її чоловік, очільник Гестапо, відправляв їх до дружини, пояснюючи, що не може приймати жодних рішень за її відсутності⁴⁹.

Документи воєнного і післявоєнного часу, які стосуються присутності дружин у нацистських форпостах, розкидані серед архівів і приватних збірок. Про присутність і злочинну поведінку цих жінок ми дізналися здебільшого завдяки розповідям німецьких, українських, польських та єврейських свідків. Ми зазвичай сприймаємо вбивства, війну, вчинення геноциду як чоловічу діяльність. І коли немає доступних доказів протилежного, ми залишаємося сліпими щодо масштабу участі жінок. Ми знаємо, що жертви Голокосту зазнавали принижень, обмежень, страждань і навіть смерті від рук німецьких жінок, однак багато хто схильний применшувати цей факт, наполягаючи на різних концепціях геноциду, які є історично викривленими й упередженими.

⁴⁶ Свідчення Йозефіне Блок 18 травня 1948 р.: VCA, Vg 8514/46. Вирок, 3 березня 1949 р.: 15 St 1617/49. У 1946 р. у неї були діти віком п'ять і три роки. Тож у 1942–1943 рр., коли вона вчинила низку вбивств, у неї були дитина молодшого віку і немовля або вона була вагітною другою дитиною.

⁴⁷ Один із жертв вдалося втекти. Троє вбитих були ідентифіковані як Вера Цукерманн, Дора Штернбах і Пола Вінклер (свідчення Кац, Фішер і Вайдеманн). Про задоволення, яке Блок та її чоловік отримували від знущань над випадково зустрітими євреями, див. свідчення Регіни Фрітц від 12 грудня 1946 р. і свідчення Вайсс від 19 лютого 1947 р.: Vg 8514/46, Розслідування і суд над Йозефіне Блок, 19 листопада 1946 р.: VCA, Polizeidirektion Wien an Staatsanwaltschaft Wien; Stadtarchiv Wien.

⁴⁸ Свідчення Фішер від 3 жовтня 1946 р., та Кац, VCA, Polizeidirektion Vienna, 21 вересня 1946 р. і 12 грудня 1946 р., Vg 8514/46.

⁴⁹ Свідчення Фішер від 16 грудня 1946 р. і Денг від 17 січня 1947 р.: VCA, Vg 8514/46.

Як свідчить історія, масові убивства здебільшого вчиняли на відкритих територіях, а не у стінах певних державних установ. Те саме стосується масових злочинів, скоєних нацистами, які убивали самі й залучали до вбивства інших. Багато людей, чия щоденна діяльність ніяк не була пов'язана з нацистською антиєврейською політикою, не кажучи вже про вбивства євреїв, були залучені до масових «акцій». Наприклад, начальник Йоганни Альтфатер комісар Вестергайде підходив до німців просто на вулиці⁵⁰ і пропонував допомогти під час «акції». Один із чиновників запросив колегу постріляти задля розваги і дуже зрадив із того, що замість мішені використовуватимуть євреїв. Залучали не лише чоловіків, багатьох жінок і дівчат просили виконати якісь нагальні завдання, пов'язані з убивствами. Зокрема, після масових розстрілів часто використовували українських дівчат, щоб ті збирали і лагодили одяг жертв. «Пакувальниці» босими ногами утрамбовували тіла в ямах, «збирачки конопель» збирали сіно і бадилля соняшнику, які використовували для прискорення процесу спалення трупів⁵¹.

У нацистській війні проти євреїв у Східній Європі не існувало межі між бойовим і домашнім фронтами. Місцями злочинів ставали балкони садиб, угіддя маєтків, як-от землі Гженди, бенкетні столи біля місць масових розстрілів⁵². Внесок у війну таких жінок, як Ерна Петрі, Лізель Вілльгауз, Гертруде Зегель, Йоганна Альтфатер, Йозефіне Блок, виходив далеко за межі розради, захисту і підтримки чоловіків або фанатичних начальників. Ці жінки-злочинці надзвичайно вправно, навіть приголомшливо змінювали свої ролі: від неприбор-

⁵⁰ Свідчення Гайнриха Барта від 2 березня 1977 р.: BAL, 76-K 41676-Кое. Свідчення Ветцле про «запрошення» від Вестергайде стріляти євреїв, Обергаузен, 21 червня 1963 р.: BAL, LKA-NW, B162/4522 fol. 1, II, 204 AR-Z 40/1961.

⁵¹ Father Patrick Desbois, *The Holocaust by Bullets* (Macmillan, 2008).

⁵² Перекладачка, етнічна німкеня, відвідала один із таких «похоронних бенкетів» у Ризі, де присутні піднімали склянки шнапсу з тостами за смерть євреїв. Латвійський поліцейський звернувся до учасників: «Пані та панове, час настав!», – і вони пішли за 150 метрів від бенкетного залу до виритих могил. Могили були завдовжки 15 метрів і завширшки два метри. Десять євреїв стояли біля могил, роздягнені до спідньої білизни. Інші десять – стогнали в могилі. Латвієць наказав своєму загону стріляти. Також він запропонував одній жінці поцілити в євреїв із пістолета. Регулярні німецькі військові, які також перебували там, не стріляли і скаржилися, що усе це дійство було суцільним хаосом. Потім усі повернулися до бенкету, який тривав до світанку. Допит Віолетти Лібер від 16 лютого 1972 р., Рига: BAL, B162/8978. Дякую Мартінові Діну за те, що поділився цим джерелом.

каних революціонерок до лагідних і догідливих дружин. Багато жінок-убивць обіймали офіційні посади, наприклад, секретарок або медсестер. Вони здобули освіту й соціалізувалися у певний історичний момент – у гітлерівській Німеччині – і, відповідно, використовували свою владу як імперські наглядачки та кар'єристики.

Чи дізнаємося ми коли-небудь точно, скільки жінок стали злочинцями, убиваючи за допомогою голок від шприців, пістолетів, бійцівських собак чи іншої смертоносної зброї? Лише кількість не зможе пояснити причини таких дій, але допоможе дещо зрозуміти. Наприклад, учені й дослідники довгий час вважали, що нацистська система таборів налічувала близько кількох сотень, можливо, кількох тисяч об'єктів. Однак нещодавно співробітники Меморіального музею Голокосту в США визначили, що в окупованій нацистами Європі було понад 40 тисяч місць примусового утримання. Систему гетто і таборів, яку зазвичай розглядали як відокремлений від решти суспільства світ, нині досліджують як частину місцевих спільнот людей. Стіни табору вже не вважають відгороджувальним бар'єром. Збільшення кількості таборів не означає збільшення кількості жертв (оскільки деякі особи могли проходити кілька типів таборів і гетто), однак це свідчить про те, що було значно більше злочинців, співучасників і свідків, які створювали, обслуговували і відвідували ці об'єкти. Більше людей, ніж ми думали раніше, брали в цьому участь, більше людей знали про систематичні переслідування і вбивства інших. І поняття «більше» стосується усіх представників суспільства: більше чоловіків, більше жінок і більше дітей були причетними. Велика кількість таборів та їх інтегрування у місцеві спільноти окреслює новий соціальний вимір історії Голокосту.

Чи маємо ми змогу визначити приблизно, скільки німецьких жінок стали вбивцями на сході? Ми можемо почати з методів, які застосовували для дослідження кількості чоловіків-убивць. Однак ці дані є приблизними і базуються переважно на записах організацій, які були звинувачені у вчиненні Голокосту. Зіставивши списки особового складу злочинних організацій із документами розслідувань по окремих представниках підрозділів, як-от поліцейський батальйон 101, історики дійшли висновку, що близько 200 тисяч німецьких (та австрійських) чоловіків були безпосередніми агентами нацист-

ського геноциду під час масових убивств на відкритих територіях, ліквідацій гетто та вбивств газом на спеціальних об'єктах.

Щодо жінок таких джерел немає. Збереглися неповні списки наглядачок концтаборів 1944–1945 рр., однак вони висвітлюють лише окремі епізоди залученості жінок і надають інформацію лише про одне крило гімлерівських інституцій (Головний адміністративно-господарчий департамент Головного управління безпеки Райху). Тим не менше, ці записи свідчать, що близько трьох із половиною тисяч жінок (більшість із них пройшли підготовку в Равенсбрюку) працювали наглядачками концтаборів у цей період. Дотепер були лише ці дані щодо кількості жінок-злочинців під час Голокосту. Однак очевидно, що не всі наглядачки концтаборів були вбивцями, і навпаки, не всі вбивці були наглядачками концтаборів: велику кількість жертв на сході було вбито за межами концтаборів. Списки наглядачок концтаборів, які пройшли підготовку в Равенсбрюку або працювали у десяти найвідоміших концтаборах на території Райху в 1944 – на початку 1945 р., а також списки, які я знайшла у Житомирі, – це верхівка айсберга. Чи можна історію чоловіків-злочинців обмежити списками наглядачів Дахау? Упродовж останніх кількох десятиліть до переліку чоловіків-злочинців увійшли пересічні німці й не-німці з поліцейських загонів, армійських підрозділів і прості люди у цивільному. Мое дослідження історії жінок-злочинців і ситуацій, в яких вони убивали, так само має на меті розширити наше уявлення про злочини, вчинені жінками.

Згідно з документами, які я вивчила, на схід відправили кілька сотень жінок-фахівчинь і родичок нацистів. У мирному суспільстві жінки вчиняють зазвичай близько 14 відсотків усіх жорстоких злочинів і майже десять відсотків убивств. У мирний час жінки-вбивці діють самостійно і проти конкретних жертв (переважно родичів або партнерів), але не проти цілих груп людей. Під час війни й геноциду кількість чоловіків і жінок, утягнених у жорстокі злочини, у суспільстві зростає, і кожний окремий вчинок може призвести до більшої кількості смертей. Наприклад, Йоганна Альфатер, зібравши єврейських дітей у лікарні гетто, убила кількох одразу на місці, а інших загнала в машину, яка відвезла їх на місце масового розстрілу, де дітей розстріляли чоловіки з поліцейських загонів. За статистикою, якщо ми візьмемо відсоток убивств, учинених жінками у мирному

суспільстві, і застосуємо його до часів геноциду, як у Третньому райху, то приблизна кількість жінок-убивць вимірюватиметься тисячами. Іншими словами, ми можемо помножити Ерну Петрі на кілька тисяч. Але якщо ми припустимо, і це дуже ймовірно, що жінки у суспільстві, де відбувається геноцид (які мають владу і групи «ворогів» як мішені), відповідають за більший відсоток убивств, ніж жінки в мирний час, тоді навіть цифра у кілька тисяч не відповідатиме дійсності.

Що ж до секретарок, дружин і коханок есесівців, то ми ніколи не дізнаємося точну кількість убивць з-поміж них. Однак докази, наведені у цій книжці, дають нам нове, ширше уявлення про Голокост і геноцид загалом. Звісно, ми завжди знали, що жінки можуть бути жорстокими і навіть убивати, але ми мало знали про обставини та ідеї, які перетворюють жінок на тих, хто винний у вчиненні геноциду, про різноманіття ролей, які жінки виконують у системі та поза нею, про форми поведінки, які вони обирають. Нині можемо припустити, що моделі жорстокої і вбивчої поведінки жінок, висвітлені в цій праці, мали місце під час війни на території України, Польщі, Білорусі, Литви та на інших європейських територіях, окупованих нацистами. Німецькі жінки, які поїхали на схід, стали втіленням того, на що перетворювалася дедалі ширша нацистська імперія, – надзвичайної жорстокості. Прості молоді жінки (а не просто група фанатичок нацизму), із майже однаковими біографіями, поїхали на схід і взяли участь у злочинах Голокосту, зокрема, в убивствах.

На щастя, разом з поразкою Німеччини у війні добігли свого кінця і «найкращі часи» злочинців – нацистська винищувальна машина зупинилася. Однак життя цих жінок-злочинців не зупинилося. Вони повернулися на руїни Райху і спробували поховати своє кримінальне минуле.

Розділ 6

ЧОМУ ВОНИ ВБИВАЛИ?

Їхні повоєнні й наші теперішні пояснення

Міфи про мучеництво і невинність німецьких жінок народилися після падіння Райху й капітуляції перед союзниками. Для поляків та інших народів Східної Європи жахи нацистського режиму розпочалися 1939 р., для євреїв та інших гнаних політичних і расових жертв нацистської Німеччини – з 1933-го, а для пересічних німецьких жінок важкі часи настали з розпадом Райху. Після поразки почалися фізичні випробування і виникли моральні дилеми, пов'язані з евакуацією зі сходу, жорстокістю Червоної армії, боротьбою за виживання у тому, що залишилося від батьківщини, у пошматованих війною родинях під окупацією союзників.

Одна молода вчителька, яку заскочила Червона армія, що просувалася до Дніпра влітку 1943 р., розповіла про свою евакуацію¹. У школі перебувало дуже багато дітей, усі вони були сиротами. Вона та її колеги припускали, що радянські війська вб'ють дітей, однак все одно вирішили залишити школярів. Перелякані діти плакали, тулилися до своєї вчительки і не відпускали її. Однак вона сказала їм, що «так треба». Вона поїхала з України разом з іншими жінками до польсько-німецького кордону. Гестапо видало їй відкріплювальні документи і примусило дати клятву про нерозголошення того, що вона бачила і робила в Україні. Після війни ця вчителька почула, що окупація Чернігова Червоною армією перетворилася на криваву бійню, а усіх чоловіків, жінок і дітей, які мали будь-який стосунок до німців, розстріляли.

¹ Юджинія С. про чернігівську школу: Rosemarie Killius, ed., *Frauen für die Front: Gespräche mit Wehrmachtshelferinnen* (Militzke Verlag, 2003), pp. 59–60.

Персонал шпиталю у Житомирі, де працювала Еріка Ор, евакуювали в останній момент у грудні 1943 р.² Маленька колона вантажівок із медичним персоналом і пораненими солдатами торувала шлях серед хаосу, в якому солдати пішки, машинами, літаками поспіхом відступали у східному і західному напрямках. У полях обабіч дороги німецькі танки зрівняли із землею свіжі могили німецьких солдатів, знищуючи таблички з іменами і назвами підрозділів. Адже за цими даними радянська розвідка могла відстежити рух німецьких військ.

Після місяців зупинок у Західній Україні і Польщі Ор нарешті прибула до міста Печа в Угорщині. Надворі був травень 1944 р. Вона помітила, що місцеві були не дуже привітними до неї. Пізніше Ор та її колеги зрозуміли, що за кілька днів до їхнього приїзду «вивезли» єврейське населення³, однак не всіх. У гетто біля жіночого гуртожитку перебували жінки й діти. Якись зловмисники пробралися в гуртожиток, де мешкала Ор, і вкрали речі. Оскільки гуртожиток і гетто стояли поблизу, Ор припустила, що крадіями були жителі гетто. Деякі доведені до розпачу євреї, звісно, крали, оскільки нацисти забрали у них усе, однак Ор не надала жодних доказів і, здавалося, не усвідомлювала можливих причин для такого вчинку. У нацистській антисемітській пропаганді було звичною практикою ототожнювати євреїв зі злочинцями. Гітлер і Геббельс цю тему форсували до самого кінця. Можливо, під впливом цієї пропаганди перебувала і Ор.

Під кінець війни Ор звикла лікувати й ховати німецьких солдатів. Однак вона виявилася неготовою мати справу з хворими цивільними. Серед поранених і хворих були етнічні німецькі жінки, діти й люди похилого віку, які пішки тікали зі сходу до Німеччини. У шпиталі неподалік Брюнна (тепер Брно, Чехія) не було де голці впасти, тож почалася епідемія кору. Німецькі діти вмирали щоночі. Ор не знала, що робити з їхніми маленькими трупами. Їх не можна було залишати поміж живих, із їхніми хворими матерями і родичами. Цей тимчасовий шпиталь розміщувався у приміщенні школи. Поряд із головним холлом, де на підлозі лежали хворі німецькі біженці, Ор знайшла шкільну роздягальню, де лише кілька тижнів тому учні вішали

² Erika Summ, *Schäfers Tochter: Die Geschichte der Frontschwester* (Zeitgut Verlag, 2006), p. 144.

³ *Ibid.*, p. 153.

свої куртки та перевзувалися. Саме там Ор поклала трупи дітей. Коли виходила, пересвідчилася, що щільно зачини́ла за собою двері.

Ор заразилася кором і не змогла евакуюватися разом із колегами в середині квітня 1945 р. Для неї мали організувати спецтранспорт. Вона лежала у лихоманці сама посеред головного холу, чула протиповітряні сирени і боялася, що про неї забули. Вона не хотіла, щоб її залишили⁴.

Усі німецькі жінки, навіть не винні у нацистських злочинах, боялися стати об'єктами помсти і сексуальних знущань. В останній промові 15 квітня 1945 р. Гітлер, зокрема, назвав щойно померлого Рузвельта «найбільшим військовим злочинцем усіх часів», а також звернувся до солдатів на східному фронті. Він наголошував, що Німеччина має захистити народ (*Volk*), насамперед німецьких жінок і дівчат:

Востаннє смертоносний жидобільшовицький ворог зібрався масово атакувати. Він намагається зруйнувати Німеччину та знищити наших людей. Ви, солдати східного фронту, дуже добре знаєте, яка доля спіткає найперше німецьких жінок, дівчат і дітей. Коли старих і дітей вб'ють, жінок і дівчат збезчестять у казармах, немов повій. Інших відправлять до Сибіру⁵.

Міністр пропаганди Йозеф Геббельс намагався посилити рішучість (і страх) німецьких народних мас, зображуючи солдатів Червоної армії як «азіатські орди», що гвалтуватимуть німецьких жінок. Ці страшні образи стали реальністю. Повідомлення про масові згвалтування підтверджували мільйони німецьких евакуйованих, які хаотично волоклися на захід. Наводять різні дані щодо кількості згвалтованих жінок (серед них, звісно, були не лише німкені) – від

⁴ Summ, *Schäfers Tochter*, pp. 165–66. Еріка Ор одружилася зі своїм пацієнтом, німецьким солдатом, який втратив на війні ноги. Після війни Зумм (її прізвище після шлюбу) працювала медсестрою у Зіндельфінгені й Марбасі, народила дітей. П'ять або шість разів вона ходила на зустрічі воєнних медсестер на півдні Німеччини. Зумм покладалася на свою віру, щоб упоратися з тим, що вона бачила і що робила під час війни. Вона вважала за краще дивитися у майбутнє, і до 90 років її життєвим кредо була фраза «Es muss weitergehen» («Життя має тривати»). Вона зосереджувалася на маленьких радощах і навчилася придушувати великі фантазії й амбіції (за матеріалами телефонного інтерв'ю авторки з донькою Зумм, 4 серпня 2011 р.).

⁵ Промова Адольфа Гітлера від 15 квітня 1945 р., цит. за: Ian Kershaw, *Hitler: Nemesis, 1936–1945* (W. W. Norton, 2000), p. 793.

сотні тисяч до двох мільйонів⁶. Не щадили ні дівчат, ні жінок похилого віку.

Нацистський режим остаточно капітулював 8 травня 1945 р., поклавши край епосі в Європі. Для жінок, які подорослішали за часів Третього райху, пройшли професійне навчання, знайшли першу роботу, мали перші стосунки, народили первістків, поразка означала завершення сподівань, крах мрій і непевне майбутнє. Не можна було повністю стерти з життя і пам'яті те, що вони бачили і що робили. Деякі прибічниці й фанатички не уявляли свого життя без Гітлера⁷. Деякі жінки, боячись помсти союзників або відчуваючи великий сором, не бачили іншого виходу, як учинити самогубство. Жінки, які повернулися зі сходу, сподівалися, що їхнє минуле залишиться там. Одна жінка, яка вважала себе прибічницею нацизму і патріоткою, бідкалася у своєму щоденнику, що світ навколо неї розвалився. Чи змогли ці жінки, повернувшись зі сходу, знайти прихисток серед безлічі постраждалих німецьких жінок? Серед поточених горем удів і матерів, які пережили повітряні бомбардування у тилу, масові зґвалтування солдатами Червоної армії й усі труднощі переможеної країни?

⁶ Оцінки кількості зґвалтованих жінок різняться, оскільки деякі жертви були зґвалтовані неодноразово, деяких убили, деякі після наруги вчинили самогубство (лише в Берліні померли десять тисяч). Французькі війська чинили масові зґвалтування у Південно-Західній Німеччині. Такі випадки були в лавах американських і, меншою мірою, британських солдатів. Див.: Richard Evans, *The Third Reich at War* (Penguin, 2010); Michael Kater, *Hitler Youth* (Harvard University Press, 2004), p. 241; Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Harvard University Press, 1995). Про масові зґвалтування і дискусії щодо віктимізації німців див.: Atina Grossmann, "A Question of Silence: The Rape of German Women by Soviet Occupation Soldiers," in Nicole Ann Dombrowski, ed., *Women and War in the Twentieth Century* (Routledge, 2004), pp. 162–83; документальна стрічка «Die deutschen Trümmerfrauen» (1968), реж. Hans Dieter Grabe; Elizabeth D. Heineman, "The Hour of the Woman: Memories of Germany's 'Crisis Years' and West German National Identity," *American Historical Review* 101, no. 2 (April 1996): 354–95; [Anon.], *A Woman in Berlin: Eight Weeks in the Conquered City* (Metropolitan Books, 2005) (у 2019 р. у видавництві «Комора» вийшов український переклад цієї книжки. – Прим. ред.).

⁷ Шкільна вчителька пані Отгнад із Райхерсбоерна вкоротила собі віку 9 травня 1945 р., коли до містечка увійшли союзники. Див. інтерв'ю авторки з колишнім учнем Отгнад Фрідріхом К. та його дружиною Фреєю К., 11 квітня 2011 р.: архів USHMM. Див. також: Evans, *The Third Reich at War*; Margaret Bourke-White, *Dear Fatherland, Rest Quietly: A Report on the Collapse of Hitler's Thousand Years* (Literary Licensing, 2012).

Лідери союзників у низці заяв, зокрема, у Московській декларації 1943 р., чітко дали зрозуміти, що усі злочинці будуть покарані⁸. Після звільнення територій від нацистської окупації почали діяти військові суди, траплялись і випадки самосуду. Представників німецької влади та їхніх колаборантів збирали разом, піддавали швидкому суду і вшали. Судові процеси почалися з широко висвітлюваного розгляду справи у Краснодарі в Росії у липні 1943 р. Кульмінацією судових засідань став доволі стриманий і ґрунтовний міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, де головний прокурор США суддя Роберт Джексон зазначив, що переможці погодились «стати каральним мечем», передавши «полонених ворогів до рук правосуддя».

Американські, британські, французькі та радянські війська поділили Німеччину й Австрію на зони й встановили там свої військові адміністрації, впровадили нове законодавство щодо покарання воєнних злочинців і денацифікації німецького суспільства відповідно до рішень Контрольної Ради союзників. Денацифікація ставила на меті покарання нацистських злочинців і перевиховання людей шляхом видалення нацистської ідеології з німецького суспільства та інституцій, тобто викорінення джерел зла. Країни союзників по-різному поводитися з підозрюваними у злочинах. Зокрема, на території Західної Німеччини упродовж першого повоєнного десятиліття більшість із них випустили на волю. Лідерці Націонал-соціалістичної жіночої організації Гертруді Шольц-Клінк вдалося уникнути радянської в'язниці⁹, однак її заарештували французи за звинуваченням у підробленні документів, що посвідчують особу. Напевно, підсудна не викликала особливого співчуття, адже французи тримали її у в'язниці чотири роки і на десять років заборонили займатися журналістською, політичною та викладацькою діяльністю. Щойно термін

⁸ Про самосуд і ранні судові процеси див.: П'яа Bourtman, "Blood for Blood, Death for Death: The Soviet Military Tribunal in Krasnodar, 1943," *Holocaust and Genocide Studies* 22 (Fall 2008): 246–65; Gary Bass, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals* (Princeton University Press, 2000); Donald Bloxham, *Genocide on Trial: War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford University Press, 2001).

⁹ Christiane Berger, "Die Reichsfrauenführerin Gertrud Scholtz-Klink," in Marita Krauss, ed., *Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Wallstein Verlag, 2008). Інтерв'ю Клаудії Кунц із Клінк: *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics* (St. Martin's Press, 1988).

заборони добіг кінця, ця запекла нацистка опублікувала самохвальну історію про жінок Третього райху.

Усіх жінок, які носили уніформу, союзники зібрали разом і відправили у табори для інтернованих. На території, окупованій радянськими військами, з німецькими жінками поводитися жорстко. Близько двадцяти тисяч заарештували на сході й заслали вглиб Росії¹⁰. У 1950-ті, за часів політичної відлиги та амністій, їх не відправили назад до Німеччини. Їх або стратили, або вони померли в ув'язненні.

Порівняно з іншими Ільзе Штруве пощастило. Представники радянських військ інтернували її як секретарку Вермахту до грудня 1946-го, однак не депортували до Радянського Союзу. Вона стала у пригоді як секретарка радянської військової окупаційної адміністрації. Вона нікому не розказувала про те, що побачила якось уночі у вікно спальні в Рівному, ні з ким не обговорювала побачені фотографії нацистських звірств. Вона вирішила, що розповісти комусь про те, свідком чого вона була, це все одно що повіситися на найвищому ліхтарному стовпі¹¹. Свої спогади вона опублікувала аж у 1990-х рр.

Еріку Ор також схопили союзники й інтернували влітку 1945 р., однак до американського табору¹². Там вона побачила тортури над німецькими військовополоненими: їх змушували стояти по шию в багнюці. Ор не розуміла, чим вони заслужили таке покарання. У мемуарах вона написала, що такі дії були пов'язані з антисемітизмом. На думку Ор, оскільки багато американців, які керували табором, володіли німецькою, вони мали бути якось пов'язані з тими євреями, яких примусили емігрувати з Німеччини. Тепер вони мстилися німецьким солдатам.

Оскільки німецькі жінки не належали до нацистської верхівки (за винятком тих, хто очолювали жіночі нацистські організації і шпиталі), вони не сиділи на лаві підсудних перед військовим трибуналом у Нюрнберзі поруч із такими відомими нацистами, як Герман Герінг,

¹⁰ "Verdrängte Täterinnen: Frauen im Apparat der SS, 1939–1945," in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), p. 212.

¹¹ Ilse Schmidt, *Die Mitläuferin: Erinnerungen einer Wehrmachtsangehörigen* (Aufbau Verlag, 2002), pp. 38, 61, 76–77.

¹² Summ, *Schäfers Tochter*, p. 176.

Рудольф Гесс та Альфред Розенберг. Союзники мали важливіше завдання: свої невеликі слідчі ресурси вони спрямували на те, щоб відстежити верхівку нацистів. Однак деяких жінок судили у судах зон окупації. Радянський Союз (і пізніше Східна Німеччина) визнали винними наглядчочок із Равенсбрюку – найбільшого жіночого концтабору Райху, британці покарали «звірив із Берген-Бельзена», зокрема, 22-річну Ірму Гресе стратили за рішенням військового суду. Справи двох жінок розглядали у судах американської зони окупації. Перша – доктор Герта Обергойзер, її засудили до 22 років ув'язнення за жорстокі медичні експерименти, однак звільнили через сім років¹³. (Вона поновилася на роботі і працювала педіатром у Шлезвіг-Гольштайні, допоки її не викрили і не відібрали у неї медичну ліцензію). Друга – Інге Фірметц, яка викрадала людей за підтримки держави¹⁴. Пройшовши шлях від секретарки до керівниці департаменту Головного управління із расових питань і переселення, Фірметц постала перед судом за депортацію сотень польських і югославських дітей. Вона не визнала себе винуватою і заперечувала, що вчинила будь-які протизаконні дії. Фірметц наполегливо переконувала суддів, що вона займалася благодійною роботою, і її зрештою виправдали у 1948 р.

Одним із найвідоміших прокурорів на Нюрнберзькому процесі був Роберт Кемпнер. Повернувшись до Німеччини разом з американською армією (в 1935 р. він був змушений емігрувати з батьківщини, адже був юристом-евреєм), він розшукав свою колишню секретарку

¹³ Обергойзер піднялася кар'єрними сходинками у нацистській партії. Вона була лікаркою-волонтеркою у Равенсбрюку, отримала медаль «За військові досягнення» за допомогу в жакливих медичних експериментах (смертельні ін'єкції, пересадження кісток, заповнення ран уламками скла або дерев'яними трісками), під час яких убивали, зокрема, і польських робітників. На суді у Нюрнберзі вона заявила, що завжди цікавилася хірургією, а жінці в Німеччині стати хірургинею було майже неможливо. У жіночому концтаборі Равенсбрюк вона могла бути хірургинею і проводити експерименти на здорових «живих об'єктах». Див.: Paul Weidling, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials* (Palgrave Macmillan, 2004); Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (Basic Books, 2000). Оригінали документів Нюрнберзького процесу над лікарями (Document NO-487, NO-862) оцифровані, їх можна знайти онлайн в бібліотеці юридичного факультету Гарварду: <http://nuremberg.law.harvard.edu>. NO-470. NARA, RG 238.

¹⁴ Про судові справи США проти членів СС, які реалізували кампанії з викрадання дітей (серед інших злочинів «онімечування»), і про Фірметц див.: Kathrin Kompisch, *Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus* (Böhlau, 2008), pp. 33–36; Andrea Bölten, *Führerinnen im Führerstaat: Gertrud Scholtz-Klink, Trude Mohr, Jutta Rüdiger und Inge Viermetz* (Centaurus Verlag, 1995), pp. 105–29.

з Берліна Еммі Гьогтль¹⁵. Під час війни вона працювала в Головному управлінні безпеки Райху з очільником кримінальної поліції та лідером айнзацгрупи В Артуром Небе. Еммі Гьогтль допомогла Кемпнеру зібрати найбільш викривальні документи у німецьких архівах, щоб засудити своїх співгромадян. Однак у 1961 р., коли її офіційно допитували під час низки західнонімецьких розслідувань щодо відправлення мобільних газових камер на схід, Гьогтль стверджувала, що нічого не пам'ятає ані про самі злочини, ані про злочинну діяльність її керівників.

Роберт Кемпнер у співавторстві зі своєю дружиною Рут Кемпнер написав книжку «Жінки у нацистській Німеччині». Це дослідження було зроблено на замовлення уряду США й мало стати теоретичним підґрунтям денацифікації німецьких жінок. Родина Кемпнерів попередила окупаційну адміністрацію США у Німеччині, що дуже багато жінок були фанатичними прибічницями режиму і брали участь у всіх державних сферах діяльності, зокрема, у формуванні поліцейських загонів із контролю за продуктовими базарами і розподіленням пайків. За оцінкою Кемпнерів, сім мільйонів жінок і дівчат пройшли ідеологічне оброблення і були втягнені у нацистський рух. Шістнадцять мільйонів були мобілізовані Робітничим фронтом Райху. Розбивши жінок на категорії відповідно до «соціальної небезпеки», яку вони становили, автори визначили, що 600 тисяч жінок усе ще є неабиякою загрозою для суспільства, позаяк вони були політично активними лідерками та прихильницями. Кемпнери порадили владі США провести ретельне очищення і реорганізацію освітньої системи і держапарату в Німеччині, де присутність жінок-нацисток була по-

¹⁵ У 1925–1933 рр. Еммі Гьогтль була секретаркою Міністерства внутрішніх справ Пруссії (працювала разом із Робертом Кемпнером). У 1933–1936 – секретаркою штабу поліції в Берліні, 1936–1942 – секретаркою Артура Небе у відділі кримінальної поліції Райху, від жовтня 1945 до 30 листопада 1948 р. – секретаркою Кемпнера у Нюрнберзі, у 1948–1949 – секретаркою представника уряду землі Північний Рейн-Вестфалія при спільному уряді двозони (колишніх американської та британської зон окупації) у Франкфурті, у 1950–1959 працювала в Бонні секретаркою представника уряду Західного Берліна. На допиті у 1961 р. Гьогтль стверджувала, що нічого не пам'ятає про злочини або будь-яку злочинну діяльність Небе та інших людей із кримінальної поліції (*Kripo*), бо, мовляв, під час війни вона не перебувала на сході. Однак вона була ознайомлена з документацією щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» і діяльністю підрозділів Райху, тож змогла надати багато доказів, зокрема, стосовно Ванзейського протоколу. Див.: BAL, B162/1604, fol. 1, 556–568. Дякую Кристіану Герлаху за те, що звернув мою увагу на Гьогтль.

всюдною. Пріоритетним завданням була ідеологічна трансформація. Кемпнери вважали, що цей процес потребував терпіння, «без ілюзій щодо обмеженого діапазону їхніх [німкенів] особистостей»¹⁶.

Кемпнери одразу з'ясували, що жінки справді були активними прихильницями Третього райху. І з часом виявилось, що обвинувачі у Нюрнберзі та на судах із денацифікації не усвідомлювали або не хотіли знати, як багато жінок були причетними до злочинів режиму. Ілюзії щодо поведінки жінок-злочинців тривали довго, як і омана щодо їхніх мотивів.

Щоб зрозуміти мотиви конкретних дій, потрібно набагато більше, ніж просто вивчити біографію або місце злочину. У цьому можуть допомогти розповіді жінок, які жили на окупованих східних територіях і розповіли про свій досвід слідчим після війни, або які згодом обміркували причини своїх учинків, однак ці розповіді не завжди є відвертими. Хоча не всі жінки спеціально вводять в оману, їхні автопортрети в мемуарах і свідченнях сконструйовані так, щоб виглядати привабливо в очах своєї аудиторії: чи то експертів-чиновників, чи то ревних прокурорів, чи то доброзичливих членів родини, чи то зацікавлених істориків. Розповідаючи про своє життя, ці жінки зазвичай перебільшують, дезорієнтують, вихваляють самих себе або згладжують гострі кути. Вони схильні замовчувати або проминати згадки про ганебні чи протиправні дії, проступки, принизливі помилки, сумнівні зв'язки та негативні почуття, як-от ненависть.

У спогадах медсестер, які становлять вагому частку всіх мемуарів, міститься цінна інформація про досвід жінок на війні, однак і такі спогади можуть ввести в оману. Читаючи їх, я не могла зрозуміти, чи авторки справді були наївними і нетямущими в юності, чи вони прибріхували про свою невинуватість для сучасного читача. Чи могла Еріка Ор докладно описувати зубний біль або страви, які вона їла у Польщі в 1944 р., однак дуже нечітко пригадувати «партизана», якого застрелили у внутрішньому дворі польового шпиталю? «Неможливо встановити, ким він був і що він задумав, – зневажливо писала Ор. – На цій війні було так багато неоднозначного з обох боків»¹⁷. Тогочасному і післявоєнному стилю мислення були властиві моральний релятивізм і бездумність.

¹⁶ Ruth Kempner and Robert M. W. Kempner, *Women in Nazi Germany* (1944), p. 46.

¹⁷ Summ, *Schäfers Tochter*, p. 152.

Як обвинувачені медсестри пояснювали свої мотиви та злочинні дії? В залах судових засідань союзників і Німеччини, щоб засвідчити свої добрі наміри, вони часто посилалися на те, що належали до певних організацій і мали відповідну фахову підготовку. Вони раз у раз повторювали, що мали виконувати свій обов'язок. Під час післявоєнного розслідування злочинів у польській психіатричній лікарні Мезерітс-Обравальде одна з медсестер пояснила німецькому суду, що її начальник, головний лікар, вимагав від неї та інших медсестер робити смертельні ін'єкції. Медсестра стверджувала, що спочатку вона відмовлялася, однак директор сказав їй, що не варто відмовлятися, адже вона як «держслужбовиця з багаторічним стажем» мала виконати свій обов'язок, «а надто під час війни»¹⁸. Потім він почав апелювати до її людяності й переконувати, що ін'єкції припинять страждання пацієнтів. Хіба вона не хотіла полегшити страждання своїх пацієнтів? Під час свідчень медсестра наполягала, що вона просто робила те, що від неї очікували. Інша медсестра, яку звинуватили в отруєнні пацієнтів у Польщі, пояснювала це так:

Я б ніколи не вчинила крадіжки. Я знаю, що цього робити не можна. У важкі часи [часи передвоєнної депресії] я працювала продавчицею, і в той час я легко могла вкрасти. Але я так і не зробила цього, оскільки знала, що це заборонено. Я ще в дитинстві навчилася: красти не можна. Введення медичних препаратів з метою вбивства психічно хворої людини я розглядала як свій обов'язок, від якого я не мала права відмовитися¹⁹.

Вона не вважала себе злочинницею. Вона була добре вихованою і знала, що крадіжка – це злочин. Також вона була впевнена, що виконувати свій обов'язок – це не є злочин, навіть якщо обов'язок передбачав вбивство іншої людини.

Окрім спільних інструментів вбивства (голка, батіг, зброя)²⁰, пристрасної відданості ідеологічній меті, аморального розуміння почут-

¹⁸ Цит. за: Susan Benedict, "Caring While Killing," in Elizabeth R. Baer and Myrna Goldenberg, eds., *Experience and Expression: Women, the Nazis and the Holocaust* (Wayne State University Press, 2003), p. 105.

¹⁹ Цит. за: Harald Welzer, *Täter: Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Fischer Verlag, 2007), p. 67. Докторка Верніке у Мезерітс-Обравальде також зловживала владою і наказувала медсестрам робити смертельні ін'єкції. Див.: Bronwyn Rebekah McFarland-Icke, *Nurses in Nazi Germany* (Princeton University Press, 1999), pp. 233, 248.

²⁰ Методи і чоловіків і жінок здебільшого збігалися, однак у жінок були певні уподобання. У дослідженнях історії концтаборів часто згадують про наглядачок, які

тя обов'язку, пактів лояльності та секретності, німецькі злочинці, як чоловіки, так і жінки, демонстрували схожі психологічні прояви заперечення і стримування²¹. На запитання щодо їхніх протиправних дій вони давали стандартні відповіді: *Я не знав(ла)*; *Я нічого про це не знав(ла)*; *Я не пам'ятаю*; *Я мав(ла) виконувати свій обов'язок*; *Я був(ла) у відпустці*; *Я чув(ла) від інших про якісь дії щодо євреїв, але я не бачив(ла) жодних євреїв*; *Коли я заступив(ла) на пост, євреїв там уже не було*. Обвинувачені жінки чудово знали, які свідчення дають обвинувачені чоловіки, добре застосовували словесні прийоми самозахисту, а також розробили власні захисні стратегії.

Звичайно, будь-яка людина, котру підозрюють у скоєнні тяжкого злочину, під час допиту буде обережною і намагатиметься уникнути покарання. Людина може брехати від страху й розпачу, щоб урятувати себе і своїх близьких від сорому, а надто якщо події відбувалися давно й далеко від місця суду, тож довести злочин важко. І справді багато хто брехав. Тож чи треба дивуватися, що серед більш ніж 300 тисяч німців і австрійців²², які постали перед слідством в Європі, мало хто зізнався у своїх злочинах?

використовували бійцівських собак. Наглядачки також кричали, давали ляпасів і штурханів. Див.: Elissa Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag: Die SS-Aufseherinnen des Konzentrations- und Vernichtungslagers Majdanek, 1942–1944* (Hamburg Institute for Social Research, 2009). Див. також інтерв'ю авторки з Гелен Тігауер, яка розповідає про Ірму Грезе з Біркенау і наглядачок із Мальхова, 23 червня 2010 р., Мюнхенський університет Людвіга-Максиміліана, підтверджено у: Donald McKale, *Nazis after Hitler: How Perpetrators of the Holocaust Cheated Justice and Truth* (Rowman & Littlefield, 2012), р. 42.

²¹ Елізабет Ховен (уродж. Борк, нар. 1922 р.), Кассель, 10 жовтня 1978 р.: BAЛ, 634-K41676-Кое.

²² За останніми оцінками, кількість німецьких і австрійських злочинців, які безпосередньо брали участь у вбивствах (ідеться про тих, хто працював у СС, поліції і концтаборах), становить від 200 до 250 тисяч. В Європі 330 тисяч німців і австрійців були звинувачені й перебували під слідством. Із них близько 100 тисяч отримали вирoki. У 1945–1989 рр. у Східній Німеччині 12 890 осіб постали перед судом за нацистські воєнні злочини, це майже вдвічі більше, ніж у Західній Німеччині. Дев'яносто відсотків усіх судових процесів відбулися до 1955 р. під тиском СРСР. Частка обвинувальних вироків була великою, смертну кару за такі злочини застосовували аж до середини 1980-х. Див.: Norbert Frei, ed., *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (Wallstein, 2006); Jürgen Matthäus and Patricia Heberer, eds., *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes* (University of Nebraska Press, 2008).

Складнішою, ніж відверте заперечення, була стратегія захисту, яку вибудовували довкола власного образу мучениці або жертви. Медсестра Пауліне Кнайсслер стверджувала: «Я ніколи не сприймала вбивство з милосердя як злочин... Моє життя завжди було історією відданості і самопожертви... Я ніколи не поводитися жорстоко з людьми... І за це я сьогодні маю безкінечно страждати»²³. Особи, які заперечують власні злочини, не вважають себе злодіями, які заслуговують покарання. Однак жертви і прокурори їм не вірять. У своєму дослідженні природи зла соціальний психолог Рой Баумайстер зазначає, що злочинці «можуть розуміти, що вони зробили щось неправильно, але вони також вважають, що на них вплинули зовнішні фактори, зокрема, ті, що від них не залежали. Вони вважають, що вчинили цілком адекватно й виправдано»²⁴.

Ерна Петрі не заперечувала²⁵, що вчинила вбивство, і відкрито не «приміряла» на себе роль жертви, але вона пояснювала свої вчинки обставинами того часу, і зокрема, впливом свого чоловіка, який був жорстокою людиною. Коли її змусили пояснити, чому вона власноруч убила єврейських чоловіків і дітей, вона сказала:

²³ Цит. за: Michael Burleigh and Wolfgang Ippenmann, *The Racial State: Germany, 1933–1945* (Cambridge University Press, 1991). Див. також: Ulrike Gaida, *Zwischen Pflegen und Töten: Krankenschwestern im Nationalsozialismus* (Mabuse Verlag, 2006), p. 160. Кнайсслер убивала так довго, як могла. На її останньому місці роботи у Кауфбойрен-Ірзее 29 травня 1945 р. було вбито чотирирічного хлопчика, через тридцять три дні після того, як війська США увійшли до міста. Див.: Ernst T. Mader, *Das erzwungene Sterben von Patienten der Heil- und Pflegeanstalt Kaufbeuren-Irsee zwischen 1940 und 1945 nach Dokumenten und Berichten von Augenzeugen* (Blöcktach, 1992). Історик Петер Вітте зібрав документи про останні дні перебування нацистів у Кауфбойрені, базуючись на звіті розвідки США від 2 липня 1945 р: Nuremberg Doc. PS-1696 (неопубліковано). Див. уривки у: Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (University of North Carolina Press, 1997), pp. 218–19; “Massenmord in der Heilanstalt” in the *Münchener Zeitung* за 7 липня 1945; Ernst Klee, “Euthanasie” im NS-Staat: *Die “Vernichtung lebensunwerten Lebens”* (Fischer Verlag, 1983), pp. 452–53.

²⁴ Roy Baumeister, *Evil: Inside Human Violence and Cruelty* (W. H. Freeman, 1997), p. 47.

²⁵ На думку Інзи Ешенбах, на рішення суду в НДР щодо жінок, звинувачених у нацистських злочинах, впливали три чинники: сприйняття їхньої поведінки як аномальної, їхня молодість або наївність, їхній робітничий статус у молодій соціалістичній державі. Усі ці чинники використовувала Ерна, щоб подати себе якнайкраще, однак суд не проявив співчуття: вона все одно отримала довічний термін ув'язнення. Див.: Insa Eschenbach, “Gesplante Frauenbilder: Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte,” in Ulrike Weckel and Edgar Wolfrum, eds., “Bestien” und “Befehlsempfänger”: *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), p. 99.

На той момент, коли я стріляла, мені ледь виповнилося 23 роки, я була ще молодою і недосвідченою. Я жила серед чоловіків, які служили в СС і вбивали євреїв. Я майже не спілкувалася з іншими жінками, тож поступово ставала більш жорсткою, нечутливою. Я не хотіла стояти за спинами чоловіків із СС. Я хотіла продемонструвати їм, що я, як жінка, можу бути на рівних із ними. Тож я застрелила чотирьох євреїв і шістьох єврейських дітей. Я хотіла зарекомендувати себе перед чоловіками. До того ж, у той час і в тому регіоні усюди можна було почути, що стріляли євреїв та єврейських дітей, і це також спонукало мене застрелити їх²⁶.

Якщо Ерна наголошувала на своїй ролі дружини есесівця, хіба це не означає, що її чоловік мав би взяти на себе частину провини за вбивства, які вона скоїла? Однак коли Штази примусило Ерну Петрі зізнатися, вона сказала, що заперечувала свої злочини під час попередніх допитів саме тому, що сподівалася, що чоловік її прикриє. Проте він цього не зробив.

Хоч як це парадоксально, але найважче було довести документально найпоширеніший мотив – антисемітизм. У Третьому райху антисемітизм був офіційною державною ідеологією, що підкреслювало його беззаперечність і очевидність. Антисемітизм був визначальним елементом політики Райху. Він підживлював щоденне життя, формував професійні й особисті стосунки та генерував злочинну державну політику. Чи існувала особлива жіноча форма антисемітського мислення або виявлення почуттів, пов'язана з їхнім місцем у нацистській системі й суспільстві у ролі секретарок, дружин можливо-владців, медсестер і вчительок?

У часи нацизму доля євреїв залежала від емоційних і матеріальних потреб і професійних амбіцій німецьких жінок, як-от бажання вислужитися перед начальством, суперництво з колегою або подругою, прагнення зберегти робоче місце, бажання отримати комфортний дім або якусь обнову. Нині, коли минув час, ці турботи, прагнення й амбіції сприймаються як дріб'язкові й неважливі, якщо порівняти їх із наслідками заздальгідь спланованої антисемітської ненависті й садизму. Однак буденні й масштабні явища тісно перепліталися.

Рушійну силу радикалізації насильства у Райху визначила Ерна Петрі, і це стосується як чоловіків, так і жінок. Коли Ерна Петрі, Йоганна Альтфатер та інші жінки безжально вбивали єврейських

²⁶ Допит Ерни Петрі, 18 вересня 1961 р. Суд над Горстом і Ерною Петрі: USHMMA, RG 14.068, fiche 566.

дітей, вони виявляли настільки глибокий нацистський антисемітизм, що знецінювалося життя навіть невинної дитини. Коли слідчий запитав Петрі, як вона, будши матір'ю двох дітей, могла застрелити невинних єврейських дітей, вона відповіла:

Зараз я не можу збагнути, як я тоді могла перебувати в такому стані, щоб повестися так жорстоко й огидно і вбити єврейських дітей. Однак раніше [до приїзду в маєток в Україні] я зазнала впливу фашизму і расових законів, які формували певне ставлення до євреїв. Мені казали, що я маю знищувати євреїв. Саме через такі погляди я зробила цей жорстокий вчинок²⁷.

Поблизу фронту, в зоні партизанської війни й у вирі Голокосту німецькі можновладці разом зі своїми дружинами й асистентками намагалися впровадити нацистський расистський та імперіалістичний порядок. Вони покладалися на жорстокість і насильство як на інструменти контролю. Можливо, на сході був «чоловічий світ», однак жінки змогли адаптуватися до нього, а потім рішуче обґрунтовувати свої дії в ньому.

Свідчення Петрі – виняток. Після війни пересічні німецькі жінки неохоче розповідали про свої погляди на євреїв і Голокост. Більш поширеними були колонізаторські роздуми про тупих, брудних і лінивих «місцевих», тобто поляків, українців і євреїв, завуальовані натяки на темну місцину, інфіковану «більшовиками», «злочинцями» та «партизанами», або на інфантильне корінне населення, кмітливе, але низькосортне, а отже, на цій землі не потрібне. У своїх розповідях (у суді або у спогадах) жінки намагалися применшити масштаби Голокосту, який був прямим наслідком їхнього антисемітизму. Вони згадували про Голокост як про «те, що сталося з євреями під час війни», казали, що «лише кількох євреїв було вбито», що «євреї хотіли нам помститися». Йозефіне Блок вважала, що євреї самі були винуваті в тому, що не врятували своїх рідних. Еріка Редер, активна, відверта у висловлюваннях дружина ув'язненого адмірала, яка щосили намагалася витягти хворого і старого чоловіка з в'язниці, заявила навіть, що «теперішнє ставлення до німців є ще гіршим, ніж те, що трапилося з євреями»²⁸. Порівняння Редер було неприпустимим із морального погляду і помилковим. Однак до Редер виявляли прихиль-

²⁷ Допит Ерні Петрі 18 вересня 1961 р.

²⁸ Norman Goda, *Tales from Spandau: Nazi Criminals and the Cold War* (Cambridge University Press, 2008), p. 147.

ність як британські й американські лідери, так і преса Західної Німеччини. Її чоловіка, засудженого до довічного ув'язнення, випустили разом з іншими нацистськими високопосадовцями у 1955 р.

Злочинців помилували, напевно, з підстав політичної доцільності, щоб допомогти ввести Західну Німеччину в західноєвропейську спільноту. Однак це рішення лише підтвердило впевненість консервативних німців, нацистів і неонацистів у їхній жертвовності і слухності власних переконань. Порівняння страждань німців і євреїв, перекладання провини за війну на євреїв не було просто захисною стратегією з метою заперечити злочини нацистів і їхню провину. Заперечення Голокосту пролунало вперше не під час післявоєнних судових засідань, воно походило з ідеології Третього райху. Більшість нацистських злочинців та їхніх поплічників і навіть деякі свідки нацистських злочинів, які приховували, що вони бачили, не могли співчувати євреям, ані під час війни, ані після неї.

Як спостерігачі у той період і після війни пояснювали надзвичайно жорстоку, подеколи навіть садистську поведінку деяких жінок? Свідки, які бачили жінок-злочинців під час війни, і слідчі, які після війни їх допитували, були приголомшені цією жорстокістю. Коли люди, які пережили Голокост, намагалися пояснити, як виглядав перевернутий догори дригом світ геноциду, їм не вірили, що таке можливо. Згадаймо, що сказала людина, яка пережила Голокост, про жорстокість Альтфатер: «Такого садизму у жінки я не бачив. Я ніколи цього не забуду». У розповідях уцілілих багатьох згадок про жінок-убивць, про їхні дії і зовнішній вигляд²⁹. Було очікуваним, що маса вдягнених у форму односторонніх німецьких солдат і поліцейських могла вбивати і вбивала. Але жінки?! Чому жінки так поводитися? У цій історії найбільше спантеличує той факт, що начебто дбайлива й ніжна матір в одну мить перетворювалася на людину, яка завдає шкоди і навіть може вбити. Проте саме така поведінка була зазвичай притаманна медсестрам, матерям і дружинам, які ставали або співучасницями злочинів, або злочинницями.

Думка про те, що жорстокість не є жіночою рисою³⁰ і що жінки не здатні чинити масові убивства, має очевидну привабливість: це дає

²⁹ Roger Brown and James Kulik, "Flashbulb Memories," *Cognition* 5 (1977): 73–99.

³⁰ Susannah Heschel, "Does Atrocity Have a Gender? Feminist Interpretations of Women in the SS," in Jeffrey Diefendorf, ed., *Lessons and Legacies*, vol. 6, *New Currents in Holocaust Research* (Northwestern University Press, 2004), pp. 300–321.

змогу сподіватися, що принаймні одна половина людства не знищить іншу, що одна половина зможе захистити дітей і зберегти майбутне. Однак применшення масштабу жорстокості жінок створює хибний прихисток від прямого зіткнення з геноцидом та його бентежною реальністю³¹.

Як би деякі експерти пояснили вчинки цих жінок? Кримінолог XIX ст. Чезаре Ломброзо³², який вимірював черепи піддослідних із метою пояснення їхньої поведінки, стверджував, що жінки-вбивці мали менший мозок і були надзвичайно волохатими, подібні до недорозвинених приматів³³. Зигмунд Фройд вважав, що девіантна поведінка жінок пов'язана з їхнім бажанням бути чоловіками, що вони відчували заздрість до пеніса. Ще одна сумнівна теорія стверджує, що жінки скоїли набагато більше злочинів, ніж зафіксовано, бо вони «від природи»³⁴ є облудними й нещирими. «Доказами» цього є те, що вони вміють приховувати менструацію і вдавати оргазм.

Але наскільки разючою насправді є біологічна різниця між жінками і чоловіками, коли йдеться про жорстокість? Останні дослідження поведінки тварин³⁵ (зокрема, приматів) показали, що самці є жорстокішими. У разі загрози самиці гуртуються разом для самозахисту. Самці домінують у соціальній ієрархії, а самиці є джерелом заступництва і примирення. Вони відіграють ключову роль у роз-

³¹ Соціальний психолог Джеймс Воллер зазначав, що «пояснити з погляду психології жахи, які вчинили злочинці, не означає пробачити, обґрунтувати чи виправдати їхню поведінку. Пояснення просто дає нам змогу зрозуміти обставини, за яких багато хто з нас може перетворитися на машини вбивства». James Waller, *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* (Oxford University Press, 2002), p. xiv.

³² Cesare Lombroso and Guglielmo Ferrero, *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*, trans. Nicole Hahn Rafer and Mary Gibson (Duke University Press, 2004).

³³ Eileen MacDonald, *Shoot the Women First* (Random House, 1991), pp. xi–xii. Дякую Роберту Еренрайху за те, що звернув мою увагу на це джерело.

³⁴ Цит. за: Steven Barkan and Lynne Snowden, *Collective Violence* (Allyn & Bacon, 2000), p. 85.

³⁵ Richard Wrangham and Dale Peterson, *Demonic Males: Apes and the Origins of Human Violence* (Houghton Mifflin, 1996); Frans B. M. de Waal, "Evolutionary Ethics, Aggression, and Violence: Lessons from Primate Research," *Journal of Law, Medicine, and Ethics* 32 (Spring 2004): 18–23. Адам Джонс склав ґрунтовний перелік таких праць, див., зокрема: Michael Ghiglieri, *The Dark Side of Man, in Genocide: A Comprehensive Introduction*, 2nd ed. (Routledge, 2011), pp. 477–82.

в'язанні конфлікту, коли виникає напруження між самцями. Чи можемо ми застосувати теорії щодо поведінки тварин до Голокосту? Перш ніж порівнювати діяльність нацистських злочинців із поведінкою тварин, потрібно згадати слова видатного історика Голокосту Єгуди Бауера. Він писав, що вживання щодо нацистів слів «звірячий» або «звірство» «ображає царство тварин.., оскільки тварини ніколи не чинять такого: поведінка злочинців властива саме людині»³⁶. Геноцид як ідея і як дія є абсолютно людським явищем. Скоєння геноциду потребує людських когнітивних навичок, ідеології ненависті з її міфологічною і емоційною силою і добре розробленої системи організації та втілення цієї ідеології³⁷. Люди – єдині тварини, здатні до геноциду. Дослідження провідного приматолога Франса де Вааля підтверджують, що більшість жінок Третього райху не були з природи жорстокими. Однак вони також не виявляли співчуття і не були посередницями у деескалації, як це властиво самкам приматів.

У негеноцидних суспільствах чоловіки зазвичай скоюють близько 90 відсотків тяжких злочинів. Що ж до жінок, які вдаються до жорстокості, то зазвичай ідеться про домашнє насильство і дуже рідко про тяжкі злочини щодо інших жінок. Деякі дослідники пояснюють переважання чоловіків³⁸ у вчиненні жорстоких злочинів властивими їм рисами характеру, як-от вища самооцінка, «зверх-

³⁶ Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust* (Yale University Press, 2000), p. 21.

³⁷ Див.: Roger W. Smith, "Perpetrators," *Encyclopedia of Genocide and Crimes against Humanity* (Macmillan, 2004); Baumeister, *Evil*, p. 137; Beatrice Hanssen, *Critique of Violence: Between Poststructuralism and Critical Theory* (Routledge, 2000); Steven K. Baum, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Victims* (Cambridge University Press, 2008), p. 123.

³⁸ James Blair, Derek Mitchell, and Karina Blair, *The Psychopath: Emotion and the Brain* (Blackwell, 2005), p. 20. За статистикою, сьогодні у США жорстока поведінка (цькування, тортури тварин) і підліткові правопорушення (магазинні крадіжки, невідвідування школи) спостерігається у 6–16 відсотків чоловіків і 2–9 відсотків жінок. Більш екстремальні форми психопатичних тенденцій – у 1–3 відсотків чоловіків і 1 відсотка жінок. Згідно з дослідженнями психологів, екстремальні форми кримінальної поведінки потрібно вимірювати, враховуючи низку емоційних та міжособистісних чинників. Зазвичай такі діагнози виводять із бальної системи факторів, або використовують контрольний перелік Роберта Гарє, який враховує певні риси, поведінкові прояви й емоційні реакції (брак емпатії, егоїстичність, невміння розкаюватися, агресія, імпульсивність). Ці списки рис радше описові, ніж роз'яснювальні. Важливим показником може бути дитинство вбивць, оскільки психопатія і антисоціальна поведінка проявляються уже в ранньому віці, більш виразно – на підлітковій стадії розвитку.

ність «чоловічого его», що контрастує з «жіночою невпевненістю, недостатньою наполегливістю і схильністю до депресії». Якщо жорстоку поведінку можна пояснити такими рисами характеру й очікуваннями, сформованими в суспільстві, то знецінення життя індивіда у нацистській Німеччині змінило ці риси та очікування і заохочувало жінок, так само як чоловіків, бути наполегливими і навіть зверхніми, щоб поширювати ідеологію расової вищості. Жорстокість у нацистській Німеччині не була розладом або непояснюваним відхиленням від типової жіночої поведінки чи природи. Навпаки, як зазначала Ганна Арендт, тоталітарні рухи використовують жорстокість як інструмент, щоб здобути й утримувати владу. Жінки-злочинці під час Голокосту застосовували зброю, нагайку, смертельні ін'єкції для того, щоб мати контроль над беззахисними жертвами режиму, інакшим способом досягнути цього було неможливо.

Нещодавні дослідження жіночої злочинності³⁹ (за даними 103 жінок, ув'язнених у США) підтвердили, що «і у жінок, і у чоловіків є такі складові психопатії, як бездушність і беземоційність», однак прояви такої асоціальної поведінки різняться. Іншими словами, жінки й чоловіки можуть мати однакові емоційні риси, що спричиняють садистську поведінку (наприклад, брак емпатії та імпульсивність), але жінок зазвичай у суспільстві налаштовують не бути соціально агресивними. На прояв рис, що можуть призвести до насильства, також впливають соціокультурні чинники певного часу і простору, зокрема, освіта та виховання. Приміром, садизм Йоганни Альтфатер у гетто Володимира-Волинського був результа-

³⁹ Див.: Dana Britton, *The Gender of Crime* (Rowman & Littlefield, 2011). Дослідження Waller, *Becoming Evil* наголошує на важливості соціалізації. Такого самого висновку дійшов і Адам Джонс, див.: Adam Jones, ed., *Gendercide and Genocide* (Vanderbilt University Press, 2004), pp. 127–28. Birgeprauz (цит. у Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Longman, 2001), p. 113) зауважує, що у багатьох наглядячок концтаборів були нещасливе дитинство і проблемні сім'ї. Нещодавні психологічні дослідження пов'язують гормональний фон (зокрема, рівень серотоніну) і порушення функцій мозку, спричинені вродженими травмами, з психологічними аномаліями і жорстокою поведінкою. Див.: Blair, Mitchell, and Blair, *The Psychopath*, pp. 32, 42; Peter Loewenberg, "Psychohistorical Perspectives on Modern German History," *Journal of Modern History* 47 (1975): 229–79; Richard Bessel and Dirk Schumann, eds., *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge University Press, 2003); Dirk Schumann, ed., *Raising Citizens in the Century of the Child* (Berghahn, 2010), pp. 111–13.

том її природи і виховання, поєднання біологічних і ситуативних чинників.

Інші дослідники, зокрема, Теодор Адорно⁴⁰ у своїй праці про авторитарну особистість, висувують гіпотезу, що емпатія є наслідком виховання в рамках моральної соціалізації. Якщо дитину вчать, що її дії матимуть негативний вплив на інших, це розвиває емпатію. З іншого боку, якщо дитину виховують не за допомогою мислення, а через «жорсткі авторитарні або владні практики батьків, які базуються на принципі покарання», то результатом такого виховання можуть стати стереотипне мислення, підкорення авторитету, агресія щодо інших та інакших. У таких випадках моральна соціалізація не розвивається, так само, як і емпатія. Історики, звісно, не можуть покласти суб'єктів своїх досліджень на диван до психотерапевта або відправити в лабораторію, але, на мою думку, важливо зазначити, що більшість німців часів нацизму були виховані в авторитарних родинях, де побиття (а не індуктивне мислення) використовували як дисциплінарний метод і спосіб мотивації дітей.

Ідея авторитарної особистості має й інший прояв. Для багатьох жінок у ті часи батько, чоловік і фюрер були авторитарними фігурами, які визначали їхнє життя на різних стадіях. Батько Ерні Петрі не схвалював її чоловіка-нациста Горста, але, зрештою, Ерна обрала жорстокого коханого, а не дбайливого батька. Післявоєнні розповіді багатьох підсудних свідчать про страх перед авторитетом і віру в те, що потрібно підкорюватися і виконувати свій обов'язок.

Під час Нюрнберзького процесу деякі підсудні чоловіки пройшли серію популярних тоді психологічних тестів, зокрема, тест Роршаха⁴¹. Психолог, який вивчав особу групенфюрера СС Отто Олендорфа, очільника айнзацгрупи D, який зізнався в убивстві більше ніж 90 тисяч чоловіків, жінок і дітей, зробив висновок, що він має бути

⁴⁰ Theodor Adorno et al., *The Authoritarian Personality* (W. W. Norton, 1950); Aurel Ende, "Battering and Neglect: Children in Germany, 1860–1978," *Journal of Psychohistory* 7 (1979): 249–79; Raffael Scheck, "Childhood in German Autobiographical Writings, 1740–1820," *Journal of Psychohistory* 15 (1987); Sigrid Chamberlain, "The Nurture and Care of the Future Master Race," *Journal of Psychohistory* 31 (2004): 374–76.

⁴¹ Див.: Molly Harrower, "Rorschach Records of the Nazi War Criminals: An Experimental Study after Thirty Years," *Journal of Personality Assessment* 40, no. 4 (1976): 341–51; George Kren and Leon Rappoport, *The Holocaust and the Crisis of Human Behavior* (Holmes & Meier, 1994).

«садистом, збоченцем і божевільним»⁴², оскільки розповідав про свої садистські вчинки буденним, спокійним і незворушним тоном. Коли суддя запитав, чи вбив би він свою рідну сестру, якби йому наказали, Олендорф відповів ствердно. Однак він не був бездумною машиною, він був добре освіченим і обізнаним послідовником Гітлера і Гімmlера. Інший судовий психолог у Нюрнберзі аналізував поведінку нацистських лідерів і дійшов висновку, що ці люди «не є ні хворими, ні незвичайними. Насправді вони такі самі, як і будь-яка людина в інших країнах земної кулі»⁴³.

Здебільшого проводили психологічні дослідження⁴⁴ чоловіків – лідерів Райху і СС. Невідомо, чи проходили тести жінки, принаймні результати не було оприлюднено⁴⁵. Однак руки були заплямовані кров'ю не лише у нацистської верхівки й керівництва СС. Тож психологічні оцінки не відображають співвідношення поміж злочинців чоловіків і жінок, німців і ненімців. Я взяла інтерв'ю у старшого прокурора Германа Вайссінга, який був очільником Головного управлін-

⁴² Цит. у вступі до: Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories* (Indiana University Press, 2010), p. 35. Щодо Олендорфа також див.: Hilary Earl, *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958: Atrocity, Law, and History* (Cambridge University Press, 2010).

⁴³ Звіт Дугласа Келлі у Welzer, *Täter*, p. 9.

⁴⁴ Згідно з результатами більшості післявоєнних психологічних досліджень (проведених Мілграмом, Адорно, Рітцлером та ін.), нацистські лідери і функціонери були нормальними людьми. За клінічними критеріями, лише близько 10 відсотків злочинців могли мати діагноз «психопатія». Насправді ж, більшість із них були дуже розумними, креативними та енергійними. Під час тесту Роршаха, який проводив доктор Рітцлер у Нюрнберзі, п'ятеро з шістнадцяти учасників намалювали щось схоже на хамелеонів. Рітцлер стверджував, що ці малюнки були найбільш інформативними щодо особистостей злочинців. Цит. за: Welzer, *Täter*, pp. 9, 11. Щодо ефекту хамелеона див. також: Eric Steinhart, “The Chameleon of Trawniki: Jack Reimer, Soviet Volksdeutsche, and the Holocaust,” *Holocaust and Genocide Studies* 23 (Spring 2009): 239–62.

⁴⁵ Елеанор Баур (також відома як Кривава сестра Піа) була однією з небагатьох жінок, які проходили психіатричну експертизу. Ця заповзята нацистка, за словами свідків, спостерігала за медичними експериментами у Дахау. У Святвечір вона співала різдвяні пісні, знуцалася над ув'язненими і роздавала пакунки. Баур заарештували у 1945 р. Лікар із неврологічної клініки у Мюнхені оглянув її під час ув'язнення і встановив, що вона була «примітивною, бездарною... істотою, з домінантними проявами его і сексуальних інстинктів». У 1949 р. Мюнхенській суд засудив її до максимального терміну – десяти років примусової праці. У 1950 р. Баур випустили через проблеми зі здоров'ям, вона померла у 1981 у 95 років. Див.: Ulrike Leutheusser, ed., *Hitler und die Frauen* (DVA, 2001), pp. 178–86. Див. також: Hans Holzhaider, “Schwester Pia: Nutzniesserin zwischen Opfern und Tätern,” in *Dachauer Hefte* 10 (1994).

ня розслідувань щодо нацистських військових злочинців у регіоні Північний Рейн-Вестфалія і допитав тисячі підозрюваних у 1965–1985 рр. (зокрема, Йоганну Альтфатер-Целле). Він стверджував, що серед них не бачив людину, яку можна було б назвати психопатом. «Люди не були божевільними, це нацистська система була несповна розуму», – сказав він мені⁴⁶. Вайссінг був переконаний, що багато злочинців, щодо яких він вів розслідування, і Альтфатер також, були винними, однак, на його думку, вони більше не становили загрози для суспільства. Вони були «нормальними» законслухняними громадянами нової демократичної Німеччини.

Згідно з дослідженнями мотивів злочинців, ті, хто підбурює до насильства або вчиняє такі дії, прагне позбавити себе і довколишній світ від тривожності, неоднозначності і складнощів. Мислення злочинця є чорно-білим – тобто все або нічого. Злочинці часто вважають, що вони є добре обізнаними, носіями вищої правди, за розвитком стоять вище за своїх ворогів, понад критикою і відповідалістю, намагаючись вирватися за межі розділеного світу. Міжвоєнне покоління в Німеччині пережило усі крайнощі війни і миру: нестримний капіталізм і регульований державою комунізм, індивідуальний і колективний досвід, минуле і майбутнє. Німці хотіли вийти за межі цих конфліктних опозицій, прагнули вищого утопічного існування, оснований на чомусь реальному і традиційному – біологічній расі. На нашу думку, вбивча машина Голокосту була бюрократичними хащами змагань протилежних угруповань, заплутаних установ і кривавим ірраціональним божевіллям. Для самих злочинців вона була «рівною», цілеспрямованою, систематичною, необхідною, вшуканою, точною, можливо, неприємною, але дуже людиною. Вороги – євреї й ті, хто мали так звані расові дефекти, – мали бути усуненими з хірургічною точністю раз і назавжди. Загрозу існуванню Німеччини буде подолано, боротьбу завершено. У свідомості Гітлера, його послідовників та багатьох німецьких патріотів «остаточне розв'язання єврейського питання» було актом звільнення від повзучого панування глобального єврейства.

Злочини, скоєні жінками, мали місце як у контексті професійних пріоритетів і завдань, так і особистих зобов'язань і тривоги. Зло-

⁴⁶ Інтерв'ю авторки з Германом Вайссінгом, 10 березня 2010 р., Мюнстер, Німеччина.

чинниця, яка визнавала необхідність убивства, упродовж одного дня спочатку вбивала єврейських дітей, а потім приходила додому і бавила свого сина чи доньку. І для злочинниці тут немає жодної суперечності⁴⁷, навпаки, все чітко зрозуміло. Медсестри й лікарі виправдовували свої дії тим, що смертельні ін'єкції нібито припиняли страждання: «пацієнти» були хворими, невиліковними, перебували у невизначеному фізичному стані. Цю проблему мала розв'язати «милосердна» смерть. Певна річ, так званої єврейської загрози насправді не було. Однак голі єврейські хлопчики, які шукали прихисток у маєтку сімейства Петрі, й діти у гетто Володимира-Волинського були вбиті, оскільки їхнє існування суперечило німецькій мрії про утопічний *Lebensraum*. У світогляді злочинців німці і євреї не могли співіснувати. Жінки-убивці, так само як і убивці-чоловіки, були в цьому переконані, завдяки багаторічній пропаганді у Райху, загальній атмосфері народного і схваленого державою антисемітизму як у Німеччині, так і загалом у Європі.

Науковці дійшли згоди, що оточення – найважливіший чинник, який визначає, чи здатна людина вчинити геноцид. Однак мають бути також певні обставини і досвід, а не лише схильність до вчинення злочинів. Упродовж життя, і навіть упродовж години, такі злочинці, як Ерна Петрі, могли кардинально змінити свою поведінку. Ось вона годує єврейських дітей і інстинктивно виступає у ролі матері, а невдовзі вже як кат приставляє пістолет до їхніх потилиць. Йоганна Альтфатер («маскулінна» і «холоднокрровна»⁴⁸, «ви не захотіли б зустріти її в темну пору доби на безлюдній вулиці»), яка убила дитину, вдаривши її головою об стіну гетто, після війни працювала у департаменті соціального забезпечення дітей.

Жорстоке ставлення до євреїв, яких збирали у вагонах для худоби, а потім вели на околицю міста на розстріл, не є доказом унікальної схильності німців до вбивства євреїв. Німецькі чоловіки й жінки та колаборанти спочатку мали призвичаїтися до масових убивств, до методів і обґрунтувань таких вчинків. Різноманітний досвід німецьких жінок і чоловіків на окупованих східних територіях, які були свідками, співучасниками і злочинцями Голокосту, розширював і поглиблював їхню антисемітську поведінку. На сході антисемі-

⁴⁷ Baun, *The Psychology of Genocide*, pp. 122–25.

⁴⁸ Інтерв'ю авторки з Германом Вайссінгом, 10 березня 2010 р.

тизм набував найвигадливіших форм, більш складних і екстремальних, ніж у Райху, де не вдавалися до тривалого неприхованого насильства й не було безпосередньої загрози від «більшовиків». Жидобільшовизм, вочевидь, був сильною ідеологією, покликаною мобілізувати для війни. Проте більшість жінок, які поїхали на схід, не були затятими антисемітками, насправді багато з них мали геть інші переконання і прагнення. Східний досвід їх змінив. Саме на східних територіях нацистський антисемітизм виявився найповніше і найглибше, і деякі не втратили віру в ці ідеї навіть після поразки гітлерівської Німеччини.

Чи можна застосувати типологію чоловіків-злочинців у студіях Голокосту до жінок? Це дослідження жінок-свідків, співучасниць і злочинниць свідчить, що жінки поводитися так само і мали такі самі мотивації, що й чоловіки. Звісно, жінки не об'єднувалися у мобільні розстрільні загони на кшталт айнцагрупп чи поліцейських батальйонів, однак деякі з них, зокрема, наглядачки концтаборів, пройшли військову підготовку з однією метою – наганяти жах, або, як вони вважали, приборкувати ворогів Райху. У цьому дослідженні віддано увагу жінкам, які стали злочинницями в інших професійних і приватних ролях: у польових офісах, у шпиталях Райху, у власних оселях. У цих найрізноманітніших ролях і обставинах аморальна, жорстока поведінка могла набувати найрізноманітніших форм.

Серед висококваліфікованих науковців і медиків були жінки, які проводили «дослідження» в гетто і психіатричних лікарнях⁴⁹. Жіночою версією офісного вбивці була буденна, однак смертельна робота головної секретарки офісу Гестапо у Мінську Забіне Дік і секретарки окружного комісара Ліди Лізелотте Маєр. Йозефіне Блок і Йоганна Альтфатер – це жіночі версії садистів. Жіночий варіант стрільця-убивці маємо в особах Лізель Вільгауз і Гертруде Зегель, ката – Ерні Петрі. Як і чоловіки, вони мали різне походження: робітничий клас і заможна родина, освічені й неосвічені, католики і протестанти, міські й сільські. Усі вони були амбітними і сповненими патріотизму, а також мали багато спільних рис: жадоба, антисемітизм, расизм, імперіалістична зверхність. І всі вони були молодими.

⁴⁹ Дора Марія Каліх, антропологиня із Відня, відвідувала гетто в Тарнові, щоб проводити расові дослідження на євреях. Див.: Evan Bukey, *Jews and Intermarriage in Nazi Austria* (Cambridge University Press, 2011), p. 51.

Є ще одна група жінок-убивць, яку потрібно розглянути. Зображення жінок на порнографічних карикатурах, як-от сексуальна маніячка у фільмі «Ільза: вовчиця СС», були образливими спотвореннями. Але у цих викривлених і перебільшених зображеннях є елемент правди. Ми маємо розглядати динаміку стосунків між чоловіками і жінками⁵⁰ як мотив, незалежно від того, про яку енергію йдеться – сексуальну чи подружню. Навіть у найпростіших ритуалах залицянь чоловіки і жінки хизуються одне перед одним⁵¹, а їхні стосунки і сексуальний потяг продовжують формувати їхню поведінку як пари у приватній і публічній площині. Для багатьох пар – Петрі, Ландау, Віллгаузів, коханців Ганвега і Маєр та багатьох інших – Голокост був частиною динаміки їхніх стосунків. Звичайно, не самі ці стосунки спричинили Голокост, але вони були невід’ємною частиною щоденного терору і жаху, який відчували євреї в гетто, таборах і навіть на місцях масових розстрілів. Окрім того, що євреям сходу доводилося переживати щоденні втрати, смерть членів родини, торттури, їм ще й потрібно було справлятися з подивом і розгубленістю перед тим, що більшість із тих, хто вижив, описували як світ навиворіт. У цьому світі німецькі пани, які вважали себе представниками високої цивілізації, поводитися надзвичайно розбещено і по-варварськи. Жінки часто перебували в епіцентрі таких незрозумілих сцен.

⁵⁰ Потрібно наголосити на важливості шлюбних стосунків не лише в контексті причин для переслідування і обвинувачення, а й як вирішального чинника в контексті порятунку. Шлюбні партнери могли бути як надзвичайним тягарем, так і неймовірним надбанням. Відомими є історії німецьких жінок, які одружилися з єврейськими чоловіками (протест на Розенштрассе). Варто уваги є й така історія. У Ризи німкеня – комендантка спеціального гуртожитку для армійських секретарок потоваришувала з єврейкою, яка приїхала до Латвії зі свого рідного міста Нюрнберга. Німкеня крада їжу з кухні гуртожитку для єврейських робітників, які працювали на військовій автобазі. Про це дізналися в СС, заарештували жінку і висунули обвинувачення її чоловікові, старшому лейтенанту, дислокованому на сході. Коли він дізнався про злочини дружини і про те, що нестиме за них відповідальність, він скоїв самогубство. Його дружина пережила війну. Див.: Yad Vashem Righteous File, no. 49, file 2828. Див. також: Killius, *Frauen für die Front*, p. 183.

⁵¹ За словами свідка Даніеля Дворжинського (єврея-військовополоненого, який перебував у гетто в Мендзижеці-Подляскі), німецький жандарм Франц Бауер вів рахунок убитих євреїв разом із дружиною. Лінц, 28 лютого 1962. Листування між Візенталем і прокуратурою Центрального управління державних органів юстиції, 8 AR-Z 236/60, 5 лютого 1962. Слідство було відкрито у Дортмунді file no. 45 Js 28/61. Листування Візентала і Бюро розслідувань нацистських воєнних злочинів, Тель-Авів, 28 березня 1963, SWA.

Комісар Ганвер (із рушницею) і невідома жінка виганяють молодого єврея з укриття

Німецькі розваги, «відпочинок», дебош у гетто і біля місць масових страт були частиною цього світу навиворіт. І зазначимо ще раз, що жінки були його частиною. Гедоніст не може отримати задоволення наодинці, лише у парі або з групою людей. *Ostrausch* – інтоксикація Сходом, східна лихоманка – імперіалістичний кайф, який посилював жорстокість війни і геноциду. Гедонізм і геноцид ішли пліч-о-пліч, і жінки з чоловіками були партнерами у злочині.

Нацистській вбивчій машині допомагали функціонувати і розширюватися люди різних психотипів і різних професій. Це був німецький винахід, але у ньому брали участь не лише німці, і ці ненімецькі учасники були не менш цинічними антисемітами. Геноцид – це масовий злочин, учинений групою людей або цілим суспільством проти іншої групи, зазвичай вразливої меншини. Політичні системи

та державні установи є механізмами та організаційною структурою геноциду, однак основною рушійною силою є воля народу, як зазначав Гітлер. Режими, метою діяльності яких є геноцид, організовують криваві революції, нацьковують одну групу людей на іншу, і кожна з груп вірить, що це боротьба за існування. У цій формі тотальної війни беруть участь як чоловіки, так і жінки, оскільки традиційні ролі спотворюються у милітаризованому суспільстві. Моральні закони змінюють⁵², і це явище розширює можливості для тих, хто при владі, і становить небезпеку, несе жах і смерть для тих, хто зазнає його впливу.

Отже, щонайменше пів мільйона жінок стали свідками або зробили безпосередній внесок під час геноциду на східних територіях. Нацистський режим мобілізував молодих жінок-революціонерок, які були змушені допускати, провокувати або вчиняти насильство, щоб захистити або утвердити німецьку вищість. Жінки, які стали частиною режиму і, звісно, ті, хто безкарно вчиняли злочини, заперечують цей факт. Геноцид – це також і жіноча справа. За «можливості» жінки також братимуть у ньому участь, навіть у найкривавіших його аспектах. Зводити провину жінок до кількох тисяч наглядачок концтаборів із промитими мізками означає спотворювати реальність Голокосту.

⁵² Gisela Bock, "Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers and Bystanders," in Lenore Weitzman and Dalia Ofer, eds., *Women in the Holocaust* (Yale University Press, 1999), p. 96.

Розділ 7

ЯКОЮ БУЛА ЇХНЯ ПОДАЛЬША ДОЛЯ?

Після війни американські прокурори разом зі своїми командами, перебуваючи під надзвичайним тиском, мали звузити список із близько двох мільйонів німецьких правопорушників до кількох сотень ключових воєнних злочинців. Чоловіки і жінки у союзницьких таборах для інтернованих чекали на звільнення, їх затримання завало відбудові Німеччини. Міжнародний трибунал у Нюрнберзі визнав СС злочинною організацією, однак зазначив, що на клерків, секретарок, стенографісток, прибиральниць та інший обслуговуючий персонал офісів Гестапо та СС обвинувачення не поширюватимуться. За підрахунками лідерів союзників, ці працівники становили 30–35 відсотків загальної кількості співробітників СС¹, або близько 13 500 осіб. Окремі категорії працівниць не потрапляли під слідство як воєнні злочинці: інспекторки, які у Райху і на сході оглядали й обшукували єврейських жінок і дітей на вокзальних платформах і на в'їздах до таборів, колишні секретарки, які передавали накази про масові вбивства, відбирали кваліфікованих єврейських робітників і грабували їхні особисті речі. Незважаючи на тривожні дані, зібрані Кемпнерами, слідчі з кримінальних справ і суди з денацифікації дійшли висновку, що жінки на посадах клерків у держапараті не становлять загрози повоєнному німецькому суспільству². Німецькі

¹ Див.: Kathrin Kompisch, *Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus* (Böhlau, 2008), pp. 77, 84. У 1944 р. 31 тисяча співробітників працювали у Гестапо, 13 тисяч – у Кріпо.

² Gudrun Schwarz, “Verdrängte Täterinnen: Frauen im Apparat der SS, 1939–1945,” in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), p. 209. Див також: Hilary Earl, *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958: Atrocity, Law, and History* (Cambridge University Press, 2010), pp. 40–44.

адвокати переконливо стверджували, що офісні працівники у відділеннях Гестапо, зокрема стенографістки, майже нічого не знали про кримінальну політику організації й не мали достатньо повноважень, щоб вчиняти злочини чи вступати у змову зі своїми начальниками.

Прикладів справедливого покарання нацистських злочинців, як чоловіків, так і жінок, дуже мало. Більшість жінок, які брали участь у Голокості, спокійно дожили свої життя. Після війни у художніх творах змальовували образ заклопотаної німецької домогосподарки (*Hausfrau*), «жінки руїн»³, яка була наріжним каменем у швидкій відбудові (*Wirtschaftswunder*) економіки Західної Німеччини і яка щосили намагалася прогнати родину без батька у складних умовах. Цей образ жінки-мучениці⁴ суперечив доказам участі жінок у злочинних Третього райху. Тих жінок, яких упізнали жертви і проти яких було розпочато судові справи, виставляли або як кричущі помилки природи, винятки, або як невинних створінь, не здатних на такі жахливі дії. Можливо, умисно, але підзахисні змогли обернути образ природної невинності на свою користь. Слідчі зважали на емоційні реакції жінок. Судові чиновники звертали увагу на те, чи плакали жінки під час допитів і слухань. Такий прояв емоцій⁵, здавалося б, мав свідчити про гуманність, чуттєвість і, ймовірно, про емпатію, характерну для уявлень про природу жіночої невинності і турботи. І оскільки більшість жінок не були садистками-вбивцями, такі упереджені погляди справді були обґрунтованими.

Аннетте Шюкінг⁶, медсестра Червоного Хреста з дипломом юристки, яка описала «бійню» в Україні у своїх листах до батьків, піс-

³ Elizabeth D. Heineman, "The Hour of the Woman: Survival in Defeat and Occupation," "Marriage Rubble," in *What Difference Does a Husband Make? Women and Marital Status in Nazi and Postwar Germany* (University of California Press, 1999).

⁴ Про гендерні стереотипи модерної німецької історії і періоду нацизму див.: Elizabeth D. Heineman, "Gender, Sexuality, and Coming to Terms with the Nazi Past," *Central European History* 38 (2005): 41–74.

⁵ Слідчий у справі секретарки з Ліди Лізелотте Маєр Лерм розповідав, що вона раптом починала плакати, впадала у відчай, заплутувалася у власній брехні, заперечувала любовні стосунки зі своїм начальником, намагалася приховувати факти. Її провину так і не було встановлено (6 жовтня 1964, BAL, 162/3433).

⁶ Шюкінг була однією з перших жінок-суддів кримінального суду Дуйсбурга. У 1954–1957 рр. вона працювала суддею цивільного суду у Дюссельдорфі, згодом – суддею у Детмольді. Одружилася із журналістом Гельмутом Гомеєром у 1948 р., у них народилися двоє дітей. Шюкінг-Гомеєр вважали дуже цінним свідком. У травні

ля війни нарешті знайшла застосування здобутій освіті. У 1948 р. вона стала співзасновницею відновленої Асоціації жінок-юристок Німеччини, яку нацисти розпустили у 1933 р. Ця самопроголошена феміністка успішно підтримувала правові зміни щодо запобігання домашньому насильству. Упродовж кількох десятиліть вона була суддею у господарчому суді Детмольда. Одного разу на її столі опинилася справа чоловіка, в біографії якого було зазначено, що під час війни він був поліцейським у Новограді-Волинському. Шюкінг звернулася до слідчих із воєнних злочинів і надала їм детальну інформацію про злочинців, яких вона зустріла в Україні. Вона закликала прокурорів знайти сержанта Франка, котрий розповідав їй про масові розстріли євреїв у Хмільнику, однак його не змогли розшукати. На думку Шюкінг, її спробу допомогти просто відкинули: «У судовій системі неможливо було відкрито говорити з будь-якими колегами, які були на сході. Довкола було повно колишніх нацистів»⁷. Її спроба допомогти слідчим із воєнних злочинів закінчилася нічим. У 2010 р. її все ще мучили кошмари про те, як єврейських дітей вели на забій, і вона знову запитувала себе: «Але що я могла зробити?».

Порівнявши результати розслідувань і судових процесів у повоєнній Австрії та обох частинах Німеччини, історики з'ясували, що в усіх цих країнах засуджували жінок за різними обвинуваченнями, однак вони становили меншість у загальній кількості засуджених⁸. Під час найгарячішої фази обвинувальних процесів у Німеччині й Австрії (тобто упродовж першого десятиліття після війни) 26 жінкам

1974 р. доктор Рюкерль, голова Центрального управління державних органів юстиції Західної Німеччини з питань злочинів націонал-соціалістів у Людвігсбурзі, написав у службовій записці одному з прокурорів, що потрібно звернутися до Шюкінг-Гомеєр як до свідка, якщо їхнє розслідування щодо окружного комісара Шмідта і поліцейських із Новограду-Волинського дійде до суду. До суду воно не дійшло (BAL, II, 204a ARZ 132/67, p. 574).

⁷ Інтерв'ю Шюкінг-Гомеєр з авторкою і Кристофом Маухом, 30 березня 2010 р., Люнен, Німеччина.

⁸ Жінки становили 5–18 відсотків убивць і співучасників, яким висунули обвинувачення в Австрії, Західній Німеччині та Східній Німеччині, зокрема, у справах щодо «евтаназії» – 22 відсотки, у справах проти наглядачів концтаборів – 9 відсотків. Див.: Claudia Kuretsidis-Haider and Winfried R. Garscha, eds., *Keine "Abrechnung": NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945* (Akademische Verlagsanstalt, 1998), pp. 200–205; Alexandra Przyrembel, "Ilse Koch," in Klaus-Michael Mallmann and Gerhard Paul, eds., *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Täterbiographien* (Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004), pp. 126–27, 130–31.

було винесено смертний вирок за злочини, скоєні у медичних закладах і концентраційних таборах. Як уже згадано, німецьких жінок, які під час Голокосту працювали адміністраторками⁹ в офісах Гестапо і в регіональних адміністраціях на сході, після війни не переслідували, за винятком одного випадку, який широко висвітлювали у пресі (поліцейська СС, яка внесла Анну Франк та її родину до списків депортованих до Аушвіцу). Що ж до насильства, вчиненого за межами державних установ¹⁰, то відомо лише про невелику кількість справ, по-

⁹ Коли Ганна Арендт висловила свою ідею про банальність зла, що ґрунтувалася на вивченні біографії Адольфа Айхмана і нацистської бюрократії, вона не врахувала ролі жінок у бюрократичному апараті. Соціолог Зігмунт Бауман, який сформулював власну теорію під значним впливом Арендт, також не врахував ролі жінок. Десь через шість років після суду над Айхманом відбувся судовий процес над «офісною вбивцею» Гертруд Слоттке, 39-річною співробітницею департаменту «J» (*Jewish Matters* – «у справах євреїв») нацистського офісу внутрішньої безпеки у Нідерландах. Історики, які досліджують історію виникнення «остаточного розв'язання», знаходять відповіді у німецьких документах, датованих літом і осінню 1941 р. Зокрема, у документі, підготовленому Слоттке 31 серпня 1941 р., «Боротьба з єврейством в усій повноті», запропоновано «остаточне розв'язання єврейського питання шляхом усунення усіх євреїв». У Слоттке був штат підлеглих машиністок і клерків, вона брала активну участь у нарадах, які проводив її начальник, командувач поліції безпеки і Служби безпеки Вільгельм Гарстер. Вона готувала списки євреїв, яких мали депортувати до Маутгаузену, Аушвіцу і Собібору, і була присутньою принаймні під час однієї облави на «істеричних» єврейських жінок, як вона зазначила у своєму звіті від 27 травня 1943 р. Євреї у транзитному таборі Вестерборк дали їй прізвисько «Янгол смерті», оскільки вона ходила табором і відбирала людей. На суді проти Слоттке та її начальників батько Анни Франк Отто ставив запитання підсудним і показував їм фотографію Анни на обкладинці її надрукованого щоденника. Слоттке засудили на п'ять років ув'язнення за співучасть у вбивстві близько 55 тисяч депортованих євреїв. Суд 1967 р. і вирок цієї офісній вбивці були нетиповими. Можливо, на позицію обвинувачення вплинули міжнародна увага, висвітлення у медіа, залучення Отто Франка, а також відомого мисливця на нацистів Симона Візенталя і нюрнберзького прокурора Роберта Кемпнера. Свідчення Гертруд Слоттке та інші матеріали справи див.: BAL, 107 AR 518/59, Band II; Yaacov Lozowick, *Hitler's Bureaucrats: The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (Continuum, 2000), pp. 165–66, 171, 269; Elisabeth Kohlhaas, “Weibliche Angestellte der Gestapo, 1933–1945,” in Marita Krauss, ed., *Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutzniesserinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus* (Wallstein Verlag, 2008), pp. 154–61.

¹⁰ Про співучасть посадових осіб, які займалися квартирами і власністю євреїв у Берліні, див.: Brigitte Scheiger, “‘Ich bitte um baldige Arisierung der Wohnung’: Zur Funktion von Frauen im buerokratischen System der Verfolgung,” in Theresa Wobbe, ed., *Nach Osten: Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Verlag Neue Kritik, 1992), pp. 175–96; Krauss, *Sie waren dabei*, p. 11; Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Longman, 2001), pp. 112–13. Донощиць переслідували, хоча серед жінок непропорційною була кількість тих, хто доносили, і ті, кого переслідували за доноси. Див.: Robert Gellately, *The Gestapo and German Society: Enforcing Racial Policy, 1933–1945*

рушених проти жінок, які знущалися над примусовими робітниками у своїх будинках, на фермах і на виробництві. Було висунуто менше ніж десять обвинувачень проти німецьких жінок у вчиненні вбивства або співучасті у вбивстві під час масових розстрілів чи ліквідацій гетто. Для жінки-нацистки, яка намагалася уникнути переслідувань в Європі, Австрія була навіть безпечнішою за Німеччину. Найбільшу кількість нацисток, обвинувачених у вбивстві або співучасті в убивстві, зафіксовано у Східній Німеччині – 220 жінок у період 1945–1990 рр. За гіркою іронією, австрійці не проводили розслідувань і судів від початку 1970-х, хоча найвидатніший мисливець за нацистами Симон Візенталь мешкав саме у Відні.

Про що свідчать післявоєнні долі жінок із цього дослідження? Чи відбулося покарання за злочини геноциду? Як стане зрозуміло далі, співучасниці і злочинниці, про яких ішлося у цій книжці, постали перед слідством після війни, але тільки одну з них було визнано винною. Більшість жінок, які працювали, зокрема, на території Білорусі, де масові вбивства ні для кого не були секретом, де з'явилися тисячі свіжих могил, стверджували, що вони нічого не бачили і не знали. Більшість слідчих і прокурорів не були занадто наполегливими у переслідуванні нацисток; німецькі свідки не хотіли надавати більше інформації, ніж було потрібно, надто якщо це могло їм зашкодити; судову систему Західної Німеччини й Австрії не було остаточно денацифіковано.

Співучасть у брудній справі, пов'язаній із масовими убивствами, зміцнила сімейні стосунки, які тривали ще дуже довго після закінчення війни. Дружини залишалися вірними чоловікам. Часто вони були просто вдячні, що у них був чоловік, зважаючи на те, скільки вдів із дітьми залишилося після війни. Вера Айхман зареєструвала підроблене свідоцтво про смерть свого чоловіка, підполковника СС Адольфа Айхмана, щоб сховати його. Це був не лише прояв подружньої любові, це було злочинне переховування, сплановане спільниками, яким було що приховувати. Напередодні страсти в Ізраїлі Айхман не відчував жодної провини або сорому через свою участь в «остаточному розв'язанні єврейського питання» і подякував дружині за

(Oxford University Press, 1991); Ulricke Weckel and Edgar Wolfrum, eds., *“Bestien” und “Befehlsempfänger”*: Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945 (Vandenhoeck & Ruprecht, 2003).

підтримку, за те, що також вважала його невинуватим. Жінки зміцнювали у чоловіків почуття влади і власної вищості, а разом з тим, так би мовити, віддзеркалювали обличчя зла. Вони не звертали уваги на аморальність насильства, а можливо, просто не хотіли це бачити. Більшість із них сконцентрувалася на своєму християнському обов'язку виконувати шлюбну обітницю і продовжувала бути співучасницями злочинів. Спочатку вони надихали своїх чоловіків убивати, а потім підтримували віру чоловіків у їхню невинуватість до самого кінця.

У Баварії тюремні капелани радили дружинам підсудних беззастережно підтримувати своїх чоловіків. Мовляв, навіть якщо чоловіки і вчинили гріх, вони все одно знайдуть прощення у Божій милості. Любляча вірна дружина може привести свого чоловіка до спокути, принаймні на це сподівалися капелани. Про встановлення справедливості в суді вони думали чи не найменше. Ні прокурори, ні капелани не змогли переконати злочинців публічно зізнатися у своїх злочинах. Невідомо, що розповіли чоловіки своїм дружинам віч-на-віч, однак для більшості дружин не було іншого варіанта, окрім як залишатися у шлюбі, навіть якщо вони почувалися зрадженими або ненавиділи своїх жорстоких чоловіків. Баварські священнослужителі не заохочували розлучення через воєнні злочини, і аморальною вважали саме дружину, яка подавала на розлучення, а не чоловіка-злочинця. За словами одного з капеланів, який відмовився дати жінці дозвіл на розлучення, винні у скоєнні воєнних злочинів діяли «за волею долі, і цей вчинок однаково впливає на обидвох партнерів у шлюбі... Цей вчинок за волею долі мають нести на своїх плечах обидва партнери»¹¹. Дружини спростовували обвинувачення проти чоловіків-злочинців і наполягали на тому, що вони були чесними і добрими батьками.

Злочинці, які одружилися після війни, приховували свої злочини до того моменту, доки у двері їхніх домівок не стукали слідчі. Коли я зателефонувала¹² члену спеціального мобільного загону убивць, який

¹¹ Цит. у: Katharina Kellenbach, "God's Love and Women's Love: Prison Chaplains Counsel the Wives of Nazi Perpetrators," *Journal of Feminist Studies in Religion* (Fall 2004): 11–13, 23. Дякую Сюзан Бахрач за це джерело.

¹² Телефонне інтерв'ю авторки з Едит Н., 22 квітня 2010 р. Едит наголосила на тому, що вона зустріла чоловіка після війни. Він був інвалідом похилого віку, тож потребував постійного догляду. Вона плакала через ранню смерть свого невіриваженого сина, якого вбило те, що він дізнався про минуле батька. Батько служив у

чинив криваве свавілля на території України і Росії, його дружина не дозволила мені з ним поговорити. Вона розповіла про власні страждання, про те, що вона була медсестрою під час війни. Потім почала хлипати. Вона познайомилася зі своїм чоловіком-пивоваром одразу після війни і лише через кількадесят років дізналася, що він служив в айнзацгрупі. Однак вона не могла залишити його, адже вони вже створили сім'ю.

Такі прояви відданості¹³ були не лише у сімейних, а й у робочих стосунках. Третій райх було розгромлено і викрито як злочинний режим. Однак злочинці відтоді дотримувалися клятви вірності й секретності не мертвому фюреру, а одне одному. У післявоєнний період вірність гарантувала захист від слідчих і мисливців на нацистів. Такі зв'язки утворилися між членами убивчих загонів, як-от у поліцейському батальйоні 101, між начальниками і секретарками, між колежанками і знайомими. Секретарка окружного комісара у Слонімі¹⁴, яка мала свідчити про військові злочини свого начальника, отримала лист від його дружини. Дружина благала колишню секретарку не втручатися і не впливати на судовий процес. Звісно, не всі зберігали відданість¹⁵ чи зазнавали тиску колишніх колег. Під час жорстких допитів, шляхом шантажу, особливо у тоталітарній Східній Німеччині, вибивали детальні свідчення і зізнання. Пута секретності можна було розірвати або під тиском, або розширивши коло пошуку свідків.

підрозділі СС «Мертва голова» і вчиняв масові убивства як член зондеркоманди 10а у Таганрозі у 1942 р. Перед цим він був наглядачем у варшавській в'язниці.

¹³ Див.: Jürgen Matthäus, “‘No Ordinary Criminal’ Georg Heuser, Other Mass Murderers and West German Justice,” in Patricia Heberer and Jürgen Matthäus, eds., *Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes* (University of Nebraska Press, 2008).

¹⁴ Свідчення Герди Роговські від 14 травня 1960 р.: BAL, 162/5102.

¹⁵ Vorermittlungsverfahren der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen wegen NS-Verbrechen im Bereich des ehemaligen Generallabzirks Shitomir/Ukraine, II, 204a AR-Z 131/67, Abschlussbericht, Das Gebietskommissariat Tschudnow. Beweismittel, Witness Statements, Erna Barthelt, Elisabeth Tharun, Elfriede Büschken, Friedrich Paul, Otto Bräse, Elfriede Bräse, Staatsanwaltschaft, Handakten, I 13 Js 60/51, Landesgericht I 13 ERKs 35/51. BAB, BStU 000199–202. Herr Richter, Volkspolizei Oberwachtmeister, VPKA-Wittenberg, “Bericht,” 3 Feb. 1950, BStU 00035, Archiv Staatsanwalt des Bezirkes Halle, Fach Nr. 2052. MfS BV Halle, Ast 5544, BStU 00133–138, Urteilurschrift, Strafsache gegen den Arbeiter Bruno Sämisch aus Mühlanger Landgericht Dessau, and “Gründe,” pp. 1–5. BAB, BStU 00133–138, Archiv Staatsanwalt des Bezirkes Halle, Fach Nr. 2052.

Секретарки, які покривали своїх начальників¹⁶, тим самим дистанціювалися від злочинів і захищали себе від таврування «донощицями». У 1960-х, коли німецькі прокурори розпочали масштабне розслідування щодо Головного управління безпеки Райху, вони зв'язалися з однією із секретарок берлінського офісу Адольфа Айхмана (Департамент IVB4). Секретарка не захотіла розповідати про колишніх колег, їхні шляхи втечі з Берліна і Праги, про систематичне знищення ними секретних документів. У 1967 р. суд Західної Німеччини висунув обвинувачення її безпосередньому начальнику Фріцу Вйорну, а пізніше засудив його за співучасть у вбивстві: за ув'язнення і смерть «напів'євреїв» (тих, хто перебував у змішаних шлюбах), єврейських пацієнтів лікарень, євреїв, які порушили нацистські антисемітські заборони (як-от мати велосипед, ходити в кіно, стригтися у перукаря-німця). Це був один із небагатьох випадків, коли засудили «офісного убивцю». Державний суд Берліна дійшов висновку, що Вйорн, «найрадикальніший горезвісний» нацистський функціонер офісу Айхмана, вчинив злочин на ґрунті ненависті (антисемітизму)¹⁷.

Я зв'язалася із секретаркою Вйорна, щоб дізнатися про її роботу та її колишніх начальників у Департаменті IVB4. Вона була рішуче налаштована тримати свою обітницю мовчання. Наполягала на тому, що була поза політикою і пішла працювати до Айхмана лише тому, що мріяла про певні речі, як-от нові черевики, і їй справді потрібна була робота. Коли жінку вкотре запитували про деталі, вона постійно повторювала одне слово – «*Erledigt!*» (Виконано!), немов ставила печатку на документі¹⁸.

¹⁶ На допиті після війни Мімі Трсек, секретарка Глобочника, залишалася непохитно відданою своєму начальнику і наполягала на тому, що нічого не знала про «остаточне розв'язання єврейського питання». Вона стверджувала, що уявлення не мала про газові камери. Так, вона чула слова «переселення» і «евакуація», однак не знала, що це були кодові слова на позначення вбивства. Мімі дотримувалась цієї лінії захисту і під час інтерв'ю з нею німецького режисера у 2001 р. Див.: Berndt Rieger, *Creator of Nazi Death Camps: The Life of Odilo Globocnik* (Vallentine Mitchell, 2007), p. 201.

¹⁷ Цит. за: Kerstin Freudiger, *Die juristische Aufarbeitung von NS-Verbrechen* (Mohr Siebeck, 2002), p. 214.

¹⁸ Телефонні розмови з Рут П., 7 червня і 2 серпня 2011 р. Дякую Андрею Анґріку за джерело. Слідство щодо діяльності Головного управління з расових питань і переселення було одним із наймасштабніших у Західній Німеччині, зокрема, було ідентифіковано 730 членів Головного управління безпеки Райху і засуджено 50 чоловіків (Landgericht Berlin, 13 Oct. 1969, KS 1/69 (ZStL: VI 415 AR 1310/63, Sammelakte Nr. 341)).

Для 84-річної жінки ця історія була завершена, і вона більше не хотіла мати нічого спільного з цим. Можливо, у неї випадково збереглися глибокі спогади про життєвий досвід у Третьому райху, той час, коли депортованих і вбитих євреїв (щонайменше половина з яких були жінки) завуальовано називали *erledigt*, тобто добитими. Я слухала її і уявляла молоду працівницю в усемогутньому берлінському офісі, задоволену тим, що вона працює не на фабриці й не на фермі, вона щодня друкує і штампує списки на депортацію або документи на євреїв, «асоціальних елементів» та інших ворогів Райху і мріє про свої плани після роботи, про ті красиві черевички, які вона бачила у вітрині зранку. Вона «просто робила свою роботу» й отримувала матеріальну винагороду.

Забіне Дік, колишня секретарка Гестапо, виявилася більш балакучою. Вона детально розповіла слідчим Західної Німеччини про нібито звичайні адміністративні процедури, тим самим піднявши завісу над щоденним бюрократичним перебігом геноциду. Однак вона утрималася від негативного зображення свого начальства і або вихваляла їх як порядних, добросердих, чуйних людей, або співчутливо описувала їх як заклопотаних службовців. Такі підозрювані, як Дік, мали підстави боятися мисливців на нацистів і прокурорів, тому навчилися обманювати слідство. Час був на їхньому боці. Існував термін позовної давності для нацистських злочинів, окрім убивств, та й убивства з часом доводити було дедалі важче, оскільки спогади свідків поступово стиралися, а самі свідки вмирали.

Однак, попри максимальні зусилля Дік захистити начальника Георга Гойзера і власну репутацію, її свідчення мали зворотний ефект. У квітні – жовтні 1960 р. її допитували кілька разів. Спочатку вона намагалася відвернути увагу від місць злочинів у Мінську. Вона назвала імена колишніх колег і розповіла деталі роботи в центральному берлінському офісі Гестапо, але запевняла, що майже нічого не пам'ятає про Білорусь. Щодо членів розстрільних загонів у Мінську спочатку не могла нічого згадати, потім заявила, що вона не донощиця. Також вона стверджувала, що боїться відплати. Дік припускала, що німецька демократія занепаде і знову буде встановлено диктатуру, а вона стане мішенню для помсти. Такі твердження видаються занадто перебільшеними, але, з огляду на її біографію, не такими уже й надуманими. Вона пережила «епоху крайнощів», розквіт і занепад нацизму, стала свідком сталінського терору, її допитували у розпал

холодної війни. Однак це не переконало прокурорів і не викликало у них співчуття. Їх просто дратувало, що вона не може допомогти переслідуванню її начальника, якого обвинувачували у вбивстві більше ніж десяти тисяч людей. Слідчі також зауважили, що Дік була емоційною і параноїдальною, вона раптом починала плакати під час допитів.

Була ще одна проблема. Чоловік Дік був молодшим офіцером Ваффен-СС і також працював у мінському офісі. Дік і її чоловік присягнулися, що не свідчатимуть одне проти одного про те, що працювали у відділку Гестапо разом з підсудним Гойзером. Прокурори нагадали, що кривосвідчення – це злочин, за який можуть ув'язнити на 15 років. Дік спробувала іншу тактику. Одного разу вона привела з собою на допит до поліцейського відділка 13-річну доньку. Можливо, таким чином вона хотіла показати себе слідчим у ролі матері. Однак це також не спрацювало: донька голосно жалілася на те, що її «втягують у це лайно»¹⁹. Дік була розумнішою за свого чоловіка, який хизувався тим, що налагодив роботу поліцейського відділка у Мінську. Проте, здається, слідчі взагалі не переймалися тим, що він залишався нацистом, вони були просто задоволені, що він відповів на усі поставлені запитання. Їх дратувала Забіне Дік, непередбачувана дружина. Зрештою, вона таки розповіла викривальні деталі²⁰ про головного підозрюваного, свого начальника, і її не віддали під суд.

¹⁹ Нотатки прокурора від 9 жовтня 1960 р.: BAL, 9 Js 716/59.

²⁰ Вийшовши за межі тісного кола підлеглих і друзів Гойзера, слідчі знайшли інших німкеней, які працювали у Мінську під час війни. Вони надали більш об'єктивні свідчення. Секретарка, яка працювала у Мінську від вересня 1941 р. до грудня 1943 р., детально описала процес здійснення масових убивств. Вона дуже добре пам'ятала Гойзера і зазначила, що він був рушійною силою операцій. Коли транспорт прибував до Малего Тростенця за євреями, Гойзер ставав на велику діжку і виголосював промову: вітав від імені «Великого Німецького Райху». Він казав євреям, що їх переселяють, і у такі важкі часи їм доведеться залишити своє цінне майно. Було обіцяно, що складуть списки усіх речей і пізніше євреї зможуть отримати компенсацію. Гойзер пояснював, що їх перевезуть на сільськогосподарські ферми і вибачався за погані житло і транспорт. Потім секретарка переповіла те, що чула від інших жінок в офісі Гойзера та від його колег із СС про події на місцях масових убивств і про специфічні німецькі способи убивств. Вона бачила, як євреїв стріляли у них на подвір'ї, і назвала імена вбивць (Свідчення Еви Марії Шмідт, 9 листопада 1961 р.: Landgericht Köln. Koblenz Sta, 9 Js/716/59). Цього свідчення, разом із документами воєнного часу, виявилось достатньо, щоб засудити Гойзера на 15 років позбавлення волі за убивство щонайменше 11 103 людей. Однак через десять років його випустили. Суд вирішив, що він «не був злочинцем у звичайному сенсі цього слова». Матеріали з: Staatsanwalt Koblenz, Neuser case, Sonderkommission P. 9 Js 716/59. Нотатки з допиту Забіне Дік, квітень – жовтень 1960 р.

Найрізноманітніші гендерні упередження²¹ впливали на судовий процес, починаючи від переслідування злочинців і завершуючи винесенням вироку. Чоловіків судили з огляду на їхнє місце в ієрархії й адміністрації, їхню політичну ідеологію, особисті мотиви як «основних поплічників» Гітлера, офісних убивць, жорстоких садистів. Жінок судили за зовсім іншими критеріями. Вплив подружжя або іншого чоловіка на жінку був таким самим, як колективний тиск на чоловіків у поліцейських або військових підрозділах. Чоловіка не питали, чи впливала дружина або коханка на його негативне ставлення до євреїв, чи змушувала до вбивств. Не було в залах судових засідань жодної леді Макбет, яка схилила свого чоловіка до вбивства, щоб довести його мужність. Захист ефектно грав на нібито аполітичних поглядах жінок; їхні ідеологічні мотивації, антисемітизм і расизм було важко зафіксувати, так само, як і у чоловіків. Зазвичай мотивами злочинів жінок (чи то вбивство інвалідів або єврейських дітей, чи то виказування сусідів Гестапо) називали особисті бажання і почуття: ревності, самотність, жадоба, помста, секс, «засліпленість любов'ю». Жінки, котрі поводитися як чоловіки (стріляли з пістолетів, били батогами, їздили верхи поблизу місць масових страт у Польщі й Україні, вдягали штани, мали чоловічі стрижки), були чимось нечуваним, їх обходили мовчанням у судах і про них не згадували у свідченнях. Такі жінки були огидним нагадуванням²² про поразку режиму і скочування у фашистське варварство. Якщо Німеччина і німці збиралися йти шляхом нормалізації і відкинути нацистське минуле, потрібно було відродити, а не переосмислити, традиційний жіночий образ із його моральними й естетичними ідеалами.

Секретарка з Ліді Лізелотте Маер, яку разом з її начальником Германом Ганвеґом та іншими німецькими посадовцями бачили взимку під час полювання на євреїв, після війни зізналася, що вона брала участь разом із Ганвеґом у мисливських виїздах. Так, вони стріляли здобич у снігу, але вона не пам'ятала, чи це були звірі, чи євреї. Ганвеґ не міг ані підтвердити, ані заперечити її слова: представники

²¹ Kuretsidis-Haider and Garscha, *Keine "Abrechnung"*, pp. 204–6. Про вдів у Західній Німеччині і сімейне законодавство див.: Heineman, *What Difference Does a Husband Make?*

²² Dagmar Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany* (Princeton University Press, 2005), зокрема розділ 3, "Desperately Seeking Normality"; Krauss, *Sie waren dabei*, p. 13.

радянської влади уже допитали і стратили його. Заступник Ганвеґа жив у Майнці²³ разом із дружиною на другому поверсі над магазином велосипедів. Його заарештували й у 1978 р. засудили до довічного терміну, що було незвичним прикладом правосуддя. Прокурор, який допитував Маер, був наполегливим і більш агресивним, ніж більшість обвинувачів у Західній Німеччині. Напевно, це було пов'язано з його біографією: він був солдатом, який воював під Ленінградом і став свідком масових розстрілів цивільних людей. Він збирав свідчення євреїв, які вижили під час Голокосту, у Північній Америці й Ізраїлі. Він особисто заарештував²⁴ заступника Ганвеґа, витягнув його зранку з дому під крики і лайку дружини. Прокурор допитав родину Ганвеґа, зокрема, дружину і дітей, які пригадали деталі подій, описали сцени масових убивств, назвали імена єврейських робітників у гетто. Коли прокурор надав Маер свідчення людей, які пережили Голокост і розповіли, що вона була разом із німецькими стрілками, Маер прикинулася, що має дуже туманні спогади про цю подію. Намагаючись уникнути відповіді на запитання, вона видавала хатичну мішанину фраз: «Я не пам'ятаю», «Я не можу згадати подробиці», «Я не можу навіть сказати, що вбиті люди були євреями»²⁵, «Я не знаю, чи стріляли в людей, чи просто пристрілювалися по снігу». Після війни Маер визнала, що відвідувала з Ганвеґом єврейські майстерні три-чотири рази на тиждень і регулярно ходила до єврейського кварталу. Показово, що вона намагалася приховати любовний зв'язок із Ганвеґом, здається, це турбувало її значно більше, ніж участь у Голокості. Вона схлипувала під час допитів, коли на неї тиснули щодо її коханця. Ті, хто бачив її сльози, мали підозру, що вона оплакувала не загублені в Ліді життя євреїв, а втрату Германа Ганвеґа.

Під час переслідування нацистських воєнних злочинців у Західній Німеччині²⁶ було широко висвітлено у пресі суд над німецькою

²³ Віндиш, який був австрійцем, утік до Західної Німеччини і переховувався у неонацистів із регіону Саар. Він помер у в'язниці, відсидівши 15 років.

²⁴ Інтерв'ю авторки з Гербертом Гінцманном, колишнім генеральним прокурором, Майнц, 2 серпня 2010 р., і Борисом Нойзіусом, Майнц, 14 лютого 2012 р.

²⁵ Свідчення Лізелотте Маер Лерм від 19 вересня 1963 р.: BAL, 162/3425; свідчення від 5 і 6 вересня 1966 р.: BAL, 162/3449, 3450.

²⁶ Делегація із Західної Німеччини, зокрема, прокурор Герман Вайссінґ і адвокати захисту, їздила до Луцька, де свідки з радянської України і Польщі дали свідчення. Інтерв'ю авторки з Вайссінґом, Мюнстер, 9 березня 2010 р.

секретаркою на сході, яку обвинувачували у вбивстві. Йдеться про Йоганну Альтфатер. У 1960-ті десятки тих, хто пережив Голокост, в Ізраїлі, США й Канаді надали свідчення про німецьку жінку, яку вони називали Ханна.

До них долучилися і неєврейські свідки зі Східної Німеччини, Польщі та України. Домагаючись покарання за масові убивства близько 20 тисяч євреїв у Володимирі-Волинському, вцілілі під час Голокосту назвали імена чотирьох злочинців, хоча, звісно, тих, хто брав безпосередню участь у винищенні містечка, було набагато більше – кілька десятків. «Фройляйн Ханна» була серед упізнаних чотирьох. Через двадцять років ті, хто пережив Голокост, розповіли про її жахливі вчинки.

Якою була подальша доля Альтфатер після того, як вона поїхала з України на Різдво 1943 р.? Вона повернулася до своєї нудної роботи в міській адміністрації Міндена. Після війни її докладно не допитували щодо діяльності на сході. В її документі про денацифікацію було зазначено: «Може бути задіяна з користю для суспільства»²⁷. У міській адміністрації Міндена її підвищили до посади соціальної працівниці з молоддю. Після 1945 р. колишні члени Гітлер'югенду в Міндені²⁸ регулярно зустрічалися разом і співали старі пісні. Багато хто з них став дорослим у 1920-ті і 1930-ті, не вважав нацистський режим злочинним і уникав будь-якого критичного осмислення власного минулого. Альтфатер була серед них. У 1953 р. вона вийшла заміж, взяла прізвище чоловіка Целле (що, за іронією долі, означає «тюремна камера»). Її чоловік був стажером у управлінні у справах молоді у сусідньому містечку Детмольді. У той час, як чоловік Альтфатер піднімався вгору кар'єрними сходами у цивільній адміністрації, пані Целле дбала про шестирічного хлопчика, зокрема, оплатила його навчання у школі-інтернаті. Коли цей усиновлений хлопчик став молодим чоловіком, він регулярно відвідував судові засідання в її справі.

²⁷ Біографічні матеріали в обвинувальному акті й вирокі Альтфатер: BAL, B162/4524, pp. 20, 22.

²⁸ Зі спогадів одного з ровесників Альтфатер у Міндені: Dagmar Reese, *Growing Up Female in Nazi Germany*, trans. William Templer (University of Michigan Press, 2006), p. 154.

Під час публічних судових розглядів²⁹ (які тривали від 18 вересня 1978 р. до 31 жовтня 1979 р.) Йоганна Целле і її начальник Вестергайде посміхалися в камери і наполягали на своїй невинуватості. Вестергайде хизувався своєю владою в Україні, неначе той період був піком його кар'єри. Він постійно згадував про «своє місто» Володимир-Волинський, про «своїх євреїв», яких він мусив загнати в гетто, бо, мовляв, потрібно було охороняти військовий склад від цих «небезпечних». Адвокат попередив його: «Пане Вестергайде, будь ласка, пам'ятайте, що нині ви живете не за часів нацизму. Ви не були настільки авторитетним, як ви намагаєтесь себе подати. Чи був хтось інший, у кого було більше повноважень і хто виконував конкретні завдання?»³⁰. Суддя також намагався приструнчити Вестергайде і порадив йому сфокусуватися на фактах, а не займатися роз'ясненням нацистської ідеології.

Целле і Вестергайде було обвинувачено в убивстві та співучасті в убивстві дев'яти тисяч євреїв під час ліквідації гетто і масових розстрілів у вересні – листопаді 1942 р. Обидвох визнано відповідальними, під час виконання ними службових функцій, у впровадженні політики, яка призвела до знущань, втрати майна і життя. Тим часом як відбувався суд у Західній Німеччині, в держсуді міста Білефельд спливав термін позовної давності для всіх справ, окрім обвинувачень у

²⁹ Головним свідком на процесі проти Йоганни Альтфатер-Целле і Вільгельма Вестергайде був їхній колишній колега, водій Вермахту (технічний батальйон 6, перший підрозділ), дислокований біля офісу Вестергайде. Вони часто прогулювалися із Вестергайде вулицями Володимира-Волинського. Одного разу 1943 р. вони зустріли єврейських робітників, ті зупинилися і стали на коліна перед Вестергайде. Водій запитав Вестергайде, навіщо євреї так роблять. Вестергайде відповів, що він наказав їм так робити, і похизувався, що раніше у нього в окрузі близько 30 тисяч євреїв запхнули до гетто, але з 18 тисячами уже «покінчили», інших ще мають убити. Вестергайде додав, що він шукає стрільців, і запропонував водієві постріляти євреїв, однак водій відмовився. Інші чоловіки з його батальйону погодилися на пропозицію Вестергайде і взяли участь у масовому вбивстві на старому цвинтарі у 1943 р. Водій розповів, що серед тих стрільців, яких зібрав Вестергайде, була група музикантів (свідчення Карла Ветцле, 21 червня 1963 р.: Oberhausen, BAL, 162/4522, fol. 1). Можливо, це були саме ті музиканти, про яких згадували польські свідки: вони спершу грали за бенкетним столом, а потім відклали інструменти і стріляли в людей (свідчення Йозефа Опатовського. Єврейський історичний інститут у Варшаві, ZIH 301/2014).

³⁰ Цит. у: «Die Tat», 6 жовтня 1978. «Das Todes-Getto war 'unsagbar freundlich'» висвітлення суду в газетах: Band IV, bl 773–1004. Westerheide, II, 204 AR-Z 40/61, B162/4523, fol 1. Strafsenat of the Bundesgerichtshof.

вбивстві, підбуренні до вбивства та пособництві у вбивстві. Відповідно до німецького законодавства, суд виносив обвинувальний вирок у вбивстві у разі, якщо прокурори надали переконливі докази, що підсудні проявляли надмірну жорстокість, оманливу поведінку і основний мотив (наприклад, расизм). Оцінюючи вину підсудних, суд віддавав перевагу письмовим доказам, а не свідченням тих, хто вижив. Але, мабуть, вирішальним фактором було загальне небажання суддів цього післявоєнного покоління не лише карати жорстоко, а й навіть засуджувати обвинувачених у нацистських злочинах. Кількість усних свідчень про злочини Вестергайде і Целле була величезною, а в документах було зафіксовано їхнє перебування на місцях злочинів. Однак обидвох виправдали.

Йоганна Альтфатер-Целле на лаві підсудних всіляко демонструвала, що вона чутлива жінка, яка ненавидить насильство. Вона визнала, що була свідком депортацій, однак про розстріли начебто тільки чула. Намагаючись викликати співчуття суддів, вона наголошувала, що була лише молодою жінкою, секретаркою, яку відправили на схід. Натомість у газетах писали, що Целле сміялася, коли слухала розповіді свідків про «блондинку-вбивцю», яка батогом гнала євреїв на смерть. Було також надруковано уривки свідчень про те, як вона приманила дітей, а потім убила пострілом у рот, як вона скидала дітей із балкона і розбивала їхні голови об стіни.

Прокурор вимагав кілька довічних термінів для обох підсудних і ордер на їхній терміновий арешт, оскільки їх навіть не затримали під час судового процесу. Всі вимоги було відкинуто. Оголошуючи виправдувальний вирок, суддя доктор Пауль Піпер послався на «брак доказів»³¹. Вердикт було винесено у Білефельді у листопаді 1979 р., після чого відбувся масовий протест, організований, зокрема, Асоціацією жертв нацизму (VVN)³². Вісімсот людей вийшли на демонстра-

³¹ Urteil, Bundesgerichtshof, in der Strafsache gegen Westerheide und Zelle, wegen Moerder, 4 StR 303/80. BAL, Band IV, II, 204 AR-Z 40/61.

³² Асоціація жертв нацизму (нім. *Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes – Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten*, VVN-BdA) – заснована в 1947 р. в Берліні учасниками об'єднань противників нацизму. Під час холодної війни організація ставала предметом політичної боротьби між Західною та Східною Німеччиною: на сході її вважали керованою комуністами, на сході – шпигунською. З 2002 р. до складу організації – членів Асоціації ввійшли об'єднання колишніх в'язнів концтаборів. – Прим. ред.

цію у центрі міста. Професор Університету Білефельда виголосив емоційну промову, в якій засудив німецьку правову систему, яка ухилилася від переслідування нацистських воєнних злочинців, дискримінувала свідків і толерувала неонацизм. Професор спирався на дані «Коричневої книжки», опублікованої у Східній Німеччині, яка викривала колишніх нацистів в уряді Західної Німеччини, і стверджував, що останні також контролюють судову систему Білефельда.

У липні 1980 р. Федеральний верховний суд Німеччини (Палата апеляцій із кримінальних справ) вирішив, що розгляд справи треба поновити. Було зазначено, що суддя Піпер не оцінив належним чином докази, відкинувши свідчення свідків. Також він не наполіг на тому, щоб запитали у підсудних про алібі, зокрема, у Йоганні Альтфатер-Целле. Поставивши під питання логіку винесеного вироку, Верховний суд зауважив, що якщо Целле бачили під час ліквідації гетто, якщо вона сама зізналась, що була там, якщо суд прийняв факт, що вона була там, відповідно, за логікою, треба прийняти і той факт, що вона перебувала на місці злочину. Однак суд не допитав її як слід, чому вона там перебувала і що вона там робила.

Судові засідання перемістилися з Білефельда до Дортмунда, де розміщувалося центральне бюро з розслідувань нацистських воєнних злочинів. Головний прокурор Герман Вайссінг³³, якому не вдалося домогтися довічного вироку у Білефельді, тепер мав надати більше доказів і знайти більше свідків для нового судового процесу. Вайссінг попросив допомоги в ізраїльській поліції, Симона Візенталя у Відні, а також Світового єврейського конгресу в Нью-Йорку. До березня 1982 р., коли почався другий судовий процес, Вайссінг знайшов ще двадцять свідків, але деякі з їхніх показань суперечили тим, які вони давали на першому суді або й взагалі кілька десятків років тому. На той момент процес збирання свідчень проти Вестергайде і Целле тривав майже 20 років.

Засідання закінчилися у листопаді, коли, усім на подив, прокурор сам попросив суд про виправдання для обвинувачених. «Попри серйозну підозру щодо вчинення кримінальних дій, – пояснював Вайс-

³³ Під час роботи в Центральному управлінні (1965–2000) Вайссінг разом із колегами провів слідство щодо понад 25 тисяч підозрюваних і обвинуватив 159 осіб. Зокрема, серед суперечливих справ, які управління невдало розслідувало або які були відхилені, були справи Еріха Прібке і Гайнриха Бойре. Колишній член Ваффен-СС Бойре (підрозділ «Вікінг» в Україні) постав перед судом за свої злочини у Нідерландах і був засуджений до довічного терміну 23 березня 2010 р.

сінг, – достовірність свідчень тих, хто вижив, є сумнівною». Розмірковуючи згодом щодо перебігу справи³⁴, Вайссінг сказав, що справи проти нацистських злочинців нічим не відрізнялися від інших справ. Він вважав, що історії тих, хто вижив, були правдивими, однак «їхні свідчення не були об'єктивними доказами», незважаючи на їхню велику кількість. Звісно, Целле та її колеги були антисемітами, однак, на думку Вайссінга, все одно було недостатньо доказів, щоб засудити їх за вбивство.

У грудні 1982 р. з Целле і Вестергайде вдруге зняли обвинувачення. Знову відбувся протест³⁵, який супроводжував шквал критики в німецькій та світовій пресі. Целле померла у Детмольді у 2003 р. за тиждень до свого 85-річчя.

Через брак письмових доказів воєнного часу Йоганну Альтфатер-Целле виправдали, хоча прокурор вважав, що вона жорстоко вбила єврейських дітей у гетто в Україні, а вона сама зізналася в тому, що брала участь у ліквідації гетто. Показання десятків безпосередніх свідків події визнали недостатніми доказами. За такою логікою, мало кого можна було притягнути до відповідальності. Всемогутній режим злочинців чоловічої і жіночої статі, які вчиняли геноцид і поводитися як володарі життя і смерті, було реабілітовано загалом самою системою, або, як зазначила Ганна Арендт, «владою Нікого»³⁶ (яке після війни стало «нічиєю відповідальністю» у залах судових засідань). Жертви Целле, діти, яких вона застрелила, чию голову розбила об стіну гетто, не померли «звичайною» смертю, а отже, за такою логікою, і Целле була «незвичайною» жінкою. Однак згідно з німецьким законодавством вона була звичайною, як і злочини, в яких її підозрювали.

Є ще один іронічний нюанс у цій правовій історії. Чоловіки в системі могли використовувати як аргумент для захисту свої посади (мовляв, вони лише виконували накази) або посилатися на службовий примус (часто безуспішно). Жінки-вбивці не могли використовувати таку захисну стратегію. У системі, метою якої є геноцид, відбувається масове вчинення злочинів, тому дуже важко задокументу-

³⁴ Інтерв'ю авторки з Вайссінгом, 9 березня 2010 р.

³⁵ "Germans Protest Acquittal of Two in War Criminal Case," *New York Times*, 21 Dec. 1982.

³⁶ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem* (Viking, 1963). Адвокати захисту не надали доказів того, що начальство карало тих, хто відмовлявся виконувати накази грабувати, депортувати та вбивати євреїв. Імовірний тиск і виконання наказів не було визнано аргументом для захисту в суді. Нестача власне наказів фірора також послаблювала аргументи.

вати і довести індивідуальні мотиви злочину. Проте такі жінки, як «фройляйн Ханна», мали такий мотив: вони перевищували свої повноваження, проявляючи власну ініціативу, демонструючи невиправдану поведінку, які, за німецькими законами, становили вбивство першого ступеня. Однак прокурори Західної Німеччини у справах проти цих жінок діяли за іншою логікою, як і, зрештою, судді.

Прокурори могли встановити, що секретарки перебували на місцях злочинів, бо мали відповідні офіційні адміністративні посади. Набагато важче було знайти вагомі докази проти дружин офіцерів СС, які приїхали на схід неофіційно. Зазвичай вони потрапляли в поле зору прокурорів лише тому, що їхні чоловіки вчинили злочини, або ж якщо жертви, які пережили Голокост, давали свідчення і проти них. Якою була подальша доля дружин есесівців, про яких ідеться у цій книжці: Гертруде Зегель, Лізель Вільгауз, Йозефіне Блок, Вері Воляуф та Ерні Петрі?

В Австрії слідчі з кримінальних справ спочатку заарештували чоловіка Гертруде Фелікса Ландау, а потім відкрили окрему справу проти неї. Гертруде Зегель Ландау затримували в 1947 і 1948 рр. Коли її допитували, вона ухилялася від відповідей, брехала і все заперечувала. Вона заявила, що не може нічого пригадати про події п'ятирічної давнини, адже відтоді минуло багато часу. Ландау вдавала наївну подружку офіцера СС (вона в той час була лише коханкою Фелікса, не дружиною) і просту секретарку, що була лише маленьким гвинтиком у системі.

Вона зізналася, що вони разом із Феліксом були на балконі якось у неділю влітку 1942 р., однак начебто стріляли тільки по птахам. Вони грали у невинну гру, хотіли посміятися зі свого сусіда-ветеринара, який мешкав через дорогу і тримав голубів на даху. Вона стверджувала, що сварила Фелікса, коли він навів рушницю на єврейських робітників у саду. «Стріляти в людей – це неправильно», – сказала вона, повернувшись обличчям до слідчих³⁷. Фелікс начебто сказав

³⁷ Свідчення Гертруде Зегель Ландау, 29 травня 1947 р.: VCA, Polizeidirektion Wien, People's Court investigation, Vg 3b Vr 7658/47. Фелікс Ландау заперечував, що він відповів саме так, як розповіла Гертруде, а також наполягав, що його дружина збрехала про те, що просила його не стріляти в людей. Фелікс зізнався, що конфіскував квартиру Альтманів у Відні у 1938 р. і знущався над членами родини (Альтмани були власниками заводів), вимагаючи віддати золоті ювелірні прикраси. Свідчення Фелікса Ландау, 7 серпня 1947 р.: Camp Marcus, Abschrift in Wien Stadtarchiv, Vg 8514/46.

Гертруде: «Та ну, це ж рушниця Флобера, нічого не буде». Що ж до зброї, яку бачили у неї в руках, то вона сказала, що Фелікс купив рушницю для свого чотирирічного сина. Спочатку вона намагалася довести, що взагалі не перебувала на місці злочину і зайшла в дім до того, як Фелікс застрелив євреїв у саду. Потім зізналася, що була в цей момент на балконі поряд із ним. Вона зробила на прохання прокурорів начерки місця і кулі. На її думку, вина за цю подію цілком лягала на Фелікса.

Тим часом як окупаційна влада союзників у Відні потроху згортала процеси інтернування, розслідування і засудження воєнних злочинців, австрійська судова система відчувала невеликий тиск щодо притягнення до відповідальності «своїх» обвинувачених, зокрема, Гертруде Зегель Ландау. Під час розслідування у 1948 р. Гертруде була у сприятливих умовах. Із Феліксом вони розлучилися у 1946 р., у 1947 р. він утік з австрійської в'язниці³⁸. Гертруде демонструвала повну готовність до співпраці з австрійською владою, що мало засвідчити її невинуватість під час війни. Вона не була злочинницею, вона була добропорядною австрійською громадянкою. Гертруде нагадала, що завжди слухняно з'являлася на першу ж вимогу, відповідала на усі запитання. Тож якщо прокурори шукають докази чистоти провини³⁹, то вони мають знайти її колишнього чоловіка-втікача. Ця стратегія спрацювала: під суд її не віддали.

³⁸ Напевно, в австрійських в'язницях поблажливо ставилися до в'язнів, адже Франц Штангль також вийшов із в'язниці у 1947 р. Див.: Gitta Sereny, *Into That Darkness: An Examination of Conscience* (Vintage, 1983), p. 353. Щоб сховатися від австрійських і німецьких слідчих, Ландау отримав фальшиві документи на ім'я Рудольфа Яшке, який нібито був німецьким етнічним біженцем із Судет. Насправді Ландау народився у Відні в 1910 р. (Попереднє розслідування щодо Ландау і записи прокуратури в Штутгарті, 11 208 AR-Z 60a/1959, BA1/3380). У 1958 р. Ландау спробував отримати свідоцтво про одруження у Штутгарті. Він записав у заяві своє справжнє ім'я і подав справжнє свідоцтво про народження. Розслідування щодо підроблених документів призвело до його арешту, і зрештою в 1961 його обвинуватили у вчиненні нацистських злочинів. У березні 1962 р. суд Штутгарта визнав його винним у вбивстві. Ландау засудили до двох довічних термінів, такі випадки у Західній Німеччині у 1960-х траплялися рідко. Однак вирок виявився символічним: Ландау помилювали у 1973 р. Він помер через десять років. Див.: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Oldenbourg, 1996), pp. 392, 417.

³⁹ Свідчення Гертруде Зегель Ландау від 29 травня, 2 і 17 червня 1947 р., 17 і 27 лютого 1948 р.: VCA, Wien Stadtarchiv, Vg 8514/46.

Австрійські слідчі викрили у Відні мережу злочинців і співучасників із відділків поліції та СС у Галичині, яка раніше була частиною Габсбурзької імперії. До цієї мережі входили також секретарки і дружини очільників СС. 19 жовтня 1946 р. австрійська поліція заарештувала сусідку Гертруде Йозефіне Блок в її квартирі на Аполлогасе. Ці дві злочинниці із Дрогобича жили на одній вулиці у Відні. Йозефіне Блок обвинуватили у злочинах проти людства, воєнних злочинах і вбивстві. Під час обшуків її квартири було знайдено фотографії воєнного часу, старі нацистські газети, антисемітську працю Йозефа Геббельса («Das Buch Isidor», 1928), багнет і меч.

На допитах Блок зізналася, що була на місцях злочинів. Вона сказала, що її чоловік дозволив їй самій приймати рішення щодо управління садом, де вирощували овочі та фрукти на продаж. Тож вона винаймала єврейських робітників, відкрила майстерню, куди теж брала на роботу єврейських працівників. Йозефіне наполягала на тому, що вона ніколи нікого не кривдила, не біла і не вбивала. Також вона стверджувала, що єврейські свідки хотіли помститися, тому обмовляли її⁴⁰.

Під час війни страх помсти був однією з причин убивства усіх євреїв, і дітей також. Злочинці дуже часто про це згадували під час допитів і судових розглядів. Гімmlер попереджав своїх людей, що єврейські діти та їхні матері повстануть і помстяться за смерть єврейських чоловіків. Для Йозефіне Блок війна була програною, і тепер її віддавали на судилище переможців під керівництвом євреїв. Вона стверджувала, що її переслідують євреї, бо її чоловік, офіцер Гестапо, який насправді керував усім, загинув у бою в 1944 р.

Блок відчайдушно намагалася знайти вихід. Як удова учасника війни, спробувала перекласти усі злочини на свого мертвого чоловіка. Також вона намагалася удавати із себе рятівницю, поставивши собі на заслугу порятунок жінки, яка пережила Голокост і нібито обмовила Блок. Як і Вера Воляуф, вона згадувала про свою вагітність як про

⁴⁰ Регіна Кац, яка була кравчиною Блок у Дрогобичі, була одним зі свідків обвинувачення. У пані Кац було дві причини звернутися до органів влади. Коли у 1943 р. ліквідували гетто, життя Кац та її доньки було в небезпеці. Блок утримала Кац як робітницю, але не її однорічну доньку. Кац хотіла знайти дитину і хотіла, щоб Блок понесла відповідальність. Свідчення Регіни Кац, 3 жовтня 1946 р.: VCA, Amtsvemerck, Haft, 19 Oct. 1946, Polizeidirektion. Niederschrift vom 19 Okt. 1946, Hausdurchsuchung, Wien Stadtarchiv, Vg 8514/46.

пом'якшувальну обставину. Хіба вона могла ходити з батоном і бити єврейську дівчинку, якщо сама була на пізньому терміні вагітності? Ніхто зі свідків чи німецьких колег не згадував, що вона була вагітною. Однак пам'ятали, як вона возила немовля у возику центральною вулицею і таранила цим возиком єврейських робітників.

Наприкінці цього складного сюжету про мораль і материнство Блок, самопроголошена «подруга євреїв»⁴¹, заявила, що справжньою вбивцею була її обвинувачка-єврейка, колишня швачка, котра начебто залишила однорічну дитину в гетто, щоб урятуватися самій. Неймовірно, але цей безсоромний захист шляхом «обвинувачення жертви» у віденському суді у 1949 р. сприйняли серйозно⁴² і з Блок зняли обвинувачення. Чоловіки-судді демонстрували нерозуміння⁴³ свідків, які вижили, а також не сприймали достатньо критично заяви підсудних, що свідчили про їхній антисемітизм. Судді були прихильнішими до австрійських співгромадянок і залишалися скептичними щодо свідчень євреїв, особливо тих, які описували жорстоку жіночу поведінку.

⁴¹ Свідчення Йозефіне Блок від 14 листопада 1946 р.: VCA, Vg 8514/46. Свідчення Йозефіне Блок від 12 лютого 1948 р.: VCA, Vg 3b Vr 7658/47. Колишня наглядачка концтабору Біркенау Ірма Гресе стверджувала, що вона стала жертвою привілейованих євреїв, які насправді керували табором. Див.: Donald McKale, *Nazis after Hitler: How Perpetrators of the Holocaust Cheated Justice and Truth* (Rowman & Littlefield, 2012), р. 41.

⁴² Слідство тривало довгий час, тим часом Блок залишалася у в'язниці до початку 1949 р. Австрійська влада не докладала великих зусиль, щоб знайти ключових свідків, «закордонних» євреїв, які «розмовляли поганю німецькою» або виїхали з Австрії до менш ворожих середовищ проживання. Австрійські в'язниці були вщент переповнені підозрюваними, не вистачало адвокатів і судей, щоб займатися такою кількістю справ. Через деякий час усі просто хотіли рухатися далі, за винятком, мабуть, прокурора Альтмана, який 3 березня 1949 р. підготував обвинувачення проти Блок на одну сторінку. Її обвинуватили у тортурах і знущанні над дівчинкою. Інші обвинувачення було знято, а єдиний свідок у справі щодо злочину проти дівчинки поїхав. З'явився інший прокурор і поспіхом за пів дня провів судове засідання. 15 вересня 1949 р. Блок одноголосно виправдали через брак доказів (Beratungsprotokoll bei dem Landesgericht Wien, 259/3 stop).

⁴³ Подібні упередження спостерігалися й у справі Герміне Браунштайнер, яка також розглядалася у Народному суді Відня. У 1951 наглядачку концтабору Браунштайнер засудили лише до трьох років ув'язнення, бо «віденська жінка не могла бути такою жорстокою». У 1981 суд у Дюссельдорфі засудив її до довічного ув'язнення. Див.: Claudia Kuretsidis-Haider, "Täterinnen vor Gericht: Die Kategorie Geschlecht bei der Ahndung von nationalsozialistischen Tötungsdelikten in Deutschland und Österreich," in Krauss, *Sie waren dabei*.

Через десять років, у 1960-х Веру Воляуф викликали на допит щодо діяльності її чоловіка під час війни. Її попередили, що як дружина вона мала право не свідчити проти обвинуваченого Юліуса Воляуфа і могла без пояснень відмовитися відповідати на запитання. Вона розуміла закон, але все одно захотіла свідчити.

Вона зустрілася зі слідчими вранці 19 листопада 1964 р. Коли її запитали про перебування у Польщі, Воляуф пояснила, що приїхала до Радиня наприкінці липня 1942 р. разом із дружиною члена поліцейського батальйону лейтенанта Бойзена. Не згадавши про масові убивства в гетто у серпні 1942 р., розповіла, що повернулася до Гамбурга у вересні. Вона стверджувала, що під час перебування в Польщі не виїжджала з Радиня, однак слідчий встановив, що вона була в Мендзижеці на місці масових убивств. Вера визнала, що їхні знайомі німці мали ферму в околицях містечка. Час від часу Вера з чоловіком відвідували родину Доберауерів і залишалися ночувати у них. Вера не хотіла називати справжню причину, чому вони з Юліусом їздили до Мендзижеця.

Запитання: Чи пам'ятаєте ви, що під час вашого перебування із чоловіком у Польщі вас возили на *Einsatz* [операцію]?

Вера Воляуф: На це запитання не можна відповісти одним реченням, в будь-якому випадку, не можна відповісти просто так або ні на це запитання.

Запитання: Фрау Воляуф, тепер я конкретніше поясню, про який випадок ідеться, і попрошу вас, будьте ласкаві, відповісти мені якомога точніше. Різні свідки, колишні підлеглі вашого чоловіка, повідомили, що одного дня восени 1942 р. ви разом зі своїм чоловіком їздили до М[ендзижеця], коли відбувалася депортація євреїв. За словами свідків, вас із чоловіком забрали машиною з дому у Радині. Ймовірно, ви були у військовому кітелі. В М[ендзижеці] ви спостерігали за «акцією», і після її завершення того ж вечора вас відвезли назад до Радиня.

Вера Воляуф: На перший погляд, мені здається, що твердження про те, що я була у військовому кітелі, є неможливим. У будь-якому випадку, я цього не пам'ятаю. Краще я не робитиму впевнених заяв, оскільки через це можуть бути зроблені висновки, які не відповідають справжнім фактам у цій справі. З іншого боку, я би не хотіла створити враження, що я кажу неправду, якщо, наприклад, показання кількох свідків стверджують протилежне. В будь-якому випадку, я не пам'ятаю, чи був на мені військовий кітель, чи ні. Також варто зважити на причини, чому так могло статися. Я була вагітна в

той час і мені не підходив мій одяг. Можливо, мій чоловік накинув на мене свій кітель з якихось причин.

Напередодні страти, про яку йдеться, ми поїхали до будинку Доберауерів [який розташований біля місця злочинів у Мендзижеці]. Я просто хотіла відвідати родину Доберауерів, я не знала, що наступного дня там мала відбутися «акція», і я припускаю, що про це не знав і мій чоловік. Я не можу пояснити, чому я так думаю, але, в будь-якому випадку, поведінка мого чоловіка жодним чином не свідчила про те, що він знав про події, які мали відбутися наступного дня. Я не пам'ятаю, чи залишилися ми на ніч у Доберауерів, чи повернулися до Радиня того самого дня, коли відбувалася «акція». Найімовірніше, ми повернулися до Радиня.

Ми переночували у Доберауерів, наступного ранку мій чоловік поїхав. Я не знала, що він робитиме. Десь опівдні ми разом з фрау Доберауер пішли до міста на закупки. Щодо цього, будь ласка, зауважте, що я особисто пішла з нею тому, що фрау Доберауер попросила мене про це. Ми дуже здивувалися, коли побачили у місті натовп людей. Багато людей, імовірно поляків, стояло довкола. Ми підійшли ближче і дізналися, що люди в коричневій уніформі і члени SD виводять людей із їхніх будинків і ставлять у колони на вулиці. Ми з фрау Доберауер не знали, що відбувається. Я навіть не знала, що ці люди були євреї. Але з довколишніх розмов я дуже швидко зрозуміла, що це євреї. Я була дуже вражена цими подіями і жодним чином не могла знати про подальшу долю цих євреїв. Я думала і була переконана, що це була евакуація євреїв, які мали переселитися в нові будинки деінде. Я не знаю, що відбулося потім. У будь-якому випадку, раптом з'явився мій чоловік. Я почувла постріл і побачила, як упала літня жінка. Вистрілив чоловік у коричневій уніформі. Потім мій чоловік сказав: «Ви що, збожеволіли? Я негайно забираю вашу зброю». Потім ми з фрау Доберауер пішли. Я не пам'ятаю, чи супроводжував нас мій чоловік.

Сторона обвинувачення: Фрау Воляуф, я ще раз повторюю, що свідки повідомили, що зранку ви їхали машиною на «акцію» разом із чоловіками і повернулися того ж вечора, і що члени поліцейського батальйону були обурені вашими відвідинами «акції».

Вера Воляуф: Я наполягаю на своїй розповіді. Інші свідчення не відповідають дійсності. Я ніколи не знала про усі ці речі. Я вперше про них дізналася, коли заарештували мого чоловіка, і адвокат розповів про усі ці серйозні обвинувачення, висунуті проти мого чоловіка. Це абсолютно нелогічно, що мій чоловік привіз мене з Радиня на цю «акцію», адже я жодного поняття не мала про ці речі й до того ж була вагітною⁴⁴.

⁴⁴ Допит Вери Воляуф, 19 листопада 1964 р.: BAL, B162/5916, 1655–1658.

Зі свідчень Воляуф стає очевидним, що її вагітність стала їй у пригоді після війни як доказ непричетності до вбивств. Варто також зауважити, що навіть через багато років Воляуф і слідчий вживали евфемізм «акція» (*Aktion*) і слово «вигнання» (*Aussiedlung*), не називаючи речі своїми іменами. Воляуф намагалася звести масові вбивства до одного «вбивства, про яке йшлося», і применшила роль свого чоловіка у цих подіях. Кристофер Браунінг довів у своєму ґрунтовному дослідженні, що Юліус був професійним вбивцею і любив хизуватися своєю роллю командира загону. Один із поліцейських батальйону глузливо називав Юліуса «маленький Роммель». Депортація 110 тисяч євреїв у Мендзижеці була однією з найбільших операцій поліцейського батальйону 101. Воляуф очікував, що сотні євреїв буде вбито на місці, 960 євреїв пізніше поховали люди, які вижили. Ця «акція» вирізнялася не лише масштабами, а й кількістю вбивств на вулицях міста. Юліус і Вера знали, куди вони їхали.

Як і у більшості свідчень німецьких обвинувачених і свідків, яких допитували після війни, в ухильних відповідях Вери Воляуф можна знайти суперечності й підказки. Вона визнала, що бачила ліквідацію гетто і вбивство літньої єврейської жінки. Вона розповіла, що чоловік, який стріляв, був одягнений у коричневу уніформу, тобто був нацистом на високій посаді або місцевим колаборантом. Таким чином вона намагалася виправдати свого чоловіка, який носив зелену уніформу поліцейських. Коли її прямо запитали, чи була вона разом зі своїм чоловіком на «акції», Вера сказала, що не може відповісти «так» або «ні». Натомість вона сконцентрувалася на кітелі, можливо, не розуміючи, що це була викривальна деталь: кітель пов'язував її з поліцейською формою і наближав до вбивць. Зрештою, вона зізналася, що була вдягнена у кітель, і пояснила, що це чоловік її прикрив, бо вона була вагітною. Як можна пояснити носіння теплого військового кітеля у спекотний серпневий день? Можливо, Вера і Юліус грали у певну рольову гру, а кітель допомагав ввести Веру до загону Юліуса як «одного з хлопців».

Однак справу проти Вери Воляуф не порушили. Не було чітких доказів, що вона вбивала або допомагала вбивству. Юліус Воляуф закінчив свою кар'єру в поліцейському відділку Гамбурга після війни. Його заарештували у 1964 р. і згодом засудили до восьми років ув'язнення за співучасть і підбурення до вбивства більше ніж восьми

тисяч євреїв у Польщі⁴⁵. Однак Вера стверджувала, що вона «не мала жодного уявлення про те, що відбувалося» під час війни, аж до самого моменту арешту її чоловіка.

Злочини Елізабет «Лізель» Вільгауз не залишилися непоміченими після війни: вона була однією з шістнадцяти людей, яким висунули обвинувачення у масових вбивствах понад 400 тисяч євреїв у регіоні Львова (Лемберга). На території Західної Німеччини вона і «фройляйн Ханна» були серед небагатьох жінок-нацисток, яких обвинувачували у вбивстві.

У липні 1943 р. чоловіка Лізель Густава відправили в бій разом із загоном Ваффен-СС. Лізель, допоки могла, залишалася у Львові: її рідне промислове місто в регіоні Саар ущерть розбомбили. Однак Червона армія просунулася до Галичини і переокупувала Львів у липні 1944 р., тож Лізель повернулася додому. Густав загинув під час бойових дій⁴⁶ біля Франкфурта наприкінці березня 1945 р. Залишившись удовою учасника війни з маленькою дитиною без пенсії чоловіка, Вільгауз деякий час жила у родичів. У 1948 р. вона знову вийшла заміж, цього разу за юриста. Вони відкрили разом ресторан швидкого харчування. Коли слідчі у справах, пов'язаних із воєнними злочинами, розшукали її у 1964 р., з'ясувалося, що у Лізель із чоловіком за плечима була ще й низка дрібних злочинів і правопорушень, пов'язаних із бізнесом.

Попри факти її біографії під час і після війни, слідчим не вдалося притягнути Елізабет Рідель Вільгауз до відповідальності. Вона не мала офіційного статусу в убивчій машині нацизму, тому не було жодної документації воєнного часу, яка б підтверджувала слова свідків. Вона була на місці злочину, публічно здійснювала масові убивства, однак її не було за це покарано.

Німецькі прокурори звернули увагу, що проти Вільгауз свідчило багато людей. З-поміж них були не лише євреї, які вижили, чий спогади і свідчення вважали менш достовірними у більшості німецьких судів. Свідчили також колишні колеги чоловіка Лізель. Усі свідки і прокурори, які збирали матеріали, були шоковані поведінкою

⁴⁵ Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (HarperCollins, 1993).

⁴⁶ Більше про Густава Вільгауза (1910–1945) див.: Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*, pp. 333, 423.

дружини коменданта, яка «суперечила усім уявленням про “жіночий характер”»⁴⁷. Однак із якихось причин, невідомих дотепер, Вільльгауз відпустили.

Наприкінці Лемберзького процесу⁴⁸ у Західній Німеччині головуючий суддя заявив, що до завдань суду не належить опанувати минуле Німеччини, це завдання усієї нації, «чию совість у суді не можна очистити і відмити від плям»⁴⁹. Кільком членам цієї нації – обвинуваченим, чиї руки були в крові, – дозволили піти додому, їхню совість полегшили їхні співгромадяни.

Доля злочинців, які потрапили під слідство у Східній Німеччині⁵⁰, склалася геть інакше. Ерна Петрі стала чи не єдиною з небагатьох німецьких жінок, яких засудили за вбивство євреїв. Вона належала до тих 12 890 осіб, які постали перед судом у Східній Німеччині у 1945–1989 рр. Майже 90 відсотків цих справ були доведені до суду до 1955 р., переважно до 1951 р. Розгляд справи Петрі, як і інших небагатьох справ, тривав ще у 1960-х рр.

Коли Ерну Петрі заарештували⁵¹ у серпні 1961 р., поліцейська система Східної Німеччини вже знала про неї. Минулого літа її чоловіка Горста заарештували за підозрою в антидержавній діяльності. Штазі читали листування родини Петрі, зокрема, з їхнім сином у За-

⁴⁷ Лемберзький процес, обвинувальний акт: BAL, 162/4688, р. 274.

⁴⁸ Лемберзький процес у Штутгарті – судовий процес над злочинцями із СС щодо вчинених ними злочинів проти євреїв Галичини. Тривав 18 місяців, від 1966 до 1968 р., було допитано 214 свідків. За вироком суду із 15 обвинувачених десятеро визнали винними й засуджені до ув'язнення на термін від 2,5 до 10 років, а одного – до довічного ув'язнення, четверо були виправдані, один був визнаний як співучасник, проте не отримав жодного покарання. – *Прим. ред.*

⁴⁹ Цитата з німецької газетної статті від 30 квітня 1961 р., яка висвітлювала судовий процес («Das Urteil im Lemberg Prozess») і яку було підшито до матеріалів прокурора: BAL, 162/4688, 208 AR-Z 294/59.

⁵⁰ Опубліковані дослідження про злочинниць, які постали перед судом у НДР, здебільшого присвячені наглядцям концтаборів, зокрема, з лав допоміжних жіночих підрозділів СС у Равенсбрюку. Тридцять п'ять із них отримали порівняно невеликі вироки у радянських судах у 1947–1954 рр. Див. цікавий аналіз у: Insa Eschenbach, “Gesplante Frauenbilder: Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte,” in Weckel and Wolfrum, “Bestien” und “Befehlsempfänger,” pp. 95–116.

⁵¹ Див. мою статтю: “Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice, 1949–1963,” *Holocaust and Genocide Studies* 24, no. 1 (Spring 2010): 56–84. Дякую видавництву Оксфордського університету і Меморіальному музею Голокосту (США) за дозвіл використати уривки з цієї статті.

хідній Німеччині. Підозрювали, що Горст, який був членом місцевої селянської комуни⁵², саботував останню хвилю колективізації, оскільки він критикував її у листах до сина. Також Штазі вважали, що Горст виказав східнонімецького агента Західній Німеччині. Однак під час обшуків у будинку Петрі поліція не знайшла доказів його участі в антидержавній діяльності, лише «агітаційну літературу», зокрема, політичний памфлет із Західної Німеччини. Більш значущими знахідками стали гостьова книга й фотографії з Гженди, на яких було зображено, як Горст Петрі в есесівській формі разом із дружиною володарювали на своїй фермі. У гостьовій книзі були вписані імена німецьких поліцейських, офіцерів Вермахту, а також дружини одного з найвідоміших нацистських масових убивць, командувача СС і поліції в окрузі Галичина Фрідріха Катцмана.

Світлини Ерни Петрі, зроблені під час арешту

Невідомо, чи було викриття нацистського минулого Горста Петрі випадковістю. Хоч би там як, спираючись на показання 17 свідків, переважно польських і українських примусових робітників, державний прокурор Ерфурта дійшов висновку, що Горст і Ерна Петрі під-

⁵² *Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft* (LPG) – так у Східній Німеччині називали аналоги радянського колгоспу. Приблизно у цей час прокурори із Західної Німеччини проводили слідство і розпочали судові засідання проти злочинців із того самого регіону України. Владі Ерфурта не пішов на користь такий збіг, вони сконцентрувалися на співпраці з польськими і російськими можновладцями. Про суди по Галичині у Західній Німеччині див.: Omer Bartov, “Guilt and Accountability in the Postwar Courtroom: The Holocaust in Czortkow and Buczacz, East Galicia, as Seen in West German Legal Discourse,” доповідь представлена на “Repairing the Past: Confronting the Legacies of Slavery, Genocide, and Caste” (Yale University, October 27–29, 2005).

давали тортурам, знущалися і вбивали робітників і євреїв, які шукали прихисток у лісах, численних коморах і конюшнях садиби СС у Гженді.

Зізнання Горста і Ерні Петрі, отримані під тиском⁵³, містять багато деталей і загалом збігаються. Німецькі прокурори визначили, що діяльність Горста після війни, що власне була причиною його арешту, є порівняно незначною і, звісно, не настільки вартою осуду, як очевидні докази участі його і його дружини у «найжорстокіших воєнних злочинах і злочинах проти людства»⁵⁴. Їх допитували упродовж трьох годин 31 серпня 1962 р. Кожного з них попросили або заперечити, або підтвердити злочини одне одного. Також вони разом постали перед судом 10–15 вересня 1962 р. Як свідчить аудіозапис судового засідання, Ерна настільки відверто розповідала деталі своїх злочинних дій, що прокурор змушений був перервати її словами: «Дякую, ми почули достатньо»⁵⁵. Горст був менш відкритим. Проте зрештою суд вирішив, що злочини Горста були важчими, ніж злочини Ерні.

В остаточному вироку суддя зазначив, що ці жахливі вчинки «сталися 18–20 років тому, однак задля встановлення демократичної народної справедливості важливо, щоб ці злочини було викрито, попри відстань часу»⁵⁶. Ба більше, він стверджував, що, оскільки імперіалістичні сили досі виношують злочинні плани проти миру й людства, усі миролюбні люди мають бути насторожі, щоб запобігти повторенню таких злочинів. Із метою здійснення правосуддя такі злочини мають бути покараними. Суддя також зазначив, що у цьому конкретному випадку система терору гітлерівського фашизму охопила не лише Німеччину, а й окуповані нею території. На практиці «цей терор ґрунтувався на безпринципних елементах суспільства, як-от ці двоє». За поширеною риторикою часів холодної війни у Схід-

⁵³ У справі не згадано про тиск, однак зазначений у матеріалах час свідчить про те, що допити були довгими й виснажливими, тривали багато годин без перерви. Підписи підсудних на стенограмах нерозбірливі, зроблені непевною рукою.

⁵⁴ Erfurt, General Stasi Records, Allg. S 100, BSt U 000111–113, Allg S 73, BStU 000019–21, BAV, Archiv-Nr. 403/63, BStU aussentselle Erfurt (22 томи, 10 аудіоплівки і два фотоальбоми).

⁵⁵ Аудіозапис суду в справі Горста й Ерні Петрі: Eft. AU 403/63, Archives of BStU, BAV.

⁵⁶ Справа Петрі, №10733, *DDR-Justiz und NS-Verbrechen*, Lfd Nr. 10733, 271–272.

ній Німеччині, суд стверджував, що Горст Петрі раніше був фашистом, а нині є зятим ворогом соціалістичного будівництва нової держави «робітників і селян».

Справа Петрі є рідкісним прикладом того, як гендерний аспект зумовлював ставлення до злочинців воєнного часу у Східній Німеччині. Справа Петрі також дає можливість зазирнути у психологію жінки-злочинця під час Голокосту. Попри те, що Ерна Петрі намагалася усіляко відгородити чоловіка від власних злочинів, суддя вважав, що Горст Петрі несе часткову відповідальність за поведінку дружини. Суд пояснив своє рішення тим, що «між двома підсудними є різниця», і потрібно зважати на те, що Ерна стала вбивцею під сильним впливом свого чоловіка. Крім того, «постійне спілкування з монстрами із СС у Гженді [sic] було одним із чинників, що підштовхнув її до вчинення злочинів». І найголовніше, суд стверджував, що злочини Ерни були не настільки масштабними, як злочини Горста, який систематично вбивав і знущався з власної ініціативи, без прямих наказів. На думку суду, це було підставою для засудження до страти.

Деякі посадовці, які помітили, що «час від часу Ерна виявляла людські емоції», поставились до Ерни зі співчуттям, однак більшість жорстоко засуджувала її. Вона зізналася в тому, що убила шістьох єврейських дітей від шести до дванадцяти років. Цілком ясно, що під час допитів і судових засідань адвокати, слідчі й суд визнали найбільш обурливою, майже неможливою її здатність убити дітей. Один зі слідчих запитав у відповідь на її зізнання: «Як ви могли так учинити, коли в будинку перебували двоє ваших дітей?».

Після арешту Ерна Петрі заперечувала, що вчинила злочини. Вона лише зізналася, що чула про євреїв, яких застрелили у лісі біля будинку. Однак після місяця ув'язнення і допитів, перебуваючи під тиском, вона почала ламатися. Допит 15 вересня 1961 р. тривав від восьмої ранку до першої години ночі з годинною перервою на обід і вечерю. Головний слідчий Франке почав так: «Які злочини ви скоїли під час вашого перебування у Гженді?»⁵⁷. Петрі відповіла, що вона справді перебувала там від червня 1942 р. до початку 1944 р. і що

⁵⁷ Допит Ерни Петрі 15 вересня 1961 р. Справа проти Горста і Ерни Петрі: BAV, Archives of BStU Berlin, file number Eft. AU 403/63 GA 1, USHMMA, RG 14.068, fiche 565.

вона біла робітників, зокрема, коваля, який був свідком обвинувачення. Шквал запитань тривав, і зрештою вона зізналася, що пам'ятає, як застрелили єврейських чоловіків, яких спіймали на фермі після того, як вони втекли з потягу Львів–Люблін.

Під час цього допиту Франке посилався на твердження польських свідків, які особисто бачили, як Ерна власноруч застрелила євреїв зі свого пістолета. Наприкінці допиту він запитав: «Чому ви дотепер заперечували, що вбивали євреїв?»⁵⁸. Ерна відповіла, що вона боялася покарання і сподівалася на те, що її чоловік візьме на себе провину за ці злочини.

На суді Ерна і Горст сказали судді, що під час війни вони домовилися нікому не розповідати, що Ерна вбила єврейських дітей. Горст підтримав Ерну і вважав, що вона вчинила правильно, але не хотів, щоб хтось про це дізнався. Оскільки вона не мала повноважень убивали євреїв, була ймовірність, що її допитуватиме слідчий із СС. Також Горст не хотів, щоб його дружина стала об'єктом місцевих пліток. Чоловіка-садиста вважали прийнятним, навіть ефективним «для вгамування місцевих мешканців». Однак жінка-садистка потенційно була проблемою, об'єктом помсти, навіть збивала з пантелику⁵⁹. Сама ж Ерна також не була впевнена у тому, як поставляться до її вчинку. Вона пояснила, що погодувала дітей, перш ніж їх убити. Напевно, вона сподівалась, що розчулить суд добротою і щирим зізнанням. Однак вона заплуталася у своїй брехні й «провалах пам'яті». Суддя зробив їй зауваження і назвав брехухою. Ерна нервово засміялася. Вердикт суддів став шоком: чоловіка буде страчено, вона ж проведе решту свого життя у в'язниці.

Однак Ерна Петрі не збиралася коритися долі. Перебуваючи у в'язниці, вона відкликала свої попередні свідчення. На її звернення про помилування, як і прохання дітей від її імені, раз у раз давали відмову. Вона писала листи до прокурорів із розлогими детальними роздумами і поясненнями. Колеги й родичі запевняли її, що до ко-

⁵⁸ Допит Ерні Петрі від 18 вересня 1961 р.

⁵⁹ Катрін Меер, аналізуючи процеси денацифікації серед жінок, з'ясувала, що гендерні очікування піднімали планку моральних стандартів для жінок. Вважалося, що жінки не можуть бути жорстокими. Такі очікування впливали на американських, західнонімецьких, східнонімецьких правників і представників влади. Див.: Meyer, *Entnazifizierung von Frauen: Die Internierungslager der US Zone, 1945–1952* (Metropol, 2004).

лишніх нацистів застосовують помилування, отже, її також мають випустити. Вона не розкаялася у своїх вчинках під час війни, натомість почала плести величезне павутиння історій і виправдань. У численних листах до адвокатів вона жалілася, що перекладач неправильно переклав її показання, що і призвело до її обвинувачення. В апеляції від 18 вересня 1963 р. Ерна стверджувала, що нікого не вбивала і навіть ніколи не вмiла тримати пістолет у руках. Тільки з любові і страху – *aus Liebe und Angst* – вона обмовила себе, зізнавшись у вбивстві людей, бо хотіла захистити майбутнє свого чоловіка.

Потім вона спробувала іншу тактику. Ерна начебто почула, що євреїв депортували в район Любліна і вбивали газом, і це її шокувало. Вона обурилася, сказавши Горсту, що «ці люди [євреї] – зрештою також люди»⁶⁰, однак чоловік-монстр змусив її замовчати і пригрозив, що якщо вона не заткнеться, матиме проблеми. Тепер Ерна відчайдушно намагалася утвердитися в очах закону як антинацистка. Натякаючи на *Kristallnacht* («Кришталеву ніч»), вона сказала, що у 1938 р. висловила критичний коментар щодо несправедливого поводження з євреями. Її не заарештували прямо на місці лише тому, що вона була вагітною.

У ще ризикованішій із політичного погляду апеляції Ерна говорила про несправедливість східнонімецьких слідчих. Мовляв, під час одного з допитів її обманули, а хитрість була типовим методом Штазі. Перед нею поклали зізнання, яке начебто підписав її чоловік, а пізніше вона усвідомила, що це була фальшивка. У 1963 р. вона згадувала, що там було написано таке: «Я зізнаюся в тому, що моя дружина вбила єврейських дітей і єврейських осіб»⁶¹. Побачивши це зізнання, Ерна «дуже обурилася», оскільки «ніколи не робила того, в чому він мене обвинувачував». Однак потім вона дійшла висновку, що її чоловік не хотів їй нашкодити, «він був в біді і потребував моєї допомоги». Ерна вирішила збрехати і взяти провину на себе. Принаймні, так вона казала. Однак чи могла вона так детально вигадати, як застрелила шістьох єврейських дітей, докладно описати, де і як це відбулося, і все заради свого чоловіка?

⁶⁰ Листи Петрі, ВАВ, Handakten Staatsanwalt Erfurt, BStU 000379.

⁶¹ Ibid.

У листопаді 1989 р., коли 69-річна Ерна Петрі сиділа в камері у горезвісній жіночій в'язниці Гогенек у Саксонії, впала Берлінська стіна, або, як її називали у Східній Німеччині, «антифашистський оборонний вал». Упродовж десятиліть Ерна переповідала свою історію у різних варіаціях і суперечила сама собі. Чи поставляться до неї західнонімецькі правники, які мали розглянути справу після занепаду НДР, із більшим співчуттям, ніж східнонімецькі, які засудили її? Її ув'язнення у серпні 1961 р. збіглося з початком зведення стіни, а тепер, після її падіння, у Ерні був шанс на звільнення.

У грудні 1989 р. Ерна написала листа західнонімецьким адвокатам із вимогою щодо перегляду її справи і, зокрема, розповіла про неправомірні допити Штазі й повідомила нову версію подій у Гженді. Ні, вона не вбивала євреїв, але вона постійно їздила до Львова за провіантом. Вона відвідувала табір «Янівська», щоб привезти звіди єврейських робітників до Гженди, це була частина її господарських обов'язків. Вона пам'ятає, що у них були єврейські служниці, але не знає, якою була їхня подальша доля. (У свідченнях 1961 р. вона описувала цих жінок як порушниць спокою⁶²). Ерна наполягала на своїй невинуватості: «Я пожертвувала собою заради свого чоловіка, про якого мене попереджали ще мої батьки». На її думку, Горста покарали справедливо. Його мали стратити, оскільки він справді вбивав євреїв.

Упродовж наступних місяців⁶³ і років німецькі юристи, переважно з правової системи колишньої ФРН, розглядатимуть справи Ерні та інших осіб, щоб визначити юридичну правомірність цих кейсів. Деяких східнонімецьких політв'язнів випустили на волю, іншим

⁶² BAV, Abschrift, 7 серпня 1961 р., слідство у справі Ерні Петрі, Штазі, Ерфурт, 3493/61, Band V, Archiv-Nr. 403/63.

⁶³ Згідно із законом від вересня 1990 р., людину можуть реабілітувати, якщо суд Західної Німеччини або суд- правонаступник визнає, що нацистські злочини, в яких обвинуватили людину, не були підтверджені достатньою доказовою базою, якщо під час слідства і суду були значні порушення прав підсудного, або якщо суд відбувався у неправовій площині. Один із шістьох ув'язнених (або їхні родичі) подали прохання про реабілітацію, загалом – 106 осіб. 43 подання відхилили одразу, а для інших або змінили вироки, або переглянули їх. Більшість із 13 випадків відміни покарання відбулася у судах Вальдгайма. Двох ув'язнених відпустили. Див.: Günther Wieland, “Die Ahndung von NS-Verbrechen in Ostdeutschland, 1945–1990,” in *DDR-Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung ostdeutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen* (K. G. Saur Verlag, 2002).

в'язням зменшили термін ув'язнення. Родини померлих в'язнів вимагали компенсацій і реабілітації їхнього імені. Діти Ерни також домогалися її звільнення. Їхня мати була однією з небагатьох жінок, яких засудили до довічного позбавлення волі за нацистські злочини. Вони написали заяву на ім'я канцлера ФРН Гельмута Коля, президента США Джорджа Буша та президента СРСР Михайла Горбачова, подали петицію до парламенту ФРН. Вони стверджували, що їхня мати є невинною жертвою методів, допитів і тортур Штازی, що її зізнання отримали під тиском. Хіба вона за 25 років недостатньо страждала в камерах середньовічної фортеці Гогенек, відірвана від родини, згорьована через втрату чоловіка, якого стратили в НДР ще у 1962 р.? В усіх цих поданнях не було жодної згадки про минуле їхньої матері за часів нацистської окупації Польщі. Однак юристи вирішили залишити термін довічного ув'язнення, призначений судом НДР.

Ерна Петрі, зрештою, вийде на волю, але не помилювана і не реабілітована. Вона повернулася додому в 1992 р.⁶⁴ через проблеми зі здоров'ям. За однією з версій, підпільна організація *CC Stille Hilfe*⁶⁵ («Мовчазна допомога») подала апеляцію до суду Штольберга, де була розташована в'язниця, і Петрі вдалося звільнити. Можливо, *Stille Hilfe* знімала квартиру для Петрі після звільнення і запросила її до Баварії, де Ерна насолоджувалася цілючими альпійськими горами й озерами разом із Гудрун Бурвіц, донькою Гайнриха Гімлера і видатною діячкою *Stille Hilfe*. Ерна померла у липні 2000 р., за кілька місяців після святкування свого 80-ліття. На її похорон прийшли 200 людей – мешканці села й інші, кого не знала родина Петрі. Багато людей надіслали квіти і співчуття анонімно.

⁶⁴ Можливо, Петрі відпустили 12 грудня 1991 р. згідно з рішенням суду Штольберга. Рішення суду і цитату Петрі, яка співала дифірамби Гудрун Гімлер-Бурвіц («найпрекраснішій жінці»), див.: Oliver Schröm and Andrea Röpke, *Stille Hilfe für braune Kameraden: Das geheime Netzwerk der Alt- und Neonazis* (Aufbau Verlag, 2006), pp. 104–5. Інтерв'ю авторки з родиною Петрі від 24 липня 2006 р.

⁶⁵ «Мовчазна допомога» (нім. *Die Stille Hilfe für Kriegsgefangene und Internierte*) – організація для допомоги колишнім есесівцям – заарештованим, засудженим і втікачам. Організація почала діяти ще в 1946 р., з 1951 р. була зареєстрована офіційно. Її роботу активно підтримувала Гудрун Бурвіц, донька Гайнриха Гімлера. Серед тих, кому організація допомогла втекти від правосуддя, були Адольф Айхман і Йозеф Менгеле. – Прим. ред.

Якби Петрі жила у Західній Німеччині⁶⁶, де судові вироки нацистським воєнним злочинцям виносили набагато рідше, ніж у Східній, можливо, вона навіть не потрапила би під слідство. А якби й потрапила, то, ймовірно, не отримала б довічного терміну ув'язнення. Цілком можливо, що вона б непомітно розчинилась поміж людей, немов звичайна домогосподарка. Не було б задокументованої історії її злочинів в окупованій Польщі. Не було б ані сліду ні її проступків, ні її жертв. У своїх поданнях до суду Ерна обвинувачувала чоловіка у своїх жорстоких вчинках воєнного часу. Очевидно, що шлюб перетворив Ерну зі звичайної німецької дівчини з ферми на господарку Гженди, але Горст був не єдиною причиною, чому Ерна стала вбивцею.

Пояснити причини, чому жінки чинили геноцид, так само важко, як і спробувати визначити мотивацію чоловіків, а з огляду на гендерні упередження як тоді, так і зараз, можливо, навіть складніше. Образи, створені нацистськими пропагандистами⁶⁷, дотепер відлунюють і викривляють перспективу. Фільми Геббельса зображали німецьких жінок як істеричних фанаток режиму, спонукуваних емоціями, навіть не особистими амбіціями. Такі портрети дикого фанатизму спотворюють політичні переконання і «коригують» наші уявлення про самоконтроль більшості німецьких жінок. Відомою є фраза Геббельса про те, що «чоловіки організують життя, а жінки їх підтримують і втілюють у життя їхні рішення»⁶⁸. Нацистська Німеччина була диктатурою за широкої добровільної участі мас, в яку повноцінний внесок зробили і жінки. І нашим мірилом цього внеску

⁶⁶ Історики висловлюють різні думки щодо кількості обвинувачувальних вироків жінкам у судах. У широко висвітлених пресою судових процесах, як-от суд над співробітниками Майданека, наглядачка Гільдегард Лехерт отримала дванадцять років, натомість її колега-чоловік – вісім. Однак сукупний аналіз вироків усіх судів Західної Німеччини дав змогу зробити висновок, що з більшості жінок або зняли підозри, або вони отримали менше ніж три роки ув'язнення. Див.: Michael Greve, "Täter oder Gehilfen?" in Weckel and Wolfrum, "Bestien" und "Befehlsempfänger," p. 202; Claudia Koonz, "A Tributary and a Mainstream: Gender, Public Memory, and the Historiography of Nazi Germany," in Karen Hagemann and Jean H. Quataert, eds., *Gendering Modern German History: Rewriting Historiography* (Berghahn, 2007), p. 161.

⁶⁷ Цю думку вперше озвучив колишній нацист Герман Раушніг, пізніше її повторив історик Йоахим Фест.

⁶⁸ Цит. за: Ute Frevert, *Women in German History: From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation* (Berg, 1989), p. 215.

не має бути лише влада у тому сенсі, як ми її розуміємо у «світі чоловіків» – світі політичних посад і соціальних статусів. Розуміння ролей і поведінки жінок, які були агентами кримінального режиму, радше має починатися зі встановлення того, ким вони були, що вони робили і чи потрібно їх притягнути до відповідальності за їхні дії.

Незважаючи на те, що масові вбивці створювали неправдиві історії⁶⁹ про своє життя, ці розповіді можуть дещо нам прояснити. У своєму останньому листі до дружини і дітей напередодні страти чоловік Ерні Петрі писав, що він є жертвою східнонімецької системи, яка зрадила його, чесного і працьовитого фермера-соціаліста. Своєю чергою, Ерна Петрі стверджувала, що вона була жертвою нацистської пропаганди і діяла під тиском чоловіків, що оточували її, зокрема, свого чоловіка. «Евтаназійні» медсестри розповідали про себе, як про добропорядних професіоналок, які підкорялися лікарям, виконували свій обов'язок і постраждали лише тому, що чесно робили свою роботу. Ці пояснення також схожі з тисячами петицій, написаних до суду дружинами нацистських злочинців, де жінки наголошували на своїй неймовірно тяжкій долі самотніх матерів, що стали жертвою правосуддя переможців або помсти євреїв. Не варто применшувати і роль антисемітизму, який нікуди не зник. Згідно з дослідженням історикіні Катрін Гімmlер⁷⁰, деякі жінки-злочинці та їхні нащадки, які обурювалися втручанням прокурорів у життя і правосуддям переможців, бачили «нового ворога у світовому єврействі». Уявлення німців про себе як жертв Першої світової війни, які підживлювати нацистський рух і антисемітизм Голокосту, і надалі звучали у захисних промовах злочинців, і чоловіків, і жінок.

Подані у цій книжці біографії жінок складено, здебільшого, на основі матеріалів післявоєнних розслідувань і судів. Однак дуже невелика кількість жінок перебувала під слідством після війни, ще меншу кількість притягнули до відповідальності й засудили. Розповіді свідків, які часто були єдиним доказом у справах, не вважали достат-

⁶⁹ Roy Baumeister, *Evil: Inside Human Violence and Cruelty* (W. H. Freeman, 1997), p. 46.

⁷⁰ Катрін Гімmlер, онучка брата Гайнриха Гімmlера, пішла власним шляхом особистого і наукового примирення з нацистським минулим. Вона видала дослідження про родину Гімmlера й одружилася з ізраїльтянином. Див. її есе: “Herrenmenschenpaare: Zwischen nationalsozialistischem Elitebewusstsein und rassenideologischer (Selbst-) Verpflichtung,” in Krauss, *Sie waren dabei*, p. 73.

ньо сильним аргументом. Здавалося, що багато жінок-підсудних, особливо поважні й покірні з вигляду, не здатні на такі страшні вчинки. Зовнішній вигляд жінок і гендерні стереотипи, властиві більшості чоловіків-слідчих і суддів, зазвичай грали на руку жінкам-злочинцям, чиї дії інколи були не менш злочинними, ніж чоловіків. Той факт, що тисячі жінок працювали в таких структурах, як СС, яку було визнано злочинною організацією, також не сприймали серйозно. Неймовірна кількість матеріальної здобичі⁷¹, яку жінки вкрали на сході або отримали в подарунок від чоловіків, як-от золоте намисто Гертруде Зегель, також не стала об'єктом для розслідування. І це попри те, що велика кількість особистого майна переслідуваних і замордованих євреїв, поляків, українців потрапила до німецьких домовок – до основної сфери діяльності жінок.

Ба більше, порівняно невелика кількість жінок, які потрапили під слідство після війни, ставали об'єктами сенсаційних репортажів у пресі⁷², де їх зображували як чудовиськ, садисток і спокусниць. Такий підхід сприяв поширенню порнографічних образів нацистських жінок, через що їхню жорстоку поведінку трактували як одну з форм сексуального відхилення. Як зауважила історикиня Клаудія Кунц, ми живемо в культурі, яка «зробила нацизм сенсацією, локалізувавши зло в еротизованих образах жінок»⁷³. На той час ще не усвідомлювали незчисленну кількість ролей, професій і великий діапазон злочинів, скоєних німецькими жінками. Переважали переконання про жіночу невинуватість.

⁷¹ Götz Aly, *Hitlers Volkstaat: Raub, Rassenkrieg und Nationalsozialismus* (Fischer Verlag, 2005). Деякі люди, у кого я брала інтерв'ю для цього дослідження, з гордістю демонстрували мені речі, які вони привезли під час війни зі сходу і які дотепер зберігаються у них вдома.

⁷² Найвідоміші підсудні – Ільзе Кох (спокусниця-садистка, обвинувачена в тому, що робила абажури з татуйованої шкіри ув'язнених), Герміне Браунштайнер («кобилиця з Майданеку») та Ірма Гресе («прекрасне чудовисько з Біркенау і Берген-Бельзена»). Див.: Sybil Milton, "Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women," in Renate Bridenthal, Atina Grossmann, and Marion Kaplan, eds., *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (Monthly Review Press, 1984), pp. 297–333; Sarah Cushman, "Women of Birkenau" (Ph.D. diss., Clark University, 2010). Щодо справ у Східній Німеччині проти жінок див.: Insa Eschebach, "‘Negative Elemente’: Ermittlungsberichte des MfS über ehemalige SS-Aufseherinnen," in Annette Leo and Peter Reif-Spireck, eds., *Helden, Täter und Verräter: Studien zum DDR-Antifaschismus* (Metropol, 1999), pp. 197–210.

⁷³ Koonz, "A Tributary and a Mainstream," p. 161.

У кримінальної поліції і прокурорів була конкретна мета: встановити факт злочину, визначити й затримати підозрюваних, зібрати свідчення і докази, оголосити підозру, забезпечити судовий процес і помістити правопорушників, які становлять небезпеку для суспільства, за ґрати. Однак загальна повоєнна історія злочинниць була пов'язана не лише із судочинством, а й, не меншою мірою, із політикою. Умови, в яких відбувалося слідство, – повоєнна Австрія, Східна Німеччина 1960-х, Західна Німеччина 1970-х – відігравали в судовому процесі неабияку роль, зокрема, впливали на те, хто потрапляв під слідство, які свідчення і докази можна було збирати, які з них визнавали вартими довіри, за які злочини притягували до відповідальності, які вирoki виносили судді – помірковані чи суворі. Німецькі жінки потрапили у це запутане плетиво міжнародного і національного правосуддя. Якою була їхня подальша доля? Коротка відповідь така: більшість із них уникнула покарання за вбивства.

ЕПІЛОГ

Перечитавши тисячі сторінок документів періоду Другої світової війни, протоколів судових засідань і свідчень, я вирішила відвідати одне з місць злочинів. В архівних записах судового процесу над Ерною Петрі були ескізи і фотографії угідь Гженди (Гряди) в Західній Україні і список імен українських та польських селян, які свідчили про злочини Петрі. Я скопіювала матеріали, припустивши, що вони можуть стати у пригоді. Це була не перша моя поїздка до України. За кілька років до того я проїжджала повз місце, де був розташований будинок Петрі під час війни, також я була у Львові, але не розглядала ті місця у контексті Голокосту. На той час місто і довколишні села все ще виглядали як архітектурна суміш минулих епох: сірі одноманітні радянські будівлі, зруйновані й занепалі синагоги і єврейські кладовища, подекуди блиск австро-угорських орнаментів кінця ХІХ – початку ХХ століть, міцні фундаменти часів польського правління, що відійшло у небуття.

Коли я повернулася, щоб вивчати історію Голокосту, з'явилися нові рекламні щити в жовто-синіх кольорах, які розповідали про динамічну і яскраву українську націю. Українські бабці в хустках, із загорілими обличчями в глибоких зморшках, сиділи вздовж дороги і продавали яблука у пластикових відрах, і тепер можна було побачити, як деякі з цих українських селянок розмовляють по мобільному телефону.

Я не знала, що побачу в Гженді. Я навіть не знала, чи існує ще це місце і що я робитиму там, коли приїду. Я вмовила двох колег поїхати зі мною: один добре говорив українською, інший – польською. Ми знайшли місце на мапі, далі була коротка поїздка на таксі зі Львова на північ. Дорога, якою їхало наше авто, пролягала вздовж залізничних колій, якими везли сотні тисяч українських і польських євреїв до га-

зових камер у Белжеці й Собіборі. Ми звернули туди, де в той фатальний день Ерна Петрі побачила єврейських хлопчиків, які втекли з вантажного вагона. Довгий проїзд привів нас до садиби, яка з розкішної господині вже давно перетворилася на захаращену, порослу бур'янами будівлю. Веранду підтримували дві колони, провисла центральна частина непевно лежала на бетонних блоках. Я чула, що це місце вважали проклятим, однак для зубожілих літніх українців воно було домівкою. Позолочені викувані конструкції на терасі, де Петрі подавала каву і тістечка, проіржавіли й потріскалися, немов поламані кістки. Там сушили випрану білизну. Побачивши, що з таксі виходять незнайомці в міському одязі з фотоапаратами, місцеві жінки одразу висипали на вулицю.

Ці жінки були результатом демографічної політики в Україні, яку розпочав Гітлер, а завершив Сталін. Польські етнічні меншини були примусово депортовані, натомість сюди силою завезли українців із Польщі. Через постійний брак житла в Радянському Союзі історичні будівлі, як-от садиба у Гженді, перетворювали на багатоквартирні будинки. Селяни, з якими ми поспілкувалися, не знали, що відбувалося в цьому будинку за часів війни. За іронією долі, радянські післявоєнні депортації¹ завершили те, чого прагнули гітлерівські поплічники: знищили пам'ять про це місце.

Ми пройшли кілька метрів у напрямку до місця, де, як зазначено у судових протоколах, Петрі вбила шістьох хлопчиків. Це була лісо-смуга вздовж яру, що розділяв два поля. Мою увагу привернула до-вколишня мальовнича мирна картина. Селяни збирали врожай вручну й за допомогою плуга із запряженими кінями. Відсвіжний, пишнobarвний вересневий захід сонця освічував пагорби, і промені відблискували на дзвіницях нещодавно відновлених в Україні храмів. Кожен гектар землі було оброблено, окрім двох порослих бур'яном ділянок: зарослого цвинтаря, що перетворився на непролазні хащі, і згаданої лісо-смуги вздовж яру.

Ми побачили, що буде складно спуститися до яру. Перехожі кидали туди сміття: пластикові пакети, ганчір'я, пляшки з-під алкоголю. Хоча, можливо, це дощі змили сміття у вибалок. Я знала, що в

¹ Про взаємодію Сталіна і Гітлера у Східній Європі, зокрема, в Україні й Польщі, див.: Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (Basic Books), 2010.

Україні багато місць масових захоронень жертв Голокосту, де кістки євреїв разом з їхнім особистим майном лежали лише під кількома метрами землі, вкриті бур'яном, пустими пляшками та іншим непотребом. Я стояла там... Я медитувала, молилася і думала про те, що сталося на цьому місці, про те, чого могли б досягти у житті, якби залишилися живими, ці перелякані єврейські діти, які плакали, коли Ерна Петрі навела на них пістолет. Напевно, я стояла там занадто довго. Український селянин у шерстяній шапці, фланелевій сорочці, поношеній куртці і залатаних штанях почав зачіпати мене. Час іти.

Багато в чому ця книга про те, як ми не зважаємо на своє минуле. Йдеться не лише про історичну реконструкцію чи повчальну історію, а й про доказ проблеми, за яку ми усі несемо відповідальність і яка повсякчас повторюється. Що ми досі оминаємо або замовчуємо у спогадах, мемуарах, національних наративах історії? Чому минуле переслідує упродовж поколінь і на відстані кілометрів у таких місцях, як Гженда?

Учителька Інґелен Івенс спробувала розібратися у своєму минулому. На початку 1970-х рр. вона повернулася до школи в польській Познані. Відчуваючи зацікавленість, стурбованість і тугу за минулим, вона хотіла дізнатися, що сталося після того, як вони поспішно виїхали в 1943 р. Вона часто думала про своїх учнів, переглядала їхні фото. На одній зі світлин були зображені діти, які залазили на яблуню на ігровому майданчику. Це були діти румунських і українських етнічних німців, яких вона мала перетворити на цивілізованих арійців. У Польщі Інґелен дізналася, що у січні 1945 р. завойовники з Червоної армії, ймовірно, за допомогою місцевих поляків, жорстоко помстилися: убили всіх дітей і решту німців на шкільному подвір'ї. Інґелен оплакувала дітей і намагалася змиритися зі своєю роллю, адже також спричинилася до цих трагічних подій. Вона написала і видала спогади про перебування на сході, однак оминула в них деякі епізоди зі свого життя, зокрема, про відвідування єврейського трудового табору в Польщі. Які ще події вона не згадала?

Випадки, коли секретарки і дружини перетворилися на вбивць, як-от Йоганна Альтфатер у Володимирі-Волинському і Йозефіне Блок у Дрогобичі, на жаль, не були рідкістю. Збереглося дуже мало інформації про тих, хто чинив злочини в гетто і на місцях масових убивств на окупованій нацистами території сходу. Німці приховува-

ли або знищували ці дані, а свідки й ті, хто пережив Голокост, зазвичай не могли назвати імена злочинців.

Мисливець на нацистів Симон Візенталь упродовж десятиліть збирав сотні доказів, про що докладно описано в особистому листуванні, що нині зберігається в архіві Симона Візенталя. У 1960-х рр. інформатор² попросив Візенталя провести розслідування щодо подружжя з Польщі – німецького жандарма Франца Бауера і його дружини. Разом зі своєю німецькою вівчаркою вони наганяли страху на жителів містечка Мендзижець-Подляські біля Любліна. Свідки стверджували, що дружина Бауера особисто брала участь у масових розстрілах радянських військовополонених. Поведінка дружини для місцевих жителів була постійним приводом для обговорення. Візенталь встановив, що Бауер помер у 1958 р., однак дружину знайти не вдалося. Можливо, вона вийшла заміж вдруге і змінила прізвище.

Дружина коменданта концтабору в Якторові поблизу Львова також прославилася своєю вівчаркою. Собака за її наказом нападав і розривав на шматки єврейських дітей, які працювали у таборі в саду. Я брала інтерв'ю у жінки, яка пережила Голокост³, а в той період була молодою дівчиною. Вона виконувала жахливе завдання: збирала кінцівки жертв після нападів цього собаки.

Навіть за наявності свідків підозрюваних після війни зазвичай не вдавалося знайти, а лише свідчень було недостатньо, щоб відкрити кримінальну справу, особливо проти жінок, які не обіймали жодних офіційних посад у системі. Хоча подиву гідний уже сам факт наявності хоч якись свідчень про злочини німецьких чоловіків і жінок, адже, наприклад, в Україні вижили менше ніж два відсотки загальної кількості євреїв.

Нагадаю, що жодна з жінок, про яких ідеться у цій книжці, не була змушена убивати. За відмову вбивати євреїв не карали. Проте

² Свідком був єврейський військовополонений із гетто Мендзижець-Подляські. Франц Бауер був відомим нацистським поплічником. Він часто казав: «Я не можу спідати, доки не застрелю єврея, і не можу заснути, доки не застрелю єврея. Цим пістолетом я застрелив дві тисячі». Свідчення під присягою Данієля Дворжинського, Лінц, 28 лютого 1962. Листування між Візенталем і прокурором із Центрального апарату державних судових адміністрацій, 8 AR-Z 236/60, 5 лютого 1962. Слідство відкрили в Дортмунді, file no. 45 Js 28/61. Листування Візенталя із Бюро розслідувань нацистських воєнних злочинів, Тель-Авів, 28 березня 1963, SWA.

³ Інтерв'ю авторки з Гізелою Гросс, 3 листопада 2005 р., Балтимор.

безжалісно карали за *допомогу* жертвам⁴. У такому разі жодна з жінок, незалежно від віку і професії, не могла уникнути терору нацистських спецсудів. Німкеня – дружина лісника біля Львова восени 1943 р. допомогла євреям, яким удалося втекти під час ліквідацій гетто і масових депортацій до газових камер. За сміливість її засудили до страти⁵. Суддя постановив, що підсудна отримала належну анти-семітську освіту вдома, тож після перебування у німецькій спільноті в окупованій Польщі, де політику щодо євреїв «обговорювали навіть на вулицях», мала би знати, що саботаж не пройде. В останні місяці війни⁶ керівники Міністерства юстиції, збройних сил, СС та поліції наказали розстрілювати на місці будь-кого, хто саботував воєнні дії. Лише у Райху стратили близько десяти тисяч німців. Не менше ніж 15 тисяч німців оголосили дезертирами і розстріляли. Німецький торговець, який був у лавах цивільної оборони Данцига (Гданськ) у 1945 р. був свідком жахливих наслідків такого імпровізованого військово-польового суду: «Вулиці Данцига нагадували пустелю. Попри неодноразові накази влади про сувору заборону залишати робоче місце, усі, хто міг, повтікали. На початку бульвару біля Зелених воріт висіли трупи німецьких солдат, страчених за дезертирство, серед них була молода медсестра»⁷.

⁴ У звіті СС про неправомірні дії громадян Райху, німецьких чоловіків і жінок у Галичині, згадано декілька випадків, коли німецькі сімейні пари нелегально брали на роботу єврейських робітників, дозволяли євреям їсти у себе на кухні. Одній єврейській родині навіть допомогли отримати документи для втечі до Румунії. Пан Гільке, архітектор, який керував залізничною станцією в Коломиї, і його дружина стали на заваді «акції» СС із депортації євреїв зі станції, можливо, вони також переховували і врятували п'ятьох євреїв. Цей та інші випадки розслідували СС і поліція. Чинovníка Рота, який допомагав євреям тікати з окупованої Польщі через кордон до Угорщини, покарали і відправили до концентраційного табору. SSPF Katzmann to HSSPF Krueger, Verhalten Reichsdeutschen in General Gouvernement, 14 May 1943, ITS.

⁵ Ulrich Frisse, "The Role of the Local Judiciary: *The Sondergericht beim Deutschen Gericht Lemberg* (Special Court at the German Court Lemberg) and Its Contribution to the Holocaust in Eastern Galicia" (Yad Vashem Summer Workshop Presentation, July 2010), pp. 8–10; Sondergericht bei dem Deutschen Gericht Lemberg, Strafsache gegen Liselotte Hassenstein wegen Judenbeherbergung, 1 Oct. 1943, 3 KLS. 103/43. Див. також: Jill Stephenson, *Women in Nazi Germany* (Longman, 2001), p. 111.

⁶ Richard Evans, *The Third Reich at War* (Penguin, 2010), p. 686.

⁷ K. H. Schaefer, "Die letzten Tage von Danzig im Jahre 1945," Pflugstein, 16 May 1946. Дякую Вольфгангу Шаферу за те, що надав рукопис батька.

Ми не знаємо імені цієї молоді медсестри, не кажучи вже про її біографію. Складно дізнатися історії відважних і нескорених німецьких жінок. Справи цих жінок, що їх нацисти таврували злочинницями, а більшість німців вважала зрадницями, не були розсекречені після війни.

Коли я повернулася до Мюнхена після дослідницької поїздки до садиби Петрі в Україні, зрозуміла, що історія на цьому не закінчилася. Я дізналася, що щойно померла⁸ Марія Зайденбергер, одна з моїх німецьких респонденток. Пані Зайденбергер не була ні співучасницею, ні злочинницею у нацистській убивчій машині. За часів нацизму її родина мешкала в будинку біля концтабору Дахау. Одного разу вони з матір'ю побачили у вікно в кухні, як ув'язнених вели до табору, потім почули звуки пострілів. Близько чотирьох із половиною тисяч радянських військовополонених було розстріляно за стінами Дахау неподалік задвірку будинку Зайденбергерів. Марія допомагала в'язням підтримувати зв'язок із зовнішнім світом: передавала листи їхнім близьким, ховала їхні речі в родинному вулику і годувала їх. Через 60 років після війни, 2005-го, місто Дахау вшанувало Марію Зайденбергер за її громадянську мужність. Ця публічна подія стала важливим моментом її життя, однак не могла компенсувати довгі роки поневірянь в ізоляції. Сусіди і навіть родичі під час війни поводитися негідно, цуралися Зайденбергер і ставилися до неї з підозрою.

Так само, як історії жінок-свідків, співучасниць і злочинниць, описані у цій книжці, історія Марії Зайденбергер лише нещодавно стала відомою широкому колу осіб. Ми ніколи не дізнаємося всієї правди про нацизм, Другу світову війну і Голокост. Жодна історія не може розповісти геть усе, і частини, які ми поступово збираємо, можуть не справдити наших сподівань. Однак цей колаж з історій і спогадів, відважності й жорстокості й надалі випробовує наше розуміння історії і людства, допомагає нам зрозуміти, у що люди – не лише чоловіки, а й жінки – здатні вірити і що здатні чинити.

⁸ Інтерв'ю авторки з Марією Зайденбергер і доктором Борисом Нойзіусом 6 червня і 20 жовтня 2010 р., Гебертсгаузен, Німеччина, зберігається в USHMMА.

ПОДЯКИ

Це дослідження було б неможливим без великої підтримки декількох інституцій, спонсорів і колег. Німецьке науково-дослідницьке співтовариство надало мені грант для написання книжки про життя людей в екстремальну епоху. Я вдячна співтовариству й експертам, які відібрали і затвердили мою заявку. Під час досліджень у Німеччині мене підтримували співробітники кафедри сучасної історії університету Людвіга-Максиміліана, насамперед Петра Тома і професори Міхаель Бреннер, Міхаель Геєр, Мартін Шульце-Вессель, Маргіт Жолосі-Янце і Андреас Віршінг. У Мюнхені мені також допомагали колеги з Меморіального музею Голокосту в США, які пристали на мою пропозицію збирати усні оповіді німецьких свідків. Після написання цієї книжки я почала працювати на кафедрі історії коледжу Клермонт-Маккена, і мої нові колеги у цей перехідний період надали мені час і підтримку, потрібні для того, щоб внести останні виправлення до монографії і підібрати фотографії.

Дослідження Голокосту передбачає роботу з великою кількістю архівів на різних континентах: в Європі, Північній Америці та в Ізраїлі. Звісно, в цифрову епоху значно легше отримати доступ до матеріалів, однак ми, науковці, усе ще покладаємося на архіваріусів і колег у царині архівної справи, щоб знайти потрібний матеріал, зробити копії і проаналізувати джерела.

Я вдячна співробітникам Бундесархіву у Людвігсбурзі Кірстен Гетце, Тобіасу Герману і Абдуллі Топтанчі. У Меморіальному музеї Голокосту в США мені допомагали Вадім Алцкан, Мішлен Амір, Сюзан Бахрач, Джуді Коен, Білл Конноллі, Майкл Гельб, Ніл Гутрі, Дітер Кунц, Ян Ламбертц, Стів Люкерт, Ячек Новаковські, Пол Шапіро, Каролін Воддел і Леа Вольфсон. Я відкрила для себе справу Петрі влітку

2005 р., коли була учасницею наукового воркшопу на тему покарань у судових процесах над війсьними злочинцями, який проводив Центр перспективних досліджень Голокосту Меморіального музею Голокосту США. Улітку 2010 р. мені випала рідкісна нагода взяти участь у дослідницькому літньому воркшопі в Яд Вашем із питань низового насильства і жорстокості. Учасники цього заходу Ребекка Картер-Чанд, Давид Чезарані, Вольф Ірунер і Олександр Прусін, а також науковці з дослідницького інституту і архівів Гарі Дрефус, Белла Гутерман, Дан Міхман, Еліот Орв'єто, Наама Шик, Давид Зільберкланг і Дан Ужіель поділилися своїми матеріалами і дали оцінку моїй роботі. Яд Вашем організував для мене зустріч із журналісткою Ізабель Кершнер із «New York Times», яка опублікувала матеріал про моє дослідження.

Ненсі Тофф із видавництва Оксфордського університету допомагала на ранніх етапах написання монографії, а Лізбет Коен із Гарвардського університету надихнула мене розширити коло читачів мого дослідження і познайомила мене з Джері Тома. У Парижі мене підтримувала Яхад-ін Унум, я вдячна отцеві Патріку Дебуа і його команді за надану інформацію. Криспін Брукс й Іта Гордон знайшли для мене потрібні матеріали в Архіві візуальної історії Інституту Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії. У Музеї Голокосту в Лос-Анджелесі Владімір Меламед допоміг дослідити маловідому колекцію. Майк Констаді з дослідницької групи Вестморленд оперативно відповідав на мої численні запити щодо матеріалів із Національного архіву США. Доктор Вальтер Руммель із Архіву федеральної землі Шпеер допоміг мені отримати рідкісні фотографії.

Багато колег поділилися своїми дослідженнями, знайшли час, щоб надіслати мені матеріали або підказати, де шукати далі, це, зокрема, Андрей Ангрік, Омер Бартов, Вайтман Беорн, Рей Брандон, Мартін Дін, Роберт Ехренрайх, Кристіан Джерлач, Стівен Ленштает, Юрген Маттеус, Джаред МакБрайд, Марі Мутьє, Дітер Поль та Ерік Штайнхарт. Корисними були розмови з Кімберлі Аллар, Бетсі Ентоні, Трейсі Браун, Джойс Черник, Маріон Дешмух, Деборою Дворк, Мері Фулбрук, Александрою Гарбаріні, Анн Хайковою, Сюзан Гешель, Маріон Каплан, Джефрі Кербером, Деборою Ліпштадт, Далія Офер, Катриною Пелер, Джоном Ротом, Корріне Унгер і Джеймсом Воллером. Тімоті Снайдер ввів поняття «криваві землі» у своїй видатній

праці про нацистський схід. Мені також допомогли учасники семінару *ReSet* за підтримки Фонду Сороса у Києві та Одесі: Анна Баженова, Олена Бетлій, Олексій Браточкін, Оксана Дудко, Діана Думітру, Анастас Фелчер, Іван-Павло Химка, Георгій Касьянов, Олександр Маринченко, Олексій Міллер, Олександр Надтока, Ірина Склокіна, Октавіан Таку й Оксана Винник. Я мала можливість розповісти про свої відкриття на воркшопі в Університеті Північної Кароліни, де мене люб'язно прийняли і надали професійні коментарі Кристофер Браунінг, Карен Гаґеманн, Клаудія Кунц, Майкл Менґ, Карл Шлойнес та Герхард і Дженет Вайнберґи.

Ця книжка не побачила б світу без допомоги моєї агентки Джері Тома з агентства «Writers House». Вона порадила мені скласти заявку і посприяла тому, щоб ця заявка потрапила до надійних рук у видавництві «Houghton Mifflin Harcourt». Я мала неймовірну честь і велике задоволення працювати з Дінн Урмі, чудовим виконавчим редактором і прекрасною людиною, яка ретельно й обережно просувала мій рукопис. Ентузіазм і відданість справі Деббі Енджель забезпечили доступ до книжки для міжнародної аудиторії. Катя Райс дуже віддано й уважно редагувала рукопис. Історики Ричард Брайтман і Агіна Гроссман прочитали остаточну версію рукопису і виправили помилки й недоліки, які могли помітити тільки експерти. Мене надихає їхня ерудиція, і я неймовірно вдячна за їхні невтомні поради і підтримку.

Найбільше я вдячна за терпіння моїй родині і друзям, які пережили разом зі мною це дослідження не з власної волі. Цю книжку присвячую моїм бабусям, матері й сестрам, але також хочу подякувати моїм батькові Джеймсу Лауеру, братові Джошуа Лауеру, чоловікові Кристофу Мауху, синам Іену Максвелу Мауху та Александру Морґану Мауху, сестрам Міллі Гонзалез, Селлі Джордж, Сюзан Гершер, Сильвії Жекер та Валері Генрі за те, що допомагали мені триматися в цій реальності й піднімали мені настрій своєю любов'ю і почуттям гумору.

Я мала змогу розповісти про деяких жінок у цій книжці завдяки тому, що їхні родини відгукнулися на моє прохання і відкрили свої двері для мене. Родина Петрі, Шюкінґи-Томеєри, Інґелен Івенс Родевальд, Ренате Зумм Саркар і покійна Марія Зайденберґер довірили мені свої історії. Я зробила усе від мене залежне, щоб розповісти ці історії саме так, як очікували ці люди, правдиво і зі співчуттям, на яке заслуговують жертви Голокосту.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Адміністратори з питань переселення 66, 69
- Айнзацгрупи (*Einsatzgruppen*) 143
- Акушерство 52
- «Акції» проти євреїв *див. також* Гетто; Операції з масових убивств документація 147, 148
запрошення брати участь 181
мародерство 135–137
усунення свідків 122
- Американський Захід і східний життєвий простір (*Lebensraum*) 64, 65
- Антипартизанські операції 67, 148
- Антисемітизм *див. також* Ідеологічна індоктринація
жінки 197–199, 206, 207, 245
міжвоєнна пропаганда 55
мотив 197–199
нацистська пропаганда на сході 151
- Аполітична жінка як міф 37, 38
- Асоціація жертв нацизму (*VVN*) 225
- Асоціація із захисту матерів і сексуальної реформи 44
- Асоціація німецьких домогосподарок 44
- Аушвіц-Біркенау, концентраційний табір 50
- Бабин Яр, Україна 111, 119, 120
- Балконна стрілянина 172–174, 228, 229
див. також Виїзди на полювання
- Батіг 153, 163, 165, 179
- Белжець 111, 137, 159, 173, 248, 249
- Більшовизм 63
- Біркенау, жіночий табір 145, 146
- «Блискавичні дівчата» (*Blitzmädchen*) 86
(*прим.*)
- Ваймарська республіка і покоління нацистів 42–46 *див. також* Міжвоєнні роки
- Версальський мирний договір 100
- Виїзди на полювання 33, 141–143, 221, 222 *див. також* Балконна стрілянина; Садизм; Стрілянина
- Вівсянка (*Goldammern*) 133
- Відмова брати участь 148, 252
- Влада
батіг як символ 153, 165, 179, 202
жінки на сході 31, 38
політика часів Ваймарської республіки 42–47
«влада Нікого» 227
- Воєнні злочини, суди *див.* Нюрнберзький трибунал; Судові процеси над воєнними злочинцями
- Вчительки 28, 32, 69–73, 151, 185 *див. також* Ідеологічна індоктринація; Івенс, Інгелен
- Гадамар, психіатричний заклад 83, 159
- Газ, методи вбивства 82–83, 158
- Гедонізм 177–179, 209 *див. також* Розваги
- Гендер *див. також* Материнство, нацистські ідеали; Жіночність, нацистські ідеали
жорстокість 83, 154, 165, 166, 240
мінливість ролей жінок 168, 175, 180, 220, 222
схожі риси злочинців 194, 195, 201–204, 206, 207
типи захисту 226–229
- Германізація 32

- Гетто *див. також* Єврейські робітники; єврейське майно
втечі 170
досвід відвідування жінками гетто 115–118, 128
єврейські майстерні 135, 137, 138
умови 115–118, 167
- Гженда, садиба 107, 238 *див. також* Петрі; Ерна Кюрбс
вбивства 170–172
візит авторки 248–250
- Гітлер'югенд 52, 75 *див. також* Союз німецьких дівчат (*BdM*)
- Головне управління безпеки Райху 88, 192, 218
- Головне управління з расових питань і переселення 32, 94, 98, 107, 191
- Графенек, фортеця і психіатричний заклад 82, 159
- Дахау, концентраційний табір 48, 253
- Денацифікація 189, 192, 193, 211, 212
- Депортація, операції *див. також* Мендзижець-Подляські, гетто біженці 170, 252
організація 91, 115, 116, 131, 132, 136, 137, 213–215, 218, 219
програма «евтаназії» 161, 162
ставлення до євреїв 74, 112, 113, 115, 116, 155, 156, 179, 180
«дефективні» німці 81–83, 158 *див. також* Програма «евтаназії»; Примусова стерилізація; «Расова гігієна»
«динарська» раса 89
- Діти, злочини проти
Альтфатер 164, 165, 183
германізація 66, 67, 73
Крепш 179, 180
Петрі 171, 172, 239, 240, 248, 249
покинуті під час евакуації 73, 185, 250
програма викрадення дітей 66, 67, 191
програма «евтаназії» 157, 158
- Докази участі
друк документів 143
неадекватність 225, 226, 228, 234, 235, 250–252
німецькі жінки 213, 221, 234, 238
свідчення тих, хто вижив 28, 179, 180, 212, 223–227, 231, 245, 246
- Документування участі жінок 26–29, 38–40
- Домашні вбивства *див.* Дружини нацистів
- Домашній фронт
дружини як берегині 154 (*прим.*)
жінки як жертви 36, 37, 44–46, 131, 154, 156, 188 *див. також* Жіночість, нацистські ідеали
- Домогосподарство 106
- Дружини нацистів 28, 33, 93–107, 169–171 *див. також* Блок Йозефіне; Ландау Гертруде; Петрі Ерна; Вільгауз Лізель; Воляуф Вера
балконна стрілянина 172–174
вбивства дітей 170–172
їхні пояснення 195, 196
післявоєнна лояльність 215–217
расові партнерки 94, 95
розслідування 215–217, 228–245
- «Его-документи» 39, 40
- Економіка Третього райху
жінки на роботі 92, 93
конфіскація єврейського майна 127–129, 135, 136
- Етнічні німці на сході
антисемітизм 151
післявоєнне ставлення 185–187
програма «евтаназії» 81, 82, 158
селекції 70, 71, 73
учні 70, 71
- Євгеніка 157 *див. також* «Расова гігієна»
- Єврейські робітники
в офісах 121, 122, 149
вбивства 142–144, 173–175, 178, 228–230, 236
експлуатація 135
знуцання 119, 215
масові вбивства у Володимирі-Волинському 163–165
можливість допомоги 252 (*прим.*)
селекції 116, 141

- Єврейське майно
 конфіскація 91, 115, 128, 129, 135, 136
 мародерство жінок 135–137, 149, 150, 177, 246
 розподілення 128, 129, 149, 150
- Євреї *див. також* «Акції» проти євреїв; Антисемітизм; Гетто; Ідеологічна індоктринація; Масові вбивства байдужість до долі 111–113
 допомога 252, 114 (*прим.*), 208 (*прим.*)
 еміграція 57, 91
 жіночий рух 53
 ліси як місце переховування 119–121, 142, 167
 міжвоєнна політика 53, 55–57
 нацистська педагогіка 69, 70
 полювання на втікачів 170–172
 приниження 55–57, 70, 128
 пропаганда 55, 69, 70, 186
 слова на позначення 141, 149 *див. також* «Недолюди»
 спеціальна карта зі звіту Шталекера 143
 страх помсти 186–188, 230
 щоденні зустрічі 118
 «єврейська ковбаса» (*Judenwurst*) 149
- Жертви
 німецькі жінки 36, 37, 44, 45, 131, 154, 156, 188, 196
 покарання за допомогу 252
 селекції 70, 73, 140, 141, 162
- Життєвий простір (*Lebensraum*), нацистське розуміння 30, 31, 64, 65 *див. також* Східна Європа
- «Жінки руїн» 37, 212
- Жіночість, нацистські ідеали 54, 58, 96, 106, 107 *див. також* Німецькі жінки; Домашній фронт; Материнство, нацистські ідеали
 турбота як жіноча чеснота 46, 70, 71, 75, 76
 вагітність 54, 59, 153, 166
- Жіноча ліга битв 46
- Жінки – свідки насильства 32, 108–129
 вплив побаченого 118–120, 122–125
- досвід відвідування жінками гетто 115–119
 медсестри 81, 111–115, 119
 секретарки 92–95, 119
 секретність Райху 122
 реакції 111–115, 120–123, 124, 125, 128, 129
- Жіночий ідеал *див. також* Материнство, нацистські ідеали; Жіночість, нацистські ідеали
- Жіночі рухи 43, 44, 53, 54, 212 *див. також* Нацистські жіночі організації «Жнива», акція 66
- Жорстокість
 вибір щодо вбивств 83
 гендер 155, 165, 166
 дружини есесівців 169–172, 180
 жорстокі партнерства 176–179
- Закон щодо запобігання народженню нащадків зі вродженими вадами 70
- Закупи 57, 115 *див. також* Єврейське майно
- Західна Німеччина, суди 195 (*прим.*), 215, 218, 222–227, 235, 236, 242–244
- «збирачки конопель» 181
- Згвалтування 139 (*прим.*), 187–188
- Злочинниці 158–186 *див. також* Дружини нацистів
 кількість 182–184
 медсестри 81, 82, 157–163, 193–196
 ментальність 204–206, 238
 післявоєнне мовчання 215–220
 подібність 195, 201–203, 206–208
 приклади справедливого покарання 212–215
- Ідеологічна індоктринація *див. також* Нацистська пропаганда
 антисемітизм 197–199
 вчительки 69–71, 72, 73
 Гітлер'югенд 52
 етнічні німці на сході 150, 151
 жіноча естетика 54
 медсестри 75, 76
 «недолюди» 55, 66, 67, 70, 71
 післявоєнна денацифікація 189, 190
- Інспекторки 38, 211
- Інтоксикація Сходом (*Ostrausch*) 209

- Католицизм 101
- Кар'єрні можливості для жінок 58, 59, 93 (*прим.*)
вчительки 69–71
медсестри 74–76
наглядачки концтаборів 49–50
обмеження 50, 52, 79, 80
робота в СС 145, 146
сільське господарство 103
східні території 34
- Колоніальна ліга, жіноче крило 44
- Комуністична партія 49
- Конрадштайн *див.* Коцборово, психіатричний заклад
- Концентраційні табори *див. також* Депортація, операції; Наглядачки концтаборів; Масові вбивства; згадування окремих таборів німецькі нонконформістки 47–49
учасниці 74, 145, 213, 214
- Конформізм 47–49, 50–52, 53, 58–60
«Коричневі медсестри» 75, 76
- Коцборово (Конрадштайн), психіатричний заклад 158
- Культурне виробництво 64, 65, 244 *див. також* Нацистська пропаганда
- Листопад 1938 р., погром (*Kristallnacht*) 56
- Ліга медсестер Райху 81
- Ліга протиповітряної оборони Райху 81
- Лікарні *див.* Медичні заклади
- Ліквідації гетто 115, 116, 121–124, 170, 213 *див. також* «Акції» проти євреїв; Депортація, операції; Масові вбивства
- Лодзь, гетто 118
- Майданек, концентраційний табір 50
- Масові вбивства *див. також* «Акції» проти євреїв; Програма «евтаназії»; Техніки геноциду; *назви окремих локацій*
документація 143–149
історії чоловічої участі 126–128, 146, 147
мародерство і склади 136, 137, 149, 150
- масові вбивства у Володимирі-Волинському 166
справи над жінками-учасницями 215
щоденний ландшафт 118–121
- Материнство, нацистські ідеали 51, 52, 58, 59
показники народжуваності після 1935 р. 59
секретарки 93
селективне розмноження 52
участь жінок у злочинах 152–155, 166, 230, 233
- Машина знищення 28, 31, 146, 184, 205, 209, 210
- Медичні експерименти 66 (*прим.*), 81, 191 (*прим.*), 204 (*прим.*)
- Медичні заклади *див. також* Програма «евтаназії»; Медсестри вбивства дітей 157, 158
немедичне використання 161
післявоєнна евакуація 186
польові шпиталі 109, 160
справи проти жінок 214, 215
техніки геноциду 157, 160
- Медсестри 74–83 *див. також* Кнайсслер Пауліне; Ор Еріка; Шьюкінг Анетте
вбивства 81–83, 157–163
вербування 74–78, 109
вік 41
єврейські 76
розповіді солдатів 125–128
пояснення 192–196
ролі 74, 81
традиційні чесноти 46, 75, 76
уніформи 75, 77
- Мезерітс-Обравальде, психіатрична установа
- Меморіальний музей Голокосту в США 28, 182
- Мемуари, документи 39, 40
- Мендзижець-Подляські, гетто «акції» в Польщі 152–155, 232–234
«Милосердні» вбивства 159–161 *див. також* Програма «евтаназії»
- Міжвоєнні роки *див. також* Покоління прихильників нацизму
нацистська політика щодо євреїв 53, 55–58
формуючий контекст 42–46

- Міністерство внутрішніх справ Райху 158
- Міський ландшафт 120
- «Мовчазна допомога» (*Stille Hilfe*) 243
- Морінген, робітничий дім 49
- Мотиви участі жінок 244–247 *див. також* Судові процеси над військовими злочинцями
- антисемітизм жінок 197–199
- динаміка стосунків чоловіків і жінок 208, 209
- менталітет злочинця 204, 205, 238
- оточення 204–207
- пояснення 200–205
- садизм 199–201
- саморепрезентації 193–197, 244–246
- «Моя боротьба» («*Mein Kampf*» (Гітлер)) 61, 62
- Мужні вчинки, наслідки 252, 253
- Наглядачки концтаборів 36, 49, 50, 49 (*прим.*), 183, 191
- Народна єдність (*Volksgemeinschaft*) 30, 65
- Народні (*Völkisch*) партії у Ваймарській республіці 43
- Нацистська пропаганда *див. також* Ідеологічна індоктринація
- вбивства 111, 112, 124
- волонтерки 112, 126
- євреї 55, 186
- жінки 58, 93, 112, 244
- повоєнний страх 187, 188
- про схід 62, 63, 75, 108, 109
- Нацистський режим
- адміністративна робота 31, 32, 145, 146 *див. також* Секретарки
- імперські цілі 61–64, 100
- наслідки поразки 185–193
- підготовка на сході 63, 64
- расова ідеологія 94, 95
- роль жінок 43, 45–48, 49–52
- становлення 43, 45–48, 102, 103
- членство у партії 53, 80, 88, 91, 92, 95
- Нацистські жіночі організації 43–45, 49, 51, 73, 100, 190 *див. також* Жіночі рухи
- Націонал-соціалістична жіноча організація (*NSF*) 49, 51, 73, 81, 100
- Націонал-соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення (*NSV*) 32, 81, 128, 151
- «Недолюди» 55, 66, 70, 71
- Німецькі діти
- стикання із насильством 121, 173, 175
- нацистська педагогіка 69–71
- Німецька колоніальна ліга 44
- Німецький робітничий фронт 96
- Німецький Червоний Хрест 31, 76–78, 111, 160
- Німецькі військові
- військова допомога 31, 32, 112, 113, 125–127
- медсестри 74–78, 111, 127
- «милосердне» вбивство 159–161
- розповіді солдатів 125–127
- підтримувальна роль 31, 32, 85, 86
- Німецькі жінки *див. також* Співучасниця; Кар'єрні можливості для жінок; Жінки – свідки насильства; Покоління прихильників нацизму; Материнство, нацистські ідеали; Медсестри; Злочинниця; Секретарки; Вчительки; Дружини нацистів
- берегині 46, 71, 75, 76
- денацифікація 189–193
- жертви 36, 37, 44–46, 131, 154, 156, 188, 196
- злочинниця щодо жінок 47–50, 52
- культурний контекст 168–170
- мінливість жіночих ролей 168–170, 175, 180, 221
- місце у нацистській системі 50–52
- міф про аполітичних жінок 37, 42–46
- на східних територіях 30–35, 68, 73
- наслідки розгрому нацизму 188, 190–192
- нацистські ідеали жіночності 96, 105, 107
- переслідування нацистами 48, 49
- післявоєнні масові згвалтування 187, 188
- післявоєнне мовчання 35, 36, 190, 215–220
- робота в Німеччині 34, 35, 74
- у Ваймарській республіці 42–46
- Ноєнгамме, концентраційний табір 50

- Нормалізація насильства 111, 155, 156, 168–171
- «Носії культури» 151
- Нюрнберзький трибунал 143, 189, 203, 204, 211, 212 *див. також* Судові процеси над воєнними злочинцями
- Нюрнберзькі закони 95
- Обов'язок vs мораль 132, 133, 148, 193, 194, 215, 216
- Образ солдата-селянина 104
- Овінська (Трескау), психіатричний заклад 158–160
- Оперативні мобільні загони *див. також* Айнзацгрупи (*Einsatzgruppen*)
- «Операція Брандта» 161
- Операція «Райнгард» 137
- Остаточне розв'язання відсутність провини 215
- «на всі сто відсотків» наказ 124
- офіційно засекречено 122
- програма «евтаназії» 157, 158
- Остланд *див.* Країни Балтії; Білорусь; Східна Європа
- Оточення
- вибір щодо вбивств 83
- ролі жінок 168
- Офісні вбивці 33, 131, 132, 214 (*прим.*), 218 *див. також* Секретарки
- Охорона здоров'я *див.* «Расова гігієна»
- «Пакувальниці», у масових могилах 181
- Партія католицького Центру 43
- Пацієнти психіатричних закладів 158, 159
- Перша світова війна *див. також* Міжвоєнні роки
- народжуваність 42 (*прим.*)
- поразка Німеччини 42–45
- Пільони, гетто у Польщі 117
- Поведінка тварин 200, 201
- Покоління прихильників нацизму
- втрачене покоління 41–60
- енергія ідеалізму 41, 42
- індоктринація 51–54, 57–60, 210
- міжвоєнний політичний контекст 42–47, 55–57
- молодь 29, 41, 131
- політика Райху щодо євреїв 55–57
- політичний конформізм 46–53, 58–60
- працевлаштування наглядочок
- концтаборів 49, 50
- роль жінок 50–52
- Примусова стерилізація 52, 94
- Присяга 76, 81, 82, 92, 110, 159, 162, 217
- Програма «евтаназії» 81, 82, 158–162
- Продавчині 57
- Психологічне дистанціювання 121, 122, 125
- Равенсбрюк, концентраційний табір 50
- «Радянський рай» (виставка в Берліні) 63
- Радянський Союз *див. також* Білорусь; Україна
- агенти колонізації 68
- масові вбивства 68
- післявоєнне ставлення 190, 191
- Червона армія 26, 185, 187, 188, 250
- Расизм *див.* Антисемітизм; Ідеологічна індоктринація; Шлюб, регулювання; «Расова гігієна»
- «Расова гігієна»
- довоєнна нацистська політика 55
- згілтування 139 (*прим.*)
- «недолюди» 55, 66, 67, 70, 71
- роль медсестер 74, 75
- селективне розмноження 52
- як «прогрес» 157, 158
- Расове змішування 44, 94, 139 (*прим.*), 218
- Розваги 209 *див. також* Щоденне життя під час Голокосту; Стрілянина
- візди на полювання 33, 141–143
- досвід відвідування жінками гетто 115–118, 128
- місця масових убивств 118–120, 166
- Розмови із солдатами 113, 126, 127
- Романтичні побачення 117 *див. також* Сексуальний потяг і насильство
- Садизм 175, 199
- дружини 170, 174, 175, 180
- секретарки-вбивці 33, 164, 165, 179, 180, 207

- чоловіки-злочинці 170, 171, 203, 221
- Свідки Єгови 49
- Свобода вибору
Ваймарська ера 42–46
відмова брати участь 148, 252
придушення нацистами 47–52, 58–60
- Секретарки 32–33, 83–93 *див. також*
Блок Йозефіне; Дік Забіне; Ландау Гертруде; Маер Лізелотте; Штруве Льзе
документація 143–149
жорстокі партнерства 140–142, 146–149, 176–180
їхня молодість 41
мародерство 135–137
можливості для жінок 32, 87, 89, 90, 92, 93, 132
офісні вбивці 131, 132
післявоєнна лояльність 217–221, 218 (*прим.*)
розслідування 217–228
судові процеси над воєнними злочинцями 211–212, 217–221
- Сексуалізований антисемітизм 55
- Сексуальний потяг і насильство 33, 208, 209 *див. також* Дружини нацистів «Сестри червоної свастики» 46
- Сільські пейзажі *див. також* Масові вбивства
вбивства 120, 121, 167, 239
ліси як місце переховування 119–121, 142, 167
- Смертельні ін'єкції 41, 74, 83, 157, 160 (*прим.*), 194, 206
- Собібор 137, 155, 159, 249
- Соціал-демократична партія Німеччини (SPD) 43, 79
- Соціальний статус 58, 75, 87, 98–101, 107, 146
- Соціальні робітники 151, 152
- Союз німецьких дівчат (BdM) 52, 53, 57, 62, 87
- Союз німецьких жінок (BdF) 47 (*прим.*)
- Спеціальний жіночий підрозділ СС (SS-Frauenkorps) 145
- Співучасниці 130–156
дружини 151–155
- секретарки 92, 93, 137, 140–143, 146, 147–149
- Страх помсти 186–188, 230
- Стрілянина 141–143, 178, 179, 181 *див. також* Балконна стрілянина; Виїзди на полювання; Розваги; Садизм
- Судові процеси над воєнними злочинцями 189–193, 211–216, 245–247 *див. також* Докази участі; Нюрнберзький трибунал; Ті, хто вижив, їхні свідчення
гендерні упередження 221, 222, 245, 246
дружини 215–217, 228–244
іронія 227, 228
висвітлення у медіа 225, 246
післявоєнна лояльність 215–220
секретарки 217–228
справа Альтфатер 223–227
- Східна Європа *див. також* Країни Балтії; Білорусь; Польща; Рига; Україна
айнзацгрупи (Einsatzgruppen), звіти про вбивства євреїв 143, 145
вкрадені діти 66, 67
кількість німецьких працівників 68 (*прим.*)
мінливість жіночих ролей 168
нацистські уявлення про життєвий простір (Lebensraum) 30, 31, 64, 65
німецький імперіалізм 61–69
підлеглі ролі жінок 30–32
умови медсестринства 108–110
- Східна Німеччина, слідство 195 (*прим.*), 213–215, 217, 235–242
- Тарнов, гетто 122
- Терор «червоних кхмерів» 35 (*прим.*)
- Техніки геноциду 82, 83, 148–150, 157–160 *див. також* Газ, методи вбивства; Смертельні ін'єкції; Садизм; Стрілянина
- Ті, хто вижив, їхні свідчення 28, 179, 180, 212, 223–227, 231, 237, 245
- Треблінка, концентраційний табір 137
- Турбота як жіноча чеснота 46, 71, 75, 76
- Усні оповіді 39

- Флобер, гвинтівка 174, 177, 178, 228, 229
- «Читець» (Шлінк) 37
- Шлюб, регулювання 95, 51 (прим.) див. також Расове змішування; Дружини нацистів
- Штазі (Міністерство державної безпеки Східної Німеччини) 29, 241, 243
- Штуттгоф, концентраційний табір 50, 118 (прим.)
- Щоденне життя під час Голокосту
масові вбивства 118–121, 125–128
нагальні завдання 181
нормалізація жорстокості 155, 156, 170, 171
психологічне дистанціювання 121–124
цікавість 117, 122
- Якторів, табір 251
«Янівська», табір 102, 173–175

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Адлер Генрі 56, 70
Адорно Теодор 203, 204
Айхман Адольф 91, 131, 133, 214, 215, 218, 243
Айхман Вера 215
Аллар Кімберлі 255
Алцкан Вадім 254
Альтман 231
Альтмани 228
Альтманн 139
Альтфатер Йоганна 11, 24, 87, 88, 163–168, 181, 183, 197, 199, 202, 205–207, 223–227, 250
Амір Мішлен 254
Анґрік Андрей 148, 218, 255
Аппінґер Марія 159
Апфельбаум 142
Арендт Ганна 202, 214, 227
Аумаєр 145
Аун Сан Су Чжі 19
- Баженова Анна 256
Барзач Еліза 142
Барт Гайнрих 181
Бартов Омер 12, 119, 135, 255
Бау Генріетте 119, 135
Бауєр Єгуда 201
Бауєр Франц 208, 251
Баум Герберт 63
Баумайстер Рой 196
Бауман Зигмунт 214
Баур Елеанор 204
Бахрач Сюзан 114, 116, 216, 254
- Беднер Флорентина 120
Беєр Вернер 128
Беорн Вайтман 134, 139, 255
Беркгоф Карел 12
Бетлій Олена 256
Беттінс Курт 165
Бельські 138
Бісмарк 69
Бішаї Лінда 143
Блаке Герман 175
Бланкенбург Вернер 81, 82
Блок Ганс 25, 92
Блок Йозефіне 25, 90–92, 176, 179–181, 198, 207, 228, 230, 231, 250
Бобров Віталій 13
Бойзен 232
Бойре Гайнрих 226
Бок Гізела 52
Борковські Марґарете 159
Брайтман Ричард 256
Брак Віктор 159
Бранд 154
Брандон Рей 12, 166, 255
Брандт Карл 161
Браточкін Олексій 256
Браун Кейт 12
Браун Трейсі 255
Браунінґ Кристофер 68, 153, 234, 256
Браунштайнер Герміне 231, 246
Бреннер Міхаель 254
Бронфін Блюма 128
Брукс Криспін 255
Бруннер Алоїз 175
Бурвіц Гудрун 243
Буш Джордж 243

- Вааль Франс де 201
 Вагентротц Лізелотте 119
 Вайдеманн 180
 Ваймар Ізабелла 159
 Вайнберг Герхард 256
 Вайнберг Дженет 256
 Вайнер Амір 12
 Вайсс 180
 Вайссінг Герман 204–206, 222, 226, 227
 Вальманн 159
 Венгер Альберт 13
 Вернер 143
 Верніке Гільде 161, 194
 Вестергайде Вільгельм 163–167, 181, 224, 225, 227
 Ветцле Карл 163, 181, 224
 Вехтер Отто 135
 Винник Оксана 256
 Віггергауз 202
 Вігрефе Клаус 113
 Візенталь Симон 39, 208, 214, 215, 226, 251
 Вільягуз Гайке 173
 Вільягуз Густав 19, 25, 98, 100–102, 172–174, 177, 208, 235
 Вільягуз Лізель 19, 25, 98–101, 172–175, 177, 181, 207, 208, 228, 235, 236
 Вільгаген Ірма 151
 Віндиш 134, 143
 Вінклер Пола 180
 Віршінг Андреас 254
 Вйорн Фріц 218
 Воддел Каролін 254
 Воллер Джеймс 200, 255
 Вольфсон Леа 254
 Воляуф Вера 25, 95–98, 152–156, 166, 168, 228, 230, 232–235
 Воляуф Юліус 25, 95, 96, 98, 152–156, 232, 234
 Вюртемберги 82
- Гааг Ліна 49
 Габсбурги 176
 Гавришко Марта 13
 Гагеманн Карен 256
 Гагер Гергард 141
 Гайдрих Райнгард 41, 67, 143
 Гайнеман Елізабет Д. 93
- Ганвег Герман 134, 135, 138–140, 143, 175, 208, 209, 221, 222
 Ганвег Ебергард 135, 137
 Гарбаріні Александра 255
 Гарві Елізабет 28
 Гаре Роберт 201
 Гарстер Вільгельм 214
 Гельмут Барбара 143, 175
 Генніг 133
 Генрі Валері 256
 Гербст Дік Забіне 24
 Герман Тобіас 254
 Гершер Сюзан 256
 Гесс Рудольф 145, 191
 Гешель Сюзан 255
 Гімmlер Гайнрих 26, 31, 65–68, 75, 92, 94, 95, 98, 102, 104, 115, 122, 124, 137, 143, 145, 149, 151, 156, 158, 175, 204, 230, 243, 245
 Гімmlер Катрін 245
 Гінденбург Пауль фон 47, 48
 Гініксен Зіґрід 175
 Гінцманн Герберт 222
 Гітлер Адольф 11, 14, 16, 22, 26, 27, 29–32, 35, 41, 46–51, 53–55, 58–62, 65, 66, 69, 72, 73, 75, 79–81, 83, 87, 89–91, 94, 100, 101, 103, 107, 108, 112, 114, 128, 132, 151, 156, 158, 159, 161, 163, 186–188, 204, 205, 210, 221, 249
 Гойзер Георг 147, 147, 148, 150, 219, 220
 Голлінгер Девід 22
 Гомеєр Гельмут 212
 Гон Максим 13
 Горбачов Михайло 243
 Гордон Іта 255
 Горст Емілія 129, 141
 Гоффмеєр 151
 Губер Ірмгард 159
 Гьогтль Еммі 192
- Гален фон 159
 Гастлер Анна 162
 Геббельс Йозеф 63, 100, 186, 187, 230, 244
 Геєр Міхаель 254
 Гельб Майкл 254
 Герінг Герман 59, 190
 Герлах Крістіан 192
 Герст Ліна 159

- Гетце Кірстен 254
 Гільке 252
 Гінзбург Леон 167
 Гінзбург Сюзанна 167
 Гітельман Цві 12
 Глобочник Оділо 137, 218
 Гольдгаген Деніел 153
 Гольдштайн Яків 178, 179
 Гомулка Ар'є 164, 165
 Гонзалез Міллі 256
 Горгасс 159
 Грабе Герман 122
 Гравітц Ернст Роберт 75
 Грайзер Артур 140
 Грезе Ірма 36, 191, 195, 231, 246
 Гросс Гізела 174, 251
 Гроссман Атіна 256
 Грубер Інгеборг 139, 147, 149
 Грунер Вольф 255
 Гузе Лотте 76
 Гутерман Белла 255
 Гутрі Ніл 254
 Гюнтер Ганс 102
- Давенпорт Чарльз 157
 Дарре Ріхард Вальтер 102, 104
 Дворжинський Даніель 208, 251
 Дворк Дебора 255
 Дебуа Патрік 12, 14, 255
 Денгт 180
 Денисенко Григорій 139
 Дешмух Маріон 130, 255
 Джерлач Крістіан 255
 Джозеф Джек 14
 Джонс Адам 200, 202
 Джордж Селлі 256
 Дік Забіне (Забіне Гербст Гізела) 88, 92,
 147–150, 156, 207, 219, 220, 255
 Діль Каролін 66
 Дін Мартін 12, 181
 Доберауери 232, 233
 Довгань Ірина 20
 Доєррі Мартін 113
 Долганов Петро 13
 Домбровські Ніколь 143
 Доулад Хелен 147
 Дрефус Гарі 255
 Дросте-Гюльсхофф Анетте фон 79
- Дудко Оксана 256
 Думітру Діана 256
- Еванс Ричард 56, 93
 Едит Н. 216
 Елізабет Г. 27
 Енджель Деббі 256
 Ентоні Бетсі 255
 Ердманн Бриджитт 55, 57, 110, 115–117,
 127
 Еренбург Ілля 128
 Еренрайх Роберт 200
 Ехренрайх Роберт 255
 Ешенбах Інза 196
- Єккельн Фрідріх 125
- Жекер Сильвія 256
 Жолосі-Янце Маргіт 254
- Зайденбергер Марія 19, 253, 256
 Заллітер Пауль 112
 Заукель Фріц 102
 Зегель Гертруде *див.* Ландау Гертруде
 Зетлоу Йоанна Луїза 138
 Зігерт Паула 159
 Зільберкланг Давид 255
 Зіпперштейн Стівен 12
 Зумм Еріка *див.* Ор Еріка
 Зумм Саркар Ренате 256
- Іваненко Вікторія 15, 18, 20, 23
 Іванова Олена 13
 Івенс Інґелен 24, 71–73, 119, 130, 131,
 250, 256
 Івчик Наталія 13
- Йоахім Л. 135
- Каліх Марія 207
 Камменс Мінна 48
 Капарулін Юрій 13

- Каплан Маріон 255
 Карл Великий 69
 Картер-Чанд Ребекка 254
 Касьянов Георгій 256
 Касьянов Лесь 13
 Катцман Фрідріх 237
 Катцманн Гільде 170
 Катцманн Фріц 170, 171
 Кац Регіна 180, 230
 Кейтер Майкл 68
 Келлер 165–167
 Келлі Дуглас 204
 Кемпк Карл 173
 Кемпнер Роберт 191–193, 211, 214
 Кемпнер Рут 192, 193, 211
 Кенніг 134
 Кербер Джефрі 255
 Кершнер Ізабель 255
 Клаасен Ельза 140
 Классен Біргіт 147
 Клебка 121, 122
 Клемперер Віктор 63
 Кнайсслер Пауліне 24, 81–83, 160, 162, 196
 Коен Джуді 254
 Коен Лізбет 255
 Коль Гельмут 243
 Комарова Нагала 12
 Конноллі Білл 254
 Констаді Майк 255
 Косчинська Шпренгер Марія 33
 Коттбу 101
 Кох 151
 Кох Ільзе 36, 246
 Кракауер Зігфрід 65
 Кречотень Ольга 21
 Крепп Йозефіне *див.* Блок Йозефіне
 Крип'якевич І. 13
 Круглов Олександр 13
 Кубе Вільгельм 134, 147
 Кунц Дітер 254
 Кунц Клаудія 33, 71, 154, 189, 246, 256
 Кюрбс Ерна *див.* Петрі Ерна
- Ламбертц Ян 254
 Лангфельд Йоганна 145, 146
 Ландау Гертруде 11, 24, 89, 90, 92, 176–179, 181, 207, 208, 228, 229, 246
- Ландау Фелікс 25, 176–179, 208, 228, 229
 Лауер Амалі 47
 Лауер Венді 15, 16, 18–20, 22, 23
 Лауер Джеймс 256
 Лауер Джошуа 256
 Лемкін Рафаель 13
 Ленштадт Стефан 148
 Леонард Ерна 114, 118, 139, 148, 149
 Лехерт Гільдегард 244
 Лештает Стівен 255
 Лібер Віолетта 181
 Лізберг Ричард 135
 Лізелотте Маєр 24
 Лілієнталь Георг 160
 Ліпштадт Дебора 255
 Ліссберг Ріхард 119
 Лоев 178
 Ломброзо Чезаре 200
 Люкерт Стів 254
 Люксембург Роза 43
- Магочій Павло-Роберт 12
 Маєр (Лерм) Лізелотте 86–88, 134, 135, 138–143, 150, 156, 207, 208, 212, 221, 222
 Май Карл 65
 МакБрайд Джаред 255
 Мандель Мортон 14
 Манн Майкл 90
 Маринченко Олександр 256
 Маркович Мар'яна 19
 Маркс Карл 53
 Маттеус Юрген 148, 255
 Маух Олександр Морган 256
 Маух Іен Максвелл 256
 Маух Кристоф 113, 128, 129, 213, 256
 Машманн Меліта 123
 Медведовська Анна 13
 Меєр Катрін 240
 Меламед Владімір 255
 Менг Майкл 256
 Менгеле Йозеф 243
 Мессер Мойсей 164, 165
 Михальчук Роман 13
 Мікельз Ерна Шрібел 166
 Мілграм 204
 Міллер Олексій 256
 Мілошевич Слободан 19

- Міхман Дан 255
 Мулк 145
 Мутъє Марі 147, 255
 Мучлер 145
 Мюллер Генрих 143, 175
- Надтока Олександр 256
 Небе Артур 192
 Новаковські Ячек 254
 Нойзіус Борис 49, 222, 253
 Нотт Даніела 56, 70
- Обергойзер Герта 191
 Оельгафен Отто фон 121
 Олендорф Отто 203, 204
 Опатовські Йозеф 166, 224
 Ор Еріка 24, 76–78, 80, 108, 109, 112, 120, 121, 130, 133, 186, 187, 190, 193
 Орв'єто Еліот 255
 О'Салліван Джон 65
 Оттнад 70, 71, 188
 Офер Далія 255
- Пазюк Олена 20
 Пайпер Йоахим 175
 Патрич Хаїм 177
 Пеїнгауз Маріанна 117
 Пелер Катрина 255
 Пенгер Таня 12
 Петренко Олена 13
 Петрі 256
 Петрі Горст 25, 29, 103–105, 107, 170–172, 177, 197, 203, 206, 208, 236–242, 244
 Петрі Ерна 11, 25, 28, 29, 102–107, 169–172, 175, 177, 181, 184, 196–198, 203, 206–208, 228, 236–245, 248–250, 253, 254
 Піпер Пауль 225
 Подгурскі Сюзі 56, 70
 Подольський Анатолій 12, 13, 15, 18
 Поль Дітер 12, 122, 255
 Поттгаст Гедвіг
 Пран Дит 23
 Прібке Еріх 226
 Прусін Олександр 255
 Пупко Сьома 138
- Райс Катя 256
 Райхманн Ерна 141
 Раушніг Герман 244
 Рашер Зігмунд 66
 Реден Гільдегард фон 31
 Редер Анні 175
 Редер Еріка 198
 Редман Даніель 125
 Рідель Лізель *див.* Вільгауз Лізель
 Рітцлер 204
 Роговські Герда 217
 Розенберг Альфред 51, 134, 191
 Рот 252
 Рот Джон 255
 Ротшильди 91
 Рузвельт Франклін Делано 187
 Руммель Вальтер 255
 Рунгоф 137
 Рут П. 218
 Рутцель Хільдегард 159
 Рюкерль 213
- Саркар Ренате 76
 Себек Джулі 140
 Сенчер Рейчел 88
 Серені Гітта 154
 Сібек Доротея 145
 Сідель Інгеборг 159
 Склокіна Ірина 256
 Слоттке Гертруд 214
 Снайдер Тімоті 12, 255
 Спектор Шмуель 167
 Сталін Йосиф 249
 Суханек Віллі 143
- Таку Октавіан 256
 Тейлор Аллен Енн 37
 Тененбаум 138
 Тігауер Гелен 195
 Тома Джері 255, 256
 Тома Петра 254
 Томас Лідія 159, 160
 Томас Юдіт 159
 Топтанчі Абдулла 254
 Тофф Ненсі 255
 Трсек Мімі 218
 Тяглий Михайло 12, 13

- Ужієль Дан 255
 Уманський Андрій 13
 Унгер Коріне 255
 Урмі Дінн 256
 Усач Андрій 13
 Утрі Елізабет 159
 Уфімцева Надія 13, 15, 18, 21
- Фелчер Анастіас 256
 Ференц Бенджамін 143
 Ференц Гертруда 143
 Фест Йоахим 244
 Фірметц Інґе 191
 Фішер 180
 Франк 213
 Франк Анна 214
 Франк Отто 214
 Франке 239, 240
 Фрея К. 71, 188
 Фрідландер Анна 142
 Фрідріх II 69
 Фрідріх К. 70, 71, 188
 Фрітц Регіна 180
 Фройд Зигмунд 91, 200
 Фулбрук Мері 255
- Хайкова Анн 255
 Хелфер Якоб 174
 Хефнер Ельфіде 159
 Химка Іван-Павло 12, 256
 Ховен Елізабет 195
- Целле Йоганна *див.* Альтфатер Йоганна
 Цеткін Клара 47
 Цілке Кристель 159
 Цукерманн Вера 180
- Чезарані Давид 255
 Черник Джойс 255
- Шапіро Пол 254
 Шаулен 139
 Шафер Вольфганг 252
 Шварц Гюдрун 28, 153
 Шварцгаупт Елізабет 47
 Швеннінґер 82
 Шеер Альберт 124
 Шенфельд Степан 173
 Шик Наама 255
 Ширах Бальдур фон 87
 Шлінк Бернгард 37
 Шлойнес Карл 256
 Шмід Анна 143
 Шмідт 213
 Шмідт Ева Марія 220
 Шмідт Марго 159
 Шольц-Клінк Гертруда 34, 189
 Шпеєр Альберт 61
 Шпетманн Гельма 114
 Шранкель Аґнес 159
 Шреттінґер Йоанна 159
 Шрьодер Криста 30, 31
 Штайнхарт Ерик 255
 Шталекер Вальтер 143
 Штанґль Франц 154, 229
 Штелі Вера *див.* Воляуф Вера
 Штернбах Дора 180
 Штраух Едуард 150
 Штруве Ільзе 24, 84–86, 88, 121–125,
 128–131, 190
 Шульц Бруно 177, 178
 Шульце-Вессель Мартін 254
 Шюкінґ Леон 24
 Шюкінґ-Гомеєр Аннетте 24, 79, 80, 113,
 125–131, 212, 213
 Шюкінґи-Гомеєри 256
- Щупак Ігор 13
- Юджинія С. 73, 185

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія 141, 142
Австрія 28, 39, 89–91, 135, 150, 158, 189,
213, 215, 228, 231, 247
Альзас 31
Америка *див.* США
Англія 96
Андріїв 151
Аргентина 104
Аргонський ліс 104
Африка 63, 104
- Баварія 70, 216
Балтимор 174, 251
Балтійське море 170
Бар 13
Барановичі 132, 133, 138
Белград 124
Бережани 147
Берлін 24, 37, 42, 44, 47, 56, 57, 60, 63, 72,
73, 78, 85, 87, 88, 92, 100–102, 108,
116, 124, 131, 132, 143, 144, 147, 188,
192, 214, 218, 225
Бібрка 174
Білефельд 224–226
Білорусь 14, 24, 28, 30, 32, 33, 55, 68, 80,
83, 87, 107, 108, 110, 129, 133, 141,
143, 147, 149, 150, 159, 161, 169, 184,
215, 219
Більський повіт 152
Богемія і Моравія 72, 86, 90
Бонн 192
Борислав 179
Бохум 13
Брест-Литовськ (Брест) 113, 125
- Британія *див.* Велика Британія
Брюнн (Брно) 186
Буг 163
Бучач 11, 119, 120
- Вайль-ім-Шенбух 71
Ваймар 102, 103, 109
Вальдгайм 242
Варендорф 126
Вартегау 117, 118
Варшава 32, 115, 127, 136, 224
Ватикан 52
Вашингтон 14, 17, 27
Велика Британія 42, 61, 62
Вестфалія 24, 35, 79, 81
Відень 24, 25, 35, 39, 89, 91, 116, 132, 140,
150, 207, 215, 226, 228–230
Вінниця 26, 30, 127, 151
Вісбаден 137
Вітценгаузен 104
Волинь 13, 124
Володимир-Волинський 11, 24, 163, 165,
167, 168, 202, 206, 223, 224, 250
Вороново 138
Вязьма 109
- Гаага 72
Габсбурзька імперія 230
Галичина 107, 136, 141, 176, 179, 230,
235–237, 252
Галле 104
Гамбург 25, 36, 71, 95, 96, 116, 150, 152,
161, 232, 234

- Гебертсгаузен 253
 Гегевальд 66, 103
 Герресен 102, 103
 Гженда (Гряда) 169, 170, 172, 181, 238, 239, 242, 244, 248–250
 Городок 179
 Горошине 151
 Гродно 32
 Грубешів 28, 155
- Дандиг (Гданськ) 118, 252
 Даугавпілс 144
 Дахау 253
 Детмольд 212, 213, 223, 227
 Дніпро 13, 14, 109
 Дніпро, р. 185
 Дніпропетровськ *див.* Дніпро
 Донецьк 20
 Дортмунд 208, 226, 251
 Дрезден 87
 Дрогобич 11, 25, 176–179, 230, 250
 Дуйсбург 24, 81, 212
 Дюнабург *див.* Даугавпілс
 Дюссельдорф 112, 212, 231
- Ельзас 90
 Ерфурт 31, 76, 237, 242
 Естонія 28, 143
- Європа 12, 14, 26, 36, 41, 60–62, 64, 72, 74, 78, 101, 104, 111, 112, 182, 188, 195, 206, 215, 254
 Єрусалим 14
- Житомир 11, 12, 24, 26, 28, 32, 108, 120, 124, 139, 150, 151, 183, 186
 Житомирщина 115
- Замостя 64
 Західна Німеччина 39, 87, 195, 199, 212, 213, 215, 218, 219, 221, 222, 224–226, 228, 229, 235–237, 242–244, 247
 Західна Україна 102, 176, 186
 Зашків 171
- Звягель *див.* Новоград-Волинський
 Зіндельфінген 187
- Ізраїль 12, 17, 18, 28, 177, 215, 223, 254
 Індія 62
 Італія 14, 125
- Камбоджа 23, 35
 Канада 14, 223
 Кассель 195
 Каунас 144
 Київ 12–14, 26, 32, 37, 108, 120, 126, 256
 Кіль 24
 Козятин 126
 Коломия 252
 Країні Балтії 33, 73, 107, 133, 159, 161, 169
 Красногвардійськ 144
 Краснодар 24, 189
- Ланггенс 135
 Лейпциг 87, 134
 Лемберг *див.* Львів
 Ленінград 144, 222
 Ліда 24, 32, 33, 87, 132–135, 138, 141–143, 207, 212, 221, 222
 Лінц 208, 251
 Лідице 67
 Лодзь 118
 Лос-Анджелес 255
 Луга 163
 Луцьк 150, 164, 168, 222
 Люблін 37, 98, 137, 171, 240, 241, 251
 Люблінське воєводство 152
 Людвігсбург 17, 213
 Люнен 79, 113, 213
 Латвія 14, 24, 28, 30, 33, 72, 73, 112, 139, 143, 208
 Литва 14, 28, 30, 72, 143, 150, 184
 Львів 11, 13, 26, 102, 111, 119, 136, 170–173, 235, 240, 242, 248, 251, 252
- Майнц 222
 Малий Тростенець 149, 220
 Мангайм 147, 149
 Марбас 187

- Марієнзее 136
 Мацеюв 167
 Мендзижец-Подляскі (Межиріччя) 152–155, 168, 208, 232–234, 251
 Мінден 24, 52, 53, 59, 87, 88, 163, 223
 Мінськ 24, 31, 37, 55, 92, 110, 116, 120, 125, 134, 140, 144, 147–149, 159, 160, 207, 219, 220
 Москва 12, 160
 Мюнстер 24, 79, 159, 205, 222
 Мюнхен 17, 43, 49, 103, 134, 204, 253, 254
 М'янма 19
- Народичі 115
 НДР (Німецька Демократична Республіка) *див.* Східна Німеччина
 Нисько 92
 Нідерланди 42, 71, 72, 150, 214, 226
 Німеччина 13, 14, 17, 18, 20, 22, 24, 27, 28, 34–37, 41–45, 54–57, 59, 61–64, 66, 67, 69, 71–75, 78, 79, 83, 88, 90–94, 96, 100, 102–107, 111, 113, 114, 122, 124, 135, 150, 154, 156, 158, 161, 182, 184–187, 189–192, 194, 202, 205–207, 211, 213, 215, 221, 236, 238, 253
 Новоград-Волинський 11, 24, 80, 125, 126, 128, 129, 151, 213
 Нойнкірхен 98
 Нойштадт 27
 Нью-Йорк 143, 226
 Нью-Рошелл 143
 Нюрнберг 50, 102, 143, 189, 190, 192, 193, 204, 208, 211
- Обергаузен 163, 181
 Одеса 24, 256
 Одеська область 81
 Ойскірхен 147
- Палестина 56
 Париж 14, 17, 26, 85, 91, 255
 Петербург *див.* Ленінград
 Печ 186
 Південна Німеччина 78
 Південно-Західна Німеччина 188
 Південно-Східна Європа 69
 Північна Америка 12, 14, 65, 222, 254
- Північна Африка 78
 Північна Франція 72
 Північний Рейн-Вестфалія 192, 205
 Поділля 13
 Позен, регіон 72
 Познань (Позен) 24, 119, 145, 250
 Полтава 124
 Польща 14, 24, 25, 28–30, 32, 41, 63–65, 68, 69, 71–75, 83, 85, 88–92, 98, 107, 109, 115, 117–119, 133, 146, 150, 152, 155, 158, 159, 161, 169, 176, 184, 186, 193, 194, 221–223, 232, 235, 243, 244, 249, 251, 252
 Померанія 87, 134
 Прага 218
 Пруссія 192
 П'ятидні 166
- Рава-Руська 141
 Радинь 232, 233
 Радом 25, 32, 89, 176
 Радунь 138
 Радянський Союз *див.* СРСР
 Райнланд 24
 Райхельсфельде 72, 73
 Райхенбах 24, 86
 Райхерсбоєрн 70, 71, 188
 Райхсгау Вартеланд 72
 Реваль *див.* Таллінн
 Рейнська область 35, 90
 Рига 76, 119, 143, 144, 181, 208
 Римська імперія 30
 Рівне (Ровно) 11, 32, 121, 122, 124, 128, 129, 190
 Романів 120
 Росія 14, 24, 33, 62, 67, 76, 80, 109, 167, 189, 190, 217
 Рудні гори 86
 Румунія 14, 64, 252
 Руппертсгофен 76
- Саар 25, 100, 222, 235
 Саарбрюккен 100, 101
 Садки 151
 Саксонія 24, 242
 Самбір 174, 179
 Сахара 63
 Свіслоч 116

- Сербія 24, 85
 Сибір 187
 Силезія 90
 Сідней 141, 142
 Скалат 147
 Словаччина 14
 Слонім 129, 134, 141, 217
 Случ 126
 Спарта 66
 СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) 12, 28, 63, 65, 68, 113, 143, 190–192, 195, 243, 249
 Сталінград 108, 124
 Судети 229
 Східна Європа 29, 30, 61, 62, 65, 69, 76, 91, 163, 181, 185, 249
 Східна Німеччина 191, 195, 196, 215, 217, 223, 225, 226, 236, 237, 239, 242–244, 247
 Східна Польща 150
 Східна Пруссія 101
 США (Сполучені Штати Америки) 14, 17, 21, 27, 42, 65, 94, 182, 201, 223, 243, 254, 255
- Таганрог 217
 Таллінн 32, 144
 Тарнів 122, 175, 207
 Тель-Авів 208, 251
 Тернопіль 11, 141, 146, 147
 Торонто 14
 Тюрингія 102–105, 170
- Угорщина 14, 186, 252
 Устилуг 167
 Україна 11–14, 18, 20, 24–26, 28, 32, 33, 39, 62, 64, 72, 73, 78, 80, 81, 85, 86, 89, 102, 107–111, 113, 119–121, 123–125, 129, 133, 135, 139, 146, 150, 157, 159, 161, 166, 169, 172, 173, 179, 184, 185, 198, 212, 213, 217, 221–224, 226, 227, 248–251, 253
- Фалемичі 167
 Франкфурт 116, 132, 150, 235
 Франція 18, 24, 85, 100, 101
 ФРН (Федеративна Республіка Німеччина) *див.* Західна Німеччина
- Хайфа 164, 165
 Харків 120
 Херсон 13
 Хмільник 127, 213
 Хойніце 112
- Чернігів 185
 Черняхів 151
 Чехія 72, 150, 158, 186
 Чорне море 170
- Шауляй 144
 Швабія 24, 36, 77
 Швейцарія 96
 Штахенгаузен 24
 Штольберг 243
 Штутгарт 49, 77, 78, 82, 108, 109, 179, 229, 236
- Щучин 138
- Югославія
- Якторів 251

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ФУРІЇ ГІТЛERA
НІМЕЦЬКІ ЖІНКИ
У НАЦИСТСЬКИХ ПОЛЯХ СМЕРТІ

Венді Лауер

Наукова редакторка
Надія Уфiмцева

Літературна редакторка
Олена Пазюк

Коректорка
Наталя Анікеєнко

Дизайнер обкладинки
Олександр Остапов

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua